

E-ISSN: 2147-5962

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 2021 - Cilt: 10 - Sayı: 1

Bitlis Eren University
Social Science Journal

Year: 2021 - Volume: 10 - Number: 1

Yazışma Adresi:

BEÜ Sosyal Bilimler Dergisi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü
Eğitim Enstitüsü 13000, Merkez, Bitlis/ TÜRKİYE

Bitlis Eren Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi
Yıl: 2021 - Cilt: 10 - Sayı: 1

Bitlis Eren University Social Science Journal
Year: 2021 - Volume: 10 - Number: 1

ISSN: 2147-5962

Yazışma Adresi:

BEÜ Sosyal Bilimler Dergisi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü 13000, Merkez,
Bitlis/ TÜRKİYE

Tel: 0 (434) 222 0072 Fax: 0 (434) 222 0101

Mail: lens@beu.edu.tr

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Bitlis Eren University Social Science Journal

ISSN	:	2147-5962
e-ISSN	:	2147-5598
Basım Tarihi	:	30 Haziran 2021
Yayın Sezonu	:	Haziran 2021
Cilt	:	10
Sayı	:	1
İlk Yayın Tarihi	:	2012
Yayın Yeri	:	Bitlis
Yayın Dili	:	Türkçe ve İngilizcedir; ancak her sayıda derginin sayfa sayısının en fazla üçte biri kadar olmak üzere Arapça yazılara da yer verilebilir.
Adres	:	BEÜ Sosyal Bilimler Dergisi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü 13000, Merkez, Bitlis/ TÜRKİYE
e-posta	:	sbedergi@beu.edu.tr
URL	:	http://dergipark.gov.tr/bitlissos
Dergi Sekreteri	:	İhsan KIZMAZ

BEU SBD

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2021 - Cilt/Volume: 10 - Sayı/Number: 1

Sahibi/Owner

Prof. Dr. Necmettin ELMASTAŞ

Baş Editör/Editor in Chief

Doç. Dr. Veysel ERAT

Editörler/Editors

Doç. Dr. Erdem KARACA

Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR

Arş. Gör. Yunus SAVAS

Arş. Gör. Kıvanç DEMİRCİ

Dil Editörleri/Language Editors

Arş. Gör. Ahmet ÖZKAN (İngilizce)

Öğr. Gör. Celal ÖRAL (Arapça)

Editör (Yayın) Kurulu Üyeleri/Editorial Board Members

Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ Dicle Üniversitesi	Doç. Dr. İbrahim BARCA Bitlis Eren Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DÁVID Loránd Eötvös Üniversitesi (Macaristan)	Doç. Dr. Mehmet DİNÇOĞLU Bitlis Eren Üniversitesi
Prof. Dr. İftikhar MALİK Bath Spa University (İngiltere)	Doç. Dr. Ömer Okan FETTAHLIOĞLU Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Doç. Dr. Yusuf ÇINAR Bitlis Eren Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ Bitlis Eren Üniversitesi	Doç. Dr. Zeki UÇAR Bitlis Eren Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ALKAN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Dr. Adem ARSLAN Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Prof. Dr. Ufuk EGE UYGUR Ankara Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Celal İNCE Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Abid TAHİRLİ Milli Bilimler Akademisi (Azerbaycan)	Dr. Öğr. Üyesi Davut OKÇU Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent AKOT Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Deniz AŞKIN Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Canser KARDAŞ Muş Alparslan Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Funda MASDAR KARA Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Coşkun ÇILBANT Manisa Celal Bayar Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÖZDİL Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Eyüp AKTÜRK Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Samet KALECİK Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih GENCER Bitlis Eren Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Sebahattin KOÇ Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim ARAP Dokuz Eylül Üniversitesi	Dr. Lilya MEMETOVA Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi (Kırım)

BEU SBD

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2021 - Cilt/Volume: 10 - Sayı/Number: 1

BITLİS EREN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından "Uluslararası Hakemli Dergi" statüsüne uygun yılda iki sayı olmak üzere yayımlanır. Dergi içeriği, tüm kullanıcılara açık, ücretsiz "açık erişimli" bir dergidir. Kullanıcılar yayımcıdan ve yazar/yazarlardan izin almaksızın, dergideki makaleleri tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, dağıtabilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstererek makalelere bağlantı verebilir. Bu dergide yayımlanan makalelerin ilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir. Fikirlerden Enstitümüz ve Üniversitemiz sorumlu tutulamaz. Makalelerde belirtilen görüşler, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin görüşünü yansıtmaz.

Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları Sosyal Bilimler Dergisine aittir. Makalesi dergimizde yayınlanmış olan yazarlar makalenin Özet kısmının veya tamamının PDF olarak dijital ortamda yayınlanmasını kabul etmiş sayılırlar. Dergi yazım kurallarına uymayan makaleler değerlendirmeye alınmaz. Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir. Yayın için kabul edilen yazıların yayın hakkı, yayınlanan yazıların da her türlü telif hakları dergiye aittir. Yazara herhangi bir telif hakkı ödenmez.

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından geliştirilen yayın etiği ilkelerini ve tavsiyelerini gözetir. Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir. Olası bilimsel etik dışı davranışlar ve etik yayın ihlali durumunda, COPE Ethics Flowcharts dikkate alınır. Detaylı inceleme yapmak için dergi internet sayfasına bakınız.

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, aşağıdaki indekslerce taranmaktadır:

- Acarindex (Akademik Araştırmalar İndeksi)
- ASOS (Academia Social Science Index)
- COSMOS (Cosmos Impact Factor)
- CiteFactor
- Directory of Research Journals Indexing
- ESJI (Eurasian Scientific Journal Index)
- Index Copernicus (ICI World of Journals)
- Infobase Index
- International Innovative Journal Impact Factor
- ISAM (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- İdealonline
- JIF (The Journals Impact Factor)
- ResearchBib (Academic Resource Index)
- Rootindexing (Root Society for Indexing and Impact Factor Service)
- SIS (Scientific Indexing Service)
- SOBIAD (Sosyal Bilimler Atıf Dizini)
- Sparc Indexing

BEU SBD

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2021 - Cilt/Volume: 10 - Sayı/Number: 1

Danışma Kurulu • Advisory Board

Prof. Dr. A. Nuri YURDUSEV
Ortadoğu Teknik Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. A. Emel KEFELİ
Marmara Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR
Bilecik Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI
Erciyes Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Adem GÜNEŞ
Gazi Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ
İnönü Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Asaf Savaş AKAT
Bilgi Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Aytül KASAPOĞLU
Ankara Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Birol AKGÜN
Selçuk Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ
Karadeniz Teknik Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Cemalettin ÇOGUROĞLU
Fırat Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Çağlar KEYDER
Boğaziçi Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Çetin PEKACAR
Gazi Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Fırat Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Fatih KARCIOĞLU
Atatürk Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Gülden YÜKSEKKAYA
Marmara Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Halis ALBAYRAK
Ankara Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. İftikhar MALİK
Bath Spa University (İngiltere)
Prof. Dr. İbrahim KAVAZ
Fırat Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Gazi Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Kadir ARDIÇ
Gaziosmanpaşa Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Kemal YILDIRIM
Anadolu Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Mahir FİSUNOĞLU
Çukurova Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Mehmet KALPAKLI
Bilkent Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
Atatürk Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Mesut ŞEN
Marmara Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Meyda YEĞENOĞLU
Ortadoğu Teknik Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Muhammed Beşir AŞAN
Fırat Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Muhittin ATAMAN
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Murat ÇEMREK
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Fırat Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Mustafa UÇAR
Dicle Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Nazan ÖZENÇ UÇAK
Hacettepe Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ
Ardahan Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Suat GEZGİN
İstanbul Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Vecdi BİLGİN
Uludağ Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Yusuf Ş. HAKYEMEZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Fırat Üniversitesi-Türkiye

BEU SBD

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2021 - Cilt/Volume: 10 - Sayı/Number: 1

Dergimizin bu sayısındaki (Cilt: 10 / Sayı: 1) makalelerin değerlendirilmesinde hakem olarak katkı sunan değerli öğretim üyelerine teşekkürlerimizi sunarız.

Yayın Kurulu

BU SAYIDAKİ HAKEM KURULU / REVIEWERS OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Yılmaz BAYAR – Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Erdem KARACA- Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet DAĞ- Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. Murat YILMAZ – Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa BOSTANCI - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA - Malatya Turgut Özal Üniversitesi
Doç. Dr. Vedat YILMAZ- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Veysel ERAT- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza SAVAŞ- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Celal İNCE - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cemil KÜÇÜK - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇALIŞ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fevzi KAÇER- Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN- Bitlis Eren Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÖZDİL- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail EKİNCİ - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Ü. ŞAŞMAZ- Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ALTIN - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DEMİR- İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KULAZ-Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER- Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat PARLAKPINAR - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Osman KAYA- Adıyaman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özgür ÇETİNTAŞ- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selim DEMEZ- Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Semra Y. ÇILDAM- Siirt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serhat TEK - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Arş. Gör. M. Şamil ŞIK- Erzurum Teknik Üniversitesi

BEU SBD

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2021 - Cilt/Volume: 10 - Sayı/Number: 1

Araştırma Makaleleri/Research Articles

İlhan ÇELİKER	1-8
12 Temmuz Beyanamesi'nin Demokrat Parti İçerisindeki Anlaşmazlığa Etkisi <i>The Effect of the July 12 Declaration on the Conflict within the Democratic Party</i>	
Sedat KARDAŞ	9-16
Muşlu Şair Nûrî'nin Adnan Menderes'e Yazdığı Kürtçe Mersiyeler <i>The Kurdish Elegiac Poetries Written by Poet Nûrî from Muş for Adnan Menderes</i>	
Ercan ÇALIŞ, Ahmet ERK	17-28
Kars Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Kemer ve Tokaları <i>Group of Belts and Buckles in the Kars Museum</i>	
Muhammed BAYDEMİR	29-34
Bilimsel Araştırmalarda İstatistiğin ve Doğru Yöntem Seçimlerinin Önemi <i>The Importance Of Statistics And Choosing The Right Method in Scientific Researches</i>	
Fırat ALLAK	35-45
Mardin Müzesi'nde Bulunan Son Dönem Madeni Hamayilleri (Muskahklar) <i>Last Period Hamayils (Amulets) Metal in the Mardin Museum</i>	
Vehbi GÜNGÖR, Deniz AŞKIN	46-55
Afet ve Aile İçi İlişkiler: Covid-19 Pandemisinin Aile İçi Tartışma Ve Şiddet Üzerindeki Etkileri <i>Disaster and Family Affairs: The Effect of Covid-19 Pandemic on Disputes between Family Members and Domestic Violence</i>	
Fatma KIZILKAYA	56-62
Turist Gelişleri Durağan mı? En Çok Ziyaret Edilen 10 Ülke İçin Fourier Panel Durağanlık Testi <i>Are Tourist Arrivals Stationary? Fourier Panel Stationarity Test for the Top 10 Most-Visited Countries</i>	
Sedat KAYA	63-71
Kur'ân Tilâvetinde Lahn Olgusu ve Fatıha Suresindeki Yansıması <i>The Lahn Fact in Quran Recitation and its Reflection in Surah Fatıha</i>	
Yakup ÖZKAYA	72-84
Tarihsel Süreç İçinde Valilerin Değişen Yetkileri ve Cumhurbaşkanlığı Sistemindeki Yeri <i>The Changing Powers Of Governors in The Historical Process and Their Place in The Presidential System</i>	
Ömer Faruk ÖZTÜRK	85-94
Human Development, Main Macroeconomic Variables And Terrorism in Middle East And North Africa: A Panel Causality Analysis <i>Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da İnsani Gelişme, Temel Makroekonomik Değişkenler ve Terörizm: Bir Panel Nedensellik Analizi</i>	
Özlem KUTKAN	95-100
Sözlü Tarih ve Bir Yerel Tarih Yazımı Denemesi: Urfa Horoz Köyü <i>Oral History and An Essay on Local History: Horoz Village, Urfa</i>	

Adnan ALKAN, Zehra OBUT BİLİM 101-113
Lokasyon Katsayısı Yaklaşımı ile Türkiye Çimento Sanayiinde Bölgesel Yoğunlaşma
Regional Concentration in the Turkish Cement Industry with the Location Coefficient Approach

Mehmet YOLCU, Mikail AKBOĞA 114-126
Nesh İle İlgili Rivayetlerde Söz Konusu Edilen Ayetler/Sureler Meselesi
The Issue Of The Verses/Suras Mentioned in The Rumors About The Nesh

Mehmet KULAZ, Mustafa YILDIRIM, Yalçın KARACA 127-138
Tunceli Yöresine Ait Bir Grup Ahşap Eserin Değerlendirilmesi
Evaluation of a Group of Wooden Artifacts Belonging to Tunceli Region

Kitap İncelemesi / Book Review

Tamer YILDIRIM 139-141
Yabancılaşma: Marx'ın Teorisine Bir Giriş Dan, Swain, çev. Hande T. Urbarlı, İstanbul, 2013

Ramazan TARİK 142-145
İstanbul Celseleri-1 Şia'nın Peşâver Geceleri İsimli Kitabına Reddiye, Rihle Kitap, İstanbul, 2018

12 Temmuz Beyannamesi'nin Demokrat Parti İçerisindeki Anlaşmazlığa Etkisi*

The Effect of the July 12 Declaration on the Conflict within the Democratic Party

İlhan Çeliker^a

^a Öğretim Görevlisi Dr, Bitlis Eren Üniversitesi Tatvan MYO, Bitlis, iceliker@beu.edu.tr, Orcid No: 0000-0003-2662-3399.

ÖZ

Türkiye'nin 1945 yılında çok partili sisteme geçmesiyle eski Başbakan Celal Bayar liderliğinde 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti kurulmuştur. Kuruluşundan kısa bir süre sonra Demokrat Parti'nin halk tarafından ve değişik kesimlerden ciddi bir destek görmesi, bunu beklemeyen Cumhuriyet Halk Partisi'ni endişeye sevk etmiş ve ardından Demokrat Parti'ye karşı baskı politikasını beraberinde getirmiştir. 1947 yılının ortalarında iki parti arasında gerilen ilişkiler, çok partili sistemi tehdit edecek bir düzeye varmıştır. Bu aşamada Cumhurbaşkanı İsmet İnönü devreye girmiş ve tarihte '12 Temmuz Beyannamesi' olarak bilinen bildiri yayımlayarak iki parti arasındaki gerginliği azaltmaya çalışmıştır. Bu çalışmada 12 Temmuz Beyannamesi'nin ortaya çıkışı süreci ile Beyanname'nin Demokrat Parti'de önceden var olan parti içi anlaşmazlığa etkisi ve doğurduğu sonuçlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: 12 Temmuz Beyannamesi, Siyasi Partiler, Demokrat Parti, Çok Partili Sistem.

ABSTRACT

Turkey's multiparty system in 1945 with the passing of the former Prime Minister Celal Bayar leadership on January 7, 1946, Democratic Party was established. The fact that Democratic Party received serious support from the public and different segments shortly after its establishment caused the Republican People's Party, who did not expect this, to worry, and then brought the policy of pressure against the Democratic Party. In the middle of 1947, when the tense relations between the two parties reached a level that threatened the multi-party system, President İsmet İnönü stepped in and tried to reduce the tension between the two parties by publishing the declaration known as the '12 July Declaration' in history. In this study, the process of the emergence of the 12 July Declaration and the effect of the Declaration on the pre-existing intra-party dispute in the Democratic Party and its consequences have been examined.

Keywords: July 12 Declaration, Political Parties, Democratic Party, Multi-Party System.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

* Bu çalışma/makale, 27-28 Şubat 2021 tarihleri arasında çevrimiçi olarak düzenlenen "Munzur Zirvesi 3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi" başlıklı uluslararası sempozyumunda sunulan aynı başlıklı sözlü bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

1. GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı sonunda kurulmaya çalışılan yeni dünya düzeni yanında, Türkiye'nin iç dinamikleri de siyasi rejimde değişiklik yapma ve böylece tek partili sistemden çok partili sisteme geçme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır (Karpaz, 2013: 225; Demirel, 2016: 40-41; Akıncı & Usta, 2015: 47). İkinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan Sovyet Rusya, 19 Mart 1945'de, Türkiye ile 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanan ve 7 Kasım 1945'de süresi dolacak olan Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nın İkinci Dünya Savaşı'yla ortaya çıkan yeni şartlardan dolayı yenilenmemesi konusundaki talebini Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e bildirmiştir. Antlaşmanın yenilenmesini isteyen Türkiye bu isteğini Rusya'ya iletmiştir. Sovyet Rusya ise yeni bir antlaşmanın imzalanması için şu sorunların çözülmesi gerektiğini belirtmiştir: “*Türk-Sovyet doğu sınırında değişiklik yapılması, herhangi bir saldırı karşısında ortak savunma için Sovyetlere Boğazlarda üs verilmesi ve Montrö Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesi.*” Sovyet Rusya'nın Türkiye ile ilgili emellerini açıkça ortaya koyması, Türkiye'yi süratle Batı blokunun maddi ve manevi sahada bir mensubu olma mecburiyetinde bırakmıştır. Batı blokunda yer alabilmek için de mevcut sistemi değiştirmek ve daha demokratik bir sisteme geçmek gerekiyordu (Toker, 2020: 158; Erler Bayır, 2011: 47). Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, değişiklik ile ilgili ilk önemli işareti 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasında vermiştir. İnönü, savaşın bitmiş olmasından dolayı artık demokrasi yolunda yeni adımlar atılabileceğini belirtmiştir (Sadak, 1945: 1). Bu sürecin dönüm noktası ise, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, 1 Kasım 1945 tarihli meclis açılış konuşmasında, ciddi bir muhalefet partisine ihtiyaç duyulduğunu açıkça bildirmesiydi (TBMM TD, Dönem VII, Toplantı 3, C. 20, 1 Kasım 1945: 7). Böylece, Türkiye'de çok partili sisteme geçmenin yolu bizzat Cumhurbaşkanı İnönü tarafından açılmış ve yeni bir dönem başlamıştır.

2. İKTİDAR-MUHALEFET ÇATIŞMASI VE 12 TEMMUZ BEYANNAMESİ

Çok partili sisteme geçme sürecinin Cumhurbaşkanı İnönü tarafından başlatılmasından sonra, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'den ayrılan Celal Bayar ve arkadaşları parti kurma çalışmalarına başlamıştır. Bu arada İnönü, Bayar'ı Çankaya Köşkü'ne davet ederek kurulacak parti programı hakkında görüşmüştür. Görüşmede başta laiklik konusu olmak üzere bazı temel hususlarda görüş birliği sağlanmış ve İnönü ile Bayar'ın birlikte çalışması, daha sonra Demokrat Parti (DP) içindeki muhaliflerin de dillendireceği, Muvazaa Partisi iddialarını gündeme getirmiştir. Bayar ve arkadaşları tarafından yürütülen çalışmaların tamamlanmasından sonra 7 Ocak 1946 tarihinde DP kurulmuştur (Eroğul, 2013b: 15-16; Afşar, 2019: 283). DP'nin kuruluş işlemleri çok kolay bir şekilde gerçekleştirilmiş ve kuruluşundan sonraki ilk dönemde, iktidar partisi CHP ile aralarındaki ilişki dostça olmuştur. CHP'nin beklentisi, kendi iktidarının devam etmesi ve bunun yanında bir muhalefet partisinin olması esas olmuştur. Buna göre, DP ülkenin tümünde teşkilatlanma yerine, sadece belli sayıdaki merkezlerde teşkilatlanmaya gidecektir. Dolayısıyla, DP'nin kısa vadede iktidara gelmek gibi bir hedefi olmayacak ve CHP iktidarı için bir tehdit oluşturmayacaktır (Bayar, 1986: 54; Karpaz, 2013: 240).

Fakat ortaya çıkan yeni muhalefet modeli, CHP'nin hesaplarına tam olarak uygun bir gelişme göstermemiştir. DP, aşırı sol veya sağ bir parti olmamış, ancak beklenenden daha hızlı bir gelişme göstermesi CHP'yi hayal kırıklığına uğratmıştır. DP, kurulduktan kısa bir süre sonra, aydınların, basın, iş dünyasının ve geniş halk kitlelerinin desteğini hızla kazanarak tüm ülkede beklenenin ötesinde büyük bir heyecanla karşılanmıştır (Eroğul, 2013a: 179). Bu gelişmeler CHP ile DP arasındaki olumlu havayı bozmuş ve CHP'nin tavrı sertleşmeye başlamıştır. 31 Mart 1946 tarihinde DP kurucularından Adnan Menderes'in İzmir il merkezinde yaptığı basın toplantısı ve İçişleri Bakanının buna verdiği sert cevap, iki parti arasındaki gerginliğin başlangıcı olmuştur. Ciddi bir muhalefetin oluştuğunu gören CHP, bir yandan DP'ye karşı baskısını artırırken bir yandan da seçimleri öne almak suretiyle yeni bir iktidar dönemini başlatmak istemiştir. Bu amaçla Mayıs ayında yapılan belediye seçimlerine DP katılmamış ve genel seçimlerin de öne alınması durumunda bu seçime de katılmayacaklarını açıklamıştır (Bayar, 1986: 51-54). DP'nin izlediği bu siyasi tavır sonuçlar vermeye başlamış, CHP iktidarı genel seçimlerden önce bazı liberal düzenlemeler yapma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda, tek dereceli seçime imkân sağlayan bir yasa kabul edilmiş, Basın Kanunu liberalleştirilmiştir ve üniversitelere idari özerklik verilmiştir (Ahmad, 2010: 34-36).

DP'nin hızlı gelişmesi ve teşkilatlanması karşısında CHP iktidarı, bir yandan sözü geçen bazı liberal kararlar alarak halkın desteğini kazanmaya çalışmış, diğer yandan da muhalefete fazla imkân tanımamak gayesiyle, genel seçimleri bir yıl erkene alarak 21 Temmuz 1946'da yapılmasını kararlaştırmıştır (Cumhuriyet, 10 Haziran 1946). Daha yurt genelinde teşkilatlanmasını tamamlayamamış olan DP'nin tüm itirazlarına rağmen genel seçimlerin bir yıl erkene alınması DP yöneticilerini seçime katılma konusunda kararsızlığa sevk etmiştir (Eroğul, 2013b: 22). Nihayet örgütün de görüşünü almak amacıyla 15 Haziran'da Ankara'da geniş katılımlı bir toplantı yapılmış ve toplantı sonunda DP seçime katılma kararı almıştır (Cumhuriyet, 17 Haziran 1946).

21 Temmuz 1946 seçimleri iktidar partisi ile muhalefet arasındaki gerginliği artırmış ve tartışmanın seçimlerden sonra daha da şiddetlenerek devam etmesine sebep olmuştur. Çünkü seçim sürecinde iktidarın muhalefete karşı göstermiş olduğu tavır, muhalefette büyük bir kızgınlık ve öfke yaratmıştır. DP'ye göre, kendi parti teşkilatının sandık müşahitleri eliyle topladığı rakamlar dikkate alındığında çok daha fazla milletvekilliği kazanması gerekirken, DP 21 Temmuz seçimlerinde sadece 66 milletvekilliği kazanabilmiştir (Bayar, 1986: 62). Oysa DP'liler, bundan çok daha büyük bir desteğe sahip olduklarını gördükleri için seçimlerin hemen sonrasında, yapılan baskılar ve usulsüzlüklerle ilgili raporlar yağmaya başlamıştır. DP, daha resmi sonuçlar belli olmadan İnönü'ye bir telgraf göndererek haksızlığın düzeltilmesi için müdahalede bulunmasını istemiştir (Eroğul, 2013b: 23). Bu itirazların bir sonuç vermemesi üzerine Demokratlar, seçimi protesto amacıyla bir dizi miting tertiplemişlerdir (Cumhuriyet, 25-26 Temmuz 1946).

DP'ye göre, 21 Temmuz seçimlerinde iktidar tarafından kanun dışı işler yapılmış, bunun neticesinde adil olmayan bir seçim yapılmış ve bu kanunsuzluklara yapılan itirazlar da neticesiz kalmıştır. Bütün olanlara rağmen DP, partiyi ve memleketi sonu

gelmez maceralara sürüklememek adına halkta oluşan öfkeyi yatıştırmak ve kanun içinde başlayan mücadeleyi kanun içinde kalarak devam ettirme kararı almıştır (Bayar, 1986: 59). DP'nin bu tavrı, cesur bir muhalefet hareketi olarak Türk siyasal hayatında, ilk defa geniş halk kitlelerinin taleplerini yöneticilere haykırmak olarak yorumlanmıştır (Eroğul, 2013a: 179-180).

21 Temmuz seçimlerden sonra İnönü yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiş ve hükümeti kurma görevini Recep Peker'e vermiştir (Cumhuriyet, 6 Ağustos 1946). Hem tek partili sistem hem de kuvvetli bir şef yönetimi taraftarı olan Recep Peker, aynı zamanda muhalefetle uzlaşmadan yana olmayan bir kişilik ortaya koymuştur. Peker'in izlediği siyaset, CHP'nin yanı sıra DP içinde de gittikçe artan bir ayrışmayı beraberinde getirmiştir. Recep Peker Hükümeti döneminde muhalefet üzerinde uygulanan baskı politikası, iktidar-muhalefet ilişkilerini daha da germiştir (Çaylak & Nişancı, 2012: 312). Recep Peker'in 18 Aralık 1946 tarihinde Menderes'in bütçe eleştirilerine verdiği cevapta kullandığı sözler iki parti arasındaki ilişkileri oldukça germiştir. Peker'in;

Adnan Menderes'in sesinde kötümser ve psikopat bir ruhun mariz karanlıklar içinde, şanlı bir milletin ve arkada bıraktığı karanlıklardan azamelli, şan ve şerefli bir istikbale gitmek azminde bulunan kudretli bir devletin hayatını bir boşluk halinde ifade eden ruh haletinin akislerini dinledik

biçiminde bir cümleyi kullanması üzerine DP Meclis'i terk etmiştir (TBMM TD, Dönem VIII, Toplantı 1, C. 3, 18 Aralık 1946: 23-24). Daha sonra, Cumhurbaşkanı İnönü, Celal Bayar ile Fuat Köprülü'yu Çankaya Köşkü'ne çağırarak hadiseden duyduğu teessürü bildirmiş ve kendilerini tekrar meclis müzakerelerine katılmaya ikna etmiştir. Fakat bu olumlu gelişmeye rağmen iktidar-muhalefet gerilimi bitmemiştir (Uran, 2017: 377).

İki parti arasındaki gerginlik, DP Milletvekili Sadık Aldoğan'ın, meclisteki bir konuşmasında, yürürlükteki sıkıyönetim idaresini kasten söylediği; “*mutlakiyet idaresine rahmet okutacak zalimane bir idare tarzı*” sözlerini geri almaması üzerine 15 gün süreyle meclisten çıkarma cezası almasıyla zirveye ulaşmıştır (Akın, 2005: 93). 1947'nin ortalarına gelindiğinde iktidar ve muhalefet arasındaki gerginliğin vardığı boyut, artık çok partili sisteme devam edilemeyeceği korkusunu oluşturmuştur. Bunun üzerine, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü devreye girmiş ve hem Hükümet hem de muhalefet partisi temsilcileri ile görüşmeler yapmıştır (Eraslan, 1998: 144). Önce 6 Haziran'da Fuat Köprülü'yu davet ederek konu hakkında görüşmüştür. Köprülü, ortamın gergin olduğunu ve ilerisi için iyi olmayacağını belirtmiş, İnönü de iki taraf arasında bir güven sorunu olduğunu, DP'lilerin halkı ayaklandırmak, insanları öldürmek gibi telkinler yaptıklarını ve bunun doğal olarak endişe uyandırdığını ifade etmiştir. Köprülü, kendisinin ve arkadaşlarının şiddetle bu söylemlerin karşısında olduklarını İnönü'ye aktarmıştır (İnönü, 2017: 333-334). Metin Toker, DP yöneticilerinin, iktidarı alsalar bile İnönü'yu iki partinin ortak adayı olarak Cumhurbaşkanı yapacaklarına dair bir senaryo geliştirdiklerini ve buna İnönü'nün de inandığını aktarmaktadır. DP'lilerin 1947-1949 arasında bu oyalamayı mükemmel bir şekilde yaptıklarını, halkın önünde farklı konuştuklarını, fakat İnönü'ye farklı bir söylemle gittiklerini bildirmektedir. Bu süreçte Köprülü önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Fuat Köprülü, Nihat Erim ile gerçekleştirdiği görüşmeler üzerinden Cumhurbaşkanı İnönü'ye DP'nin bu yöndeki görüşlerini ileten kişidir (Toker, 2020: 155).

İnönü, daha sonra konuyu 7 Haziran'da DP Genel Başkanı Celal Bayar'la görüşmüştür. Bayar, idari amirler tarafından şiddetli bir baskıya maruz kaldıklarını, bazı yerlerde teşkilatlarının tehditle kapatıldığını, partisine mensup olanların dövüldüğünü ve işten çıkarıldığını belirtmiştir. İnönü de Köprülü'ye söylediklerini tekrar etmiş ve Bayar'ın anlattıklarını Hükümet tarafına aktaracağını ve bir çıkar yol bulmaya çalışacağını söylemiştir. İnönü aynı akşam Başbakan Peker'le de konuyu görüşmüş ve olumlu bir cevap alamamıştır (İnönü, 2017: 334-335).

İnönü, konuyu CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran ve diğer CHP yetkilileriyle konuştuktan sonra, tekrar 11 Haziran'da Bayar'la bir araya gelmiştir. İnönü, DP'nin şikâyetlerini elinden geldiğince karşı tarafa aktardığını ve onların da şikâyetlerinin olduğunu belirttiikten sonra, iki tarafı bir araya getirerek karşılıklı konuşmalarını istediğini ve taraflar arasında güveni artıracak bir çözümü bulmaya çalışacağını, bu konuda kendisine yardımcı olmalarını istemiştir. Bayar da kanuni yollarda çalışmaktan başka amaçlarının olmadığını ve bir neticeye varmaktan memnun olacaklarını belirtmiştir. Bunun üzerine, 14 Haziran'da İnönü, iktidar partisinden Başbakan Peker, yardımcısı Mümtaz Ökmen ve DP Genel Başkanı Bayar ile iki taraf arasındaki münasebetleri görüşmek amacıyla bir araya gelmiştir. Her iki taraf daha önce dile getirdikleri şikâyetlerini ve beklentilerini uzun uzun anlatmışlardır. Görüşmenin sonlarında oluşan olumlu hava, İnönü'nün temaslarını sürdürmesine vesile olmuştur. İnönü, sonraki süreçte taraflarla gerçekleştirdiği bir dizi görüşmeden sonra, nihayet 10 Temmuz'da Bayar'la yaptığı görüşmede yayımlamayı düşündüğü beyanname üzerinde mutabakata varmıştır (İnönü, 2017: 337-344).

İnönü, iktidar ve muhalefet temsilcileriyle gerçekleştirdiği görüşmeler sonunda ‘12 Temmuz Beyannamesi’ olarak bilinen bir Cumhurbaşkanlığı bildirisi yayımlamıştır. İnönü, 11 Temmuz günü akşam saatlerinde radyoda yayımlanan beyannamesinde, iktidar partisi CHP ile muhalefet partisi DP arasındaki gerginliği gidermek için taraflarla yaptığı görüşmeleri ve genel anlamda iddialarını aktardıktan sonra, kendi tespitlerini ve geleceğe yönelik beklentilerini açıklamıştır. İnönü, gerçekleştirdiği görüşmelerde muhalefet partisi DP Başkanı Bayar'ın partisinin baskı altında olduğunda ısrar ettiğini, partisinin kanun dışı maksatlar ve ihtilal usulleri takip etmediğini söylediğini, Başbakan Peker'in ise baskı iddialarını ret ettiğini, şikâyet belgelerini tetkik ve takibe hazır olduklarını, ayrıca muhalefet partisinin çalışma yöntemlerini düzeltmesi gerektiği yönündeki söylemini aktarmıştır. İnönü, görüşmelerin sonunda; “*idare mekanizmasının baskı yaptığını hükümet reisinin kabul etmemesini*” iktidar tarafının, “*muhalefet liderinin kanun dışı maksatlar ve metotlar isnadını reddetmesini, muhalif parti çalışması için şart olan kanun içinde kalmak esasının göz önünde tutulduğuna ve tutulacağına dair tatmin edici*” beyanını da muhalefet tarafının teminatı olarak kabul ettiğini ve bunları karşı tarafa aktardığını bildirmiştir. Bir buçuk seneden beri yaşananların ağır ve bazen ümit kırıcı olduğunu, ama gelecek için her türlü ümitleri haklı çıkaracak bir başarının da temin edildiğini, bu durumu muhafaza etmek ve onun gelişmesini sağlamanın, iktidar ve muhalefet partilerinin görevi olduğunu hatırlatmıştır. İnönü, dinlediği karşılıklı

şikâyetler içerisinde gerçeklik payı bulunduğunu, muhalefetin isyancı bir örgüt değil meşru bir siyasal parti olduğunu ve Cumhurbaşkanı olarak, hem iktidara hem de muhalefete karşı eşit davranmakla vazifeli olduğunu ilan etmiştir (Cumhuriyet, 12 Temmuz 1947).

3. DP'DE BÖLÜNME

Cumhurbaşkanı İnönü'nün ortaya koyduğu tavır ve yayımlanan beyanname hem iktidar hem de muhalefetin çoğunluğu tarafından olumlu bir gelişme olarak karşılanmıştır. Ulus gazetesinin, “*İnönü'den yalnız şu parti veya bu grup değil, bütün rejim faydalanmalı, partiler liderleri başları dara geldiği anda onun masası başında toplanmalıdırlar.*” şeklindeki beyanı hem yürütülen sürece hem de İnönü'nün yeni geliştirdiği partiler üstü rolüne verilen desteği göstermektedir. Diğer taraftan DP Genel Başkanı Celal Bayar, Beyanname ile ilgili görüşünü şöyle dile getirmiştir: “*12 Temmuz Beyannamesi bizi dağıtma ve yok etme teşebbüslerine karşı bütün Demokratların, hatta Türk milletinin gösterdiği celadetin ve sarsılmaz iradenin mahsulü olarak ortaya çıktı ...*” DP'nin önemli isimlerinden Fuat Köprülü de, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve 12 Temmuz Beyannamesi için şunları söylemiştir: “*İnönü'nün beyannamesi memlekette yeni bir hayat neşesi yaratacaktır. Devlet reisinin Türk milletine neşrettiği bu tebliğ, dünya ve memleket şartlarını samimiyetle ve cesaretle kavrayan tarafsız bir devlet reisinin en buhranlı dakikada en isabetli bir kararının parlak bir ifadesidir*” (Toker, 2020: 154, 183).

Gazeteci Nadir Nadi de Beyannamenin taşıdığı önemi şu şekilde ifade etmiştir:

Cumhurbaşkanı'nın günlerden beri sabırsızlıkla beklenen demeci bütün yüreklerde derin bir memnunluk uyandırdı. Zaman zaman bir çıkmaza girmek istidadı gösteren iki parti arasındaki münasebetlerin bundan böyle normale doğru hızlı adımlarla gelişeceğini kuvvetle ümit edebiliriz. Bir yıllık çetin tecrübelerden sonra Sayın İnönü bize doğru yolu işaret etmek imkânını bulmuştur. Siyasi hayatımızın aydın ufuklara kavuşabilmesi için bu yolu bulmak ve onun üzerinde ısrarla yürümek şarttı. Devlet Reisi tarafından yayımlanan demeç bu itibarla rejimimizin tarihinde bir ileri merhale değerindedir (Nadi, 1947: 1).

12 Temmuz Beyannamesi, çok partili düzene geçiş sürecine sağladığı katkı yanında, aynı zamanda hem iktidar partisi CHP'nin hem de bu süreçte tek partili rejime karşı muhalefetin merkezi durumunda bulunan ve farklı görüşteki kişilerin toplandığı DP'nin iç yapısını oldukça etkilemiştir. Ancak DP içindeki anlaşmazlık ve mücadele, CHP içerisindeki anlaşmazlık ve sonuçlardan çok daha öteye giderek, parti içerisinde bölünmeye yol açmış ve yeni bir parti ortaya çıkarmıştır (Haytoğlu, 1994: 41; Demirel, 2016: 63; Toker, 2020: 172). Beyannameyle beraber DP ile iktidar partisi CHP arasındaki gerginliğin azalmasıyla DP içinde var olan kişisel farklılıklar ve çekişmeler iyice açığa çıkmaya başlamıştır (Eroğul, 2013b: 50). Ayrıca, sürecin devamında 17 Kasım 1947'de toplanan CHP 7. Kurultayında yapılan değişiklikler ve muhalefete karşı sertlik yanlısı olan Başbakan Recep Peker'in istifasıyla muhalefet üzerindeki hükümet baskısının kalkması da DP'deki kişisel çatışmaların ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır (Kabasakal, 1991: 176; Uran, 2017: 385).

Aslında DP'nin dört kurucusuna karşı 1947 yılının başlarından itibaren DP içerisinde bir muhalefet oluşmaya başlamıştır. Muhalif grup, 7-11 Ocak 1947 tarihlerinde yapılan Birinci Büyük Kongre'den itibaren harekete geçmiştir. Kendi aralarında da fikir ve ideal beraberliği olmamasına rağmen Yusuf Kemal Tengirşenk, Osman Bölükbaşı, Ahmet Tahtakılıç, Kenan Öner gibi kişiler DP kurucularına karşı muhalif grupta yer almıştır (Ağaoğlu, 2013: 78). Muhaliflerden bazıları kongre esnasında CHP yönetimine karşı DP'yi zor durumda bırakan çok sert konuşmalar yapmıştır. Ayrıca Kongre başkanının kim olacağı, Genel İdare Kurulunun kaç kişiden oluşacağı ve kimlerin yer alacağı konularında da DP kurucuları ile muhalifler arasında sert tartışmalar yaşanmıştır (Çaylak, 2007: 24-25).

DP içinde 1947 yılının başlarından itibaren oluşan muhalif grup, 12 Temmuz Beyannamesi görüşmelerinden itibaren daha açık bir şekilde muhalefete geçmişlerdir. Bayar, İnönü ile 6 Haziran'daki ilk görüşmeden hemen sonra Genel İdare Kurulunu toplayarak konu hakkında bilgi vermiştir. Muhalifler hem görüşmelerin sürdürülmesine karşı çıkmışlardır hem de süreç sonunda ortaya çıkan Beyannameyi onaylamak istememişlerdir. Beyanname yayımlanmadan önce bir nüshası İnönü tarafından Bayar'a verilmiştir. Bayar, 10 Temmuz 1947 tarihinde DP Genel İdare Kurulunu toplayarak, İnönü ile yaptıkları görüşmeler hakkında bilgi vermiş ve beyanname metnini açıklamıştır. Kurul üyeleri arasında Beyanname hakkında görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Beyannamenin faydalı olacağını, teşkilatın iyice güçsüz kaldığını, mevcut durumu sürdürmenin teşkilattaki arkadaşları tehlike içinde bırakmak anlamına geleceğini ve buna razı olmadıklarını, ayrıca Beyannamenin DP'ye karşı vatandaşların var olan endişelerini gidereceğini ve Cumhurbaşkanı ile Başbakanı bağlayan bir belge olacağını ileri sürmüşlerdir. Diğer taraftan Ahmet Oğuz, Yusuf Kemal Tengirşenk ve Ahmet Tahtakılıç ise Beyanname'ye karşı çıkmışlardır. Bunlara göre, Cumhurbaşkanı İnönü yetkisi ve hakkı olmayan bir işe kalkışmaktadır, Beyannamenin kabul edilmesi halinde İnönü'nün bu davranışı meşrulaştırılmış olacaktır ve parti O'nun nüfuzu altına girmiş olacaktır. Yapılması gereken, Beyannameyi reddederek dişe diş, tırnağa tırnak mücadele etmektir. Uzun görüşmelerden sonra Beyanname, Tengirşenk'in ret oyuna karşı oy çokluğuyla kabul edilmiştir (Bayar, 1986: 85-86; Goloğlu, 1982: 169-170).

DP kurucuları ve üst yönetimine göre, 12 Temmuz Beyannamesi DP üzerindeki baskıyı hafifletecek ve partinin rahat bir nefes almasına fırsat verecektir. Bu rahatlama da partiyi daha da güçlendirecektir. Muhalif grup ise; CHP'nin çeşitli baskı ve yıldırma metotlarıyla yapamadığını, başka bir yöntem kullanarak, güler yüzle DP'yi nüfuzu altına almaya çalıştığını ve DP'nin mücadele ruhunu öldürmek istediğini ileri sürmüşlerdir (Bayar, 1986: 85-86; Karpat, 2013: 294-298). Ayrıca, bildiriyle beraber iktidar ve muhalefet arasında oluşan bahar havası, muhaliflerden Kenan Öner ve onu destekleyen Osman Nuri Köni, Mithat Sakaroğlu, Necati Erdem, Kemal Silivri ve Hazım Bozca tarafından CHP ile muvazaa olarak değerlendirilmiştir (Güzelipek, 2017: 80).

Cumhurbaşkanı İnönü'nün 12 Temmuz Beyannamesi iktidar partisi CHP'yi etkilemişse de asıl etkisini, DP'de göstermiştir. Bu etki DP'nin İkinci Büyük Kongre'sine kadar sürmüş ve nihayetinde milletvekillerinin yarısına yakınının partiden ayrılarak yeni bir parti kurmalarına yol açacak kadar vahim olmuştur (Şeyhanlıoğlu, 2012: 90). İnönü'nün Beyannamede;

Sorumlu hükümetin huzur ve asayiş vazifesi münakaşa götürmez. Fakat, meşru ve kanuni siyasi partilere karşı tarafsız, eşit muamele mecburiyeti, siyasi hayat emniyetinin temel şartıdır. Bu arada, siyasi partilere mensup olan veya görünen hususi maksat sahiplerinin şirretliklerini pervasız olarak tesirsiz bırakmak hususunda partilerin dikkat göstermeleri icap eder.

şeklindeki söylemi, hem CHP'ye hem de DP'ye mesaj olarak algılanmıştır. Her iki parti içerisindeki radikal eğilimlilerin hedef alındığı ve özellikle “*siyasi partilere mensup veya görünen*” söylemiyle DP içerisindeki muhalif ve sertlik yanlısı olan kesime yönelik göndermeler olarak değerlendirilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, daha sonra DP içinde meydana gelen ayrışmalara bakılarak, yapılan göndermelerin süreç içerisinde sonuçlar verdiği de söylenebilir (Çiçek, 2018: 90-91).

12 Temmuz Beyannamesi'nin CHP ve DP üzerindeki etkileri devam ederken Cumhurbaşkanı İnönü, Eylül 1947'de Doğu Anadolu ile Orta/Doğu Karadeniz illerini kapsayacak olan bir yurt gezisine çıkmıştır. Kendisini iki partiye karşı eşit derecede görevli gördüğünü göstermek için yurt gezisine çıkmadan önce Bayar'la görüşerek, kendisinin yurt gezisine eşlik etmesi için DP'den de bir milletvekili istemiştir. DP yönetimi bu gezi için Muğla Milletvekili Nuri Özsan'ı görevlendirmiştir. İnönü, bu 14 günlük gezi esnasında Özsan'ı devamlı yanında bulundurmış ve yakından ilgilenmiştir. Bu gezi ile ilgili dikkat çekici diğer bir nokta da İnönü'yü Ankara garında yolculayanlar ve dönüşünde karşılayanlar arasında DP kurucularından Fuat Köprülü'nün bulunmasıdır (Ateş & Gökçeler, 2019: 485). Ayrıca İnönü, gezi esnasında gittiği yerlerde DP'liler tarafından da karşılanmış ve DP parti teşkilatlarını ziyaret etmiştir. Tarafsızlığını göstermek için Erzurum ziyareti sırasında valiye ve umumi müfettişe her iki partiye de eşit dikkatle yardımcı olmalarını istemiştir. (Cumhuriyet, 17 Eylül 1947).

İnönü'nün bu gezisi DP içindeki fikir ayrılıkları ve mücadeleyi iyice hızlandırmıştır. DP içindeki muhaliflerin iddiasına göre, gezi esnasında İnönü, iki parti arasındaki ilişkilerin daha da ilerlemesi için DP içindeki bazı kişilerin tasfiye edilmesi gerektiğini Nuri Özsan'a hissettirmiştir. İşaret edilen kişiler Sadık Aldoğan, Kenan Öner, Ahmet Tahtakılıç, Yusuf Kemal Tengirşenk'tir (Eroğul, 2013b: 50).

12 Temmuz Beyannamesi'yle artık açık bir şekilde tavır alan DP içindeki muhaliflerin DP'den tasfiye-istifa sürecini başlatacak olan milletvekillerinin ödenekleri konusu da İnönü'nün bu gezisi esnasında gündeme gelmiştir. İnönü, milletvekillerinin maddi sıkıntı yaşadıklarını öğrendiğini ve bu konuda Nuri Özsan'ın da fikrini aldıktan sonra, Özsan'a yeni bir düzenleme ile konunun düzeltilebileceğini söylemiştir (Haytoğlu, 1994: 42). Bunun üzerine milletvekilleri maaşlarına zam yapılması teklifi 1947 Aralık ayında Meclise getirilmiştir. DP Genel İdare Kurulu zam teklifi konusunda parti içerisinde dillendirilen farklı görüşler karşısında son kararını vermiştir. Buna göre, Mecliste teklifin aleyhinde oy verilecek, ancak zam teklifi çoğunluğun oylarıyla geçtiği takdirde farklar partiye bağlanacaktır (Eroğul, 2013b: 51).

Bazı milletvekillerinin şiddetle karşı çıkmalarına rağmen zam teklifi 22 Aralık 1947 tarihinde 66 muhalif oya karşı 231 oyla kabul edilmiştir (Cumhuriyet, 23 Aralık 1947). Zam teklifine olumlu oy verenler arasında DP Milletvekili Ahmet Kemal Silivri de vardır ve Silivri bu davranışından dolayı Haysiyet Divanı'na verilmiştir (Ağaoğlu, 2013: 103).

DP içindeki gerginlik ve çatışma, 1948 yılının ilk günlerinde muhaliflerin önde gelen isimlerinden İstanbul İl Başkanı Kenan Öner ile parti kurucularından Köprülü arasında şiddetlenerek devam etmiştir. Öner, Köprülü ve diğer DP kurucularına tepki olarak önce il başkanlığından, 16 Ocak'ta da DP'den istifa etmiştir (Cumhuriyet, 17 Ocak 1948). Kenan Öner'in istifasından sonra Öner-Köprülü çekişmesi, Öner'i destekleyenlerin çoğunlukta olduğu Meclis Grup Yönetim Kurulu ile Köprülü'yü destekleyenlerin çoğunlukta olduğu partinin karar organı Genel İdare Kurulu anlaşmazlığına dönüşmüştür (Ağaoğlu, 2013: 122-123).

Parti kurucuları ile muhalifler arasında devam eden mücadele Şubat ayında farklı bir boyuta ulaşmıştır. Genel Başkan Bayar, Genel İdare Kurulu kararına rağmen maaş farklarını Parti'ye vermeyen 19 muhalif milletvekilinin ismini, onları zor durumda bırakmak amacıyla 14 Şubat'ta basın ile paylaşmıştır (Cumhuriyet, 15 Şubat 1948).

DP içinde 1947'nin başlarından beri var olan, 12 Temmuz Beyannamesi'yle açık bir duruma dönüşen parti içi çekişme ve mücadele 1948 yılı Mart ayında bölünme ile sonuçlanmıştır. Muhaliflerin çoğunlukta olduğu Meclis Grubu, Bayar'ın yerine Grup Başkanlığına muhalif Fuat Hulusi Demirelli'yi, başkanvekilliğine ise Ahmet Tahtakılıç'ı seçmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Genel İdare Kurulu, parti disiplinine aykırı davrandıkları gerekçesiyle beş milletvekilini ihraç istemiyle Yüksek Haysiyet Divanı'na vermiştir. Yüksek Haysiyet Divanı 10 Mart'ta toplanarak beş milletvekilinin partiden çıkarılmasına karar vermiştir (Eroğul, 2013b: 52-53; Goloğlu, 1982: 233). Bunun üzerine Ahmet Oğuz, Ahmet Tahtakılıç, Emin Sazak, Enis Akaygen, Hasan Dinçer, Yusuf Kemal Tengirşenk'ten oluşan altı kişi tepki olarak Genel İdare Kurulu üyeliğinden istifa etmişlerdir. Daha sonra bu altı kişi partiden çıkarılmıştır. Altı kişinin partiden çıkarılmasına tepki gösteren on milletvekili ise, bir bildiri yayımlayarak arkadaşlarının tekrar Parti'ye alınmasını istemişler ve artık grup toplantılarına katılmayacaklarını bildirmişlerdir. Genel İdare Kurulu da 7 Mayıs 1948 tarihinde bu on milletvekilinin partiye zarar verdiklerini karara bağlayarak bunları Parti'den attırıştır. Bunların yanında iki milletvekili daha istifa etmiştir ve böylece DP'nin Meclis'teki sayısı 61'den 31'e inmiştir (Karpaz, 2013: 304; Goloğlu, 1982: 233).

1948 yılının ortalarına gelindiğinde, muhaliflerin bir kısmı DP'den istifa etmiş, bir kısmı partiden atılmışlardır. DP'yle yolları bir şekilde ayrılanların bazıları 1948 yılında yeni bir siyasi parti (Millet Partisi) kurarak yollarına devam etmiş, bazıları

da Müstakil Demokratlar Grubu adı altında DP'nin 1949 yılındaki İkinci Büyük Kongresi'ni bekledikten sonra, istedikleri neticeyi alamamaları üzerine önemli bir kısmı Millet Partisi'ne katılmıştır. Böylece DP büyük bir fırtına atlattı ve bu kargaşadan hem kurucular daha güçlenerek çıkmışlardır hem de DP daha homojen bir yapıya dönüşmüştür (Yaşar Teksoy, 2010: 140-144). Diğer taraftan başta Mareşal Fevzi Çakmak olmak üzere Millet Partisi'ni kurular tarafından, DP'nin CHP'ye karşı gerçek bir alternatif olmadığı ve de DP'nin bir muvazaa partisi olduğu iddiası ileri sürülmüştür (Limoncuoğlu, 2018: 147-148).

Bütün bu gelişmelerin merkezinde yer alan DP Genel Başkanı Bayar, DP içindeki muhaliflerin 12 Temmuz Beyannamesi sürecini gerekçe göstererek yollarını ayırdıklarını, fakat bu bildiri olmasa bile muhaliflerin başka bir konu bulup ayrılıklarını sürdüreceklerini iddia etmiştir. Bayar'a göre, muhaliflerin hiç birinin gayede kendilerinden farklı düşünmediğini, fakat bu gayeye varabilmek için farklı farklı yollar teklif ettiklerini belirtmiştir (Bayar, 1986: 90-91).

Samet Ağaoğlu ise, DP'deki ayrışma ve çatışmayı Fuat Köprülü-Kenan Öner çekişmesi üzerinden açıklamıştır. Ağaoğlu'na göre, DP'nin daha ilk yılında bu iki aktör sahneye sürülmüş, fakat asıl çatışma bunların arkasına gizlenen eski kurt bir politikacı olan Yusuf Kemal Tengirşenk ile Adnan Menderes arasında olmuştur. Bu kavganın galibi olan Menderes, ileriki iktidarın da başı olmuştur (Ağaoğlu, 2013: 123-124).

Kemal H. Karpat'a göre, DP'deki ayrışmanın esas sebebi parti içerisinde farklı kişilerin toplanmış olmasıdır. Milletvekilleri maaşlarının artırılması konusunda DP liderlerinin çok çelişik bir tutum takındıklarını, daha sonra kamuoyu baskısıyla tavırlarını netleştirdiklerini belirtmektedir. Disiplini sağlamak adına muhaliflerin partiden tasfiye edilmesinin de üst yönetimin tahakküm eğilimine bağlayan Karpat, istibdadın bir çeşidine son vermeye çalışılırken başka bir istibdat çeşidine başvurulduğuna işaret etmektedir. Karpat'a göre DP içindeki ayrışmanın başka önemli bir nedeni de, İnönü'nün açılımlarına paralel olarak DP yöneticilerinin de İnönü'ye karşı söylemlerini yumuşatmalarına karşın, muhaliflerin buna yanaşmamaları olmuştur (Karpat, 2013: 304-305).

DP içindeki ayrışmayı Metin Toket de şu şekilde izah etmiştir:

DP'de 'müfrit-ımlı' ayrılığı olaylarla başlamadı, şahısların tabiatları, karakterleriyle başladı. Bayar ne kadar sabırlı, hesaplı, mütehammil ise Kenan Öner o derece fevri, hesapsız, ölçsüz idi. Menderes'in soğukkanlılığı, Mareşalde zerresiyle yoktu. Köprülü ne kadar patavatsız da olsa, Bölükbaşı'yla mukayese edilemezdi. Kurucular, CHP ekolünden gelmişlerdi. Ötekiler bütün hayatlarıncaya CHP'ye karşı olmuşlardı ve bütün hayatlarıncaya bir otoriteye tabi bulunmayı reddetmişlerdi. Zaten bir muhalefet partisine de kapağı ondan dolayı atmışlardı.

Orada da kendilerini bir disiplinin beklediğini gördüklerinde sudan çıkmış balığa döndüler (Toket, 2020: 173).

Cihad Baban da DP'de devam edegelen anlaşmazlıkların, sinsisi çatışmaların, nüfuz mücadelesinin milletvekilleri maaş artışı meselesi üzerinden patlak verdiğini belirtmektedir. Baban, Genel İdare Kurulu'nda görev yapan ve muhalif grupta yer alan genç siyasetçilerin, Menderes'in, Köprülü'nün de desteğiyle kendileri üzerinde lüzumsuz bir hâkimiyet kurma sevdasından şikâyetçi olduklarını aktarmaktadır. Buna karşılık Menderes ve arkadaşlarının da, politikaya yeni girmiş bu gençlerin erken açıldıkları, görev yapmak için değil, şahsiyet kazanmak için başkaldırdıkları ve tahriklere kapıldıklarından yakındıklarını belirtmektedir (Baban, 2009: 27-28).

4. SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni oluşan şartlar çerçevesinde, iç ve dış faktörlerin zorlamasıyla da olsa nihayetinde Türkiye çok partili sisteme geçmiştir. İktidar partisi CHP ile muhalefetin merkezi konumundaki DP arasında iyi başlayan ilişkiler, 1947 yılının ortalarına gelindiğinde çok partili sisteme zarar verecek bir düzeye ulaşmıştır. Çok partili sistemi sürdürme kararlılığında olan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu gidişata müdahale etme ihtiyacı duymuştur. Aslında CHP Genel Başkanı olmasına rağmen İnönü, partiler üstü bir tavır sergilemeye çalışmış ve bu bağlamda her iki partinin yetkilileriyle bir görüşme trafiği sürdürmüştür. İki parti arasındaki gerginliği azaltmak, aralarında bir güven oluşturmak ve dolayısıyla siyasi sistemi istikrara kavuşturmak amacıyla sürdürülen görüşmeler yaklaşık kırk gün sonra neticelenmiştir. İnönü, 11 Temmuz 1947 tarihinde radyoda yayımlanan ve tarihe '12 Temmuz Beyannamesi' olarak geçen Cumhurbaşkanlığı bildirisini yayımlamıştır.

İnönü, bildiride öncelikle iktidar ve muhalefet taraflarıyla yaptığı görüşmeleri aktarmıştır. Ardından her iki tarafın şikâyetlerine ve iddialarına yer vermiştir. Sonra da kendi tespitlerini ve ileriye dönük düşüncelerini dile getirmiştir. İnönü'nün muhalefet partisi DP'nin iddialarının kısmen haklılığını kabul etmesi ve meşru bir muhalefet partisi olduğunu ilan etmesi, çok partili sistemin devamı ve dolayısıyla demokratik düzenin Türkiye'de yerleşmesi açısından faydalı olmuştur. Ayrıca İnönü'nün her iki parti içerisindeki radikallerin temizlenmesini işaret etmesi yeni bir süreci başlatmıştır. Kısa bir süre sonra, CHP cephesinde sertlik yanlısı olan Başbakan Recep Peker istifa etmiştir.

12 Temmuz Beyannamesi iktidar-muhalefet gerginliğini belli bir süre azaltmış bu durum DP içerisindeki var olan anlaşmazlığın tam olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. DP içinde CHP iktidarına karşı sert bir politikanın izlenmesini savunan ve DP kurucularına karşı 'muhafif' konumunda olan grup, İnönü'nün partiler üstü bir pozisyon almasını ve taraflar arasında görüşmeler yapmasına karşı çıkmışlardır. Ortaya çıkan bildiriye de kabul etmek istememişlerdir.

12 Temmuz Beyannamesi, bir anlamda DP yöneticilerini iki seçenek arasında tercih yapmak zorunda bırakmıştır. Ya CHP'ye karşı sert muhalefet dili terk edilerek iki taraf arasında bir güven iklimi oluşturulacak ya da kötü sonuçlar doğurabileceği tahmin edilen mevcut gerginlik durumu sürdürülecektir. DP yönetiminin çoğunluğu birinci seçeneği tercih etmişse de muhalifler de faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Beyanname'nin yayımlanmasından kısa bir süre sonra yurt gezisine çıkan İnönü, yanına

DP'den de bir milletvekilini almış ve bu milletvekili aracılığıyla hem DP içindeki sertlik yanlısı muhaliflerin tasfiyesini ima etmiş hem de DP içindeki istifa-tasfiye sürecini başlatacak olan milletvekilleri maaşlarının artırılması fikrini ortaya atmıştır.

1947 yılının sonlarında gündeme gelen milletvekilleri maaşlarının artırılması konusunda, DP kurucuları ile muhalifler arasında izlenecek politika konusunda anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Parti içerisinde, bir süre şahıslar üzerinden devam eden anlaşmazlık daha sonra kurucuların çoğunlukta olduğu Genel İdare Kurulu ile muhaliflerin çoğunlukta olduğu partinin Meclis Grup Yönetim Kurulu arasında sürmüştür. Bunun üzerine partide istifalar ve tasfiyeler başlamıştır. Böylece 1948 yılının ilk yarısında muhalif grup DP'den bir şekilde ayrılmış ve yeni bir parti kurmuştur. Bir yandan DP muhaliflerden arınarak daha homojen bir parti haline gelmiş, diğer taraftan ayrılanların kurduğu parti aracılığıyla Türkiye'de yeni bir siyasi hareket başlamıştır.

1950 genel seçimlerine giderken, henüz emekleme döneminde olan Türkiye'nin demokrasi süreci, 12 Temmuz Beyannamesi sayesinde ciddi bir badireyi atlattı ve yaklaşık üç yıl sonra iktidara gelecek olan DP, 'kurucular'ın hâkimiyetinde iç sıkıntılarını atlatarak siyasi yürüyüşünü sürdürme imkânı bulmuştur. Ayrıca 12 Temmuz Beyannamesi, demokratik sistemin, hem partilerin iç yapısı için hem de ülke yönetiminde, diyalog kültürüyle beraber sürdürülmesi gereken bir sistem olduğunu bir kez daha göstermiştir. İktidar ve muhalefet arasında diyalog sürecini başlatan, sürdüren ve neticelendiren Cumhurbaşkanı İnönü, ne yazık ki, yaklaşık on yıl sonra, Türkiye adım adım 27 Mayıs'a doğru yol alırken DP iktidarına karşı iktidar-muhalefet gerginliğini artıran baş aktörlerden biri olmuştur. Bazı şartların zorlamasıyla geçilen ve yeterli altyapısı olmayan Türkiye demokrasisi, 12 Temmuz Beyannamesi'yle bir eşiği geçmişse de, tüm kurum ve kurallarıyla geliştirilemediğinden sonraki dönemlerde sık sık kesintiye uğramıştır.

KAYNAKÇA

TBMM Tutanakları

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VII, Toplantı 3, C. 20, 1 Kasım 1945.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VIII, Toplantı 1, C. 3, 18 Aralık 1946.

Gazeteler

Cumhuriyet, 10 Haziran 1946.

Cumhuriyet, 17 Haziran 1946.

Cumhuriyet, 25-26 Temmuz 1946.

Cumhuriyet, 6 Ağustos 1946.

Cumhuriyet, 12 Temmuz 1947.

Cumhuriyet, 17 Eylül 1947.

Cumhuriyet, 23 Aralık 1947.

Cumhuriyet, 17 Ocak 1948.

Cumhuriyet, 15 Şubat 1948.

Telif-Tetkik Eserler

Afşar, E. (2019). Türk Politik Tarihinde Demokrat Parti ve 1946 Programı, *Van YYÜ İİBF Dergisi*, 4(8), s. 273-295.

Ağaoğlu, S. (2013). *Siyasi Günlük Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ahmad, F. (2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, (çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Hil Yayın.

Akın, F. (2005). 12 Temmuz Beyannamesi'nin Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2, s. 92-109.

Akıncı, A. & Usta, S. (2015). Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (29), s. 41-52.

Ateş, A. E. & Gökçeler, O. (2019). 12 Temmuz Beyannamesinin Gölgesinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Yurt Gezileri, *İnsan ve İnsan*, Y. 6, S. 21, s. 477-492.

Baban, C. (2009). *Politika Galerisi Bir Devrin Hükümlerini*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Bayar, C. (1986). *Başvekilim Adnan Menderes*, İstanbul: Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları.

Çaylak, A. (2007). 1946-50 Döneminde Müfrit Muhafazakâr Demokratlar ve Türk Demokrasisinin Almış Olduğu Biçim, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 62, S. 1.

Çaylak, A. & Nişancı, Ş. (2012). Türkiye'de Çok Partili Siyasal Sürece Giriş: Demokrasiye Geçiş mi Siyasal Rejimin Restorasyonu mu?, *Türkiye'nin Politik Tarihi*, (Ed. Adem Çaylak vd), Ankara: Savaş Yayınevi.

- Çiçek, A. C. (2018). Türkiye’de Çok Partili Siyasal Hayatın ‘Garanti Belgesi’: 12 Temmuz Beyannamesi’nin Söylem Analizi, *Curr Res Soc Sci*, 4(2), s. 83-96.
- Demirel, T. (2016). *Türkiye’nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Eraslan, C. (1998). Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayatın Kurulmasında Bir Dönüm Noktası: 12 Temmuz (1947) Beyannamesi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 22.
- Erler Bayır, Ö. (2011). Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme, *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 45, s. 45-72.
- Eroğul, C. (2013). Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (Dr. İrvin Cemil Schink ve E. Ahmet Tonak), İstanbul: Belge Yayınları.
- Eroğul, C. (2013). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Goloğlu, M. (1982). *Demokrasiye Geçiş 1946 – 1950*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Güzelipek, Y. A. (2017). Demokrat Parti Döneminde Parti İçi Muhalefet ve Kırılma Anları: Tarihsel Bir Analiz, *HISTORY STUDIES*, Volume 9, Issue 3, s. 77-92.
- Haytoğlu, E. (1994). *Millet Partisi, Cumhuriyetçi Millet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (1948 – 1960)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- İnönü, İ. (2017). *Defterler 1919 – 1973*, (Haz. Ahmet Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kabasakal, M. (1991). *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908 – 1960)*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Karpat, K. H. (2013). *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Limoncuoğlu, A. (2018). Türkiye’de Üçüncü Yolun Başı; Millet Partisi (1948), *Akademik Hassasiyetler*, C. 5, S. 10, s. 145-155.
- Nadi, N. (1947). İnönü’nün Demeci, *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1947.
- Sadak, N. (1945). Cumhur Başkanı’nın Güzel Nutku, *Akşam*, 20 Mayıs 1945.
- Şeyhanlıoğlu, H. (2012). 12 Temmuz Beyannamesi’nin Siyasal Etkileri ve Önemi (Siyasal Hayatımızda Çatışma Çözümüne Bir Başarı Örneği), *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, s. 77-100.
- Toker, M. (2020). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Uran, H. (2017). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatalarım (1908-1950)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yaşar Teksoy, B. (2010). *Demokrat Parti’de Parti İçi Demokrasi (1946 – 1960)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Muşlu Şair Nûrî'nin Adnan Menderes'e Yazdığı Kürtçe Mersiyeler*

The Kurdish Elegiac Poetries Written by Poet Nûrî from Muş for Adnan Menderes

Sedat KARDAŞ^a

^a Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muş, Türkiye, sedat_kardas@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3444-0106>

ÖZ

Klasik edebiyatta, ölen birinin ardından duyulan üzüntüyü dile getirmek, o kişinin iyi taraflarını anlatmak ve ölene karşı şairin ilgisini ifade etmek üzere yazılmış şiirlere mersiye adı verilmektedir. Mersiyeler, insan ölümleri çevresinde oluşmuş bir tür olmasına karşılık, savaşlarda kaybedilen yerleşim yerleri, şehirler, kedi ve at gibi çok sevilen hayvanlar için yazılmış mersiye örnekleri de mevcuttur. Mersiyeler, genellikle türün ilk örneklerine paralel olarak devlet büyüklerine yönelik yazılmıştır. Mersiye yazılan devlet büyüklerinden biri de Adnan Menderes'tir. İdamı günümüzde bile gündeme gelen ve bir dönem başbakanlık yapmış olan Adnan Menderes için mersiye yazan şairlerden birisi de Mele Nurullah Godişki olarak tanınan şair Nûrî'dir. Döneminde tanıklık etmiş olduğu bazı önemli siyasi, tarihi ve sosyal gelişmelerle ilgili şiirler yazmış olan şairin mersiye tarzında Adnan Menderes için yazdığı Menderes redifli üç kasidesi bulunmaktadır. Bu çalışmada, mersiye edebî türü ve özellikleri üzerinde durulduktan sonra, Muşlu şair Nûrî tarafından Adnan Menderes için yazılmış olan mersiye türündeki üç manzume çeşitli yönlerden incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Mersiye, Adnan Menderes, Nûrî, Mele Nurullah Godişki.

ABSTRACT

In classical literature, poems written to mention the sadness felt after someone who died, to explain those good sides, and to express the interest of the poet to the deceased are called mersiye. Although elegies are a species formed around human deaths, examples of elegies written for settlements, cities, and much-loved animals such as cats and horses lost in wars are also available. Parallel to the first examples of its kind, the elegies were written for the state elders. Adnan Menderes is one of the statesmen who elegiac poetry had been written about him. One of the poets who wrote elegies for Adnan Menderes, whose execution is on the agenda even today and who was the prime minister for a period, is the poet Nûrî, known as Mele Nurullah Godişki. The poet, who wrote poems about some important political, historical and social developments that he witnessed in his period, has three eulogies with Menderes redif written for Adnan Menderes in the style of mersiye. After dwelling on this literary genre and features of Mersiye, three poetry in the type of mersiye written for Adnan Menderes by the poet Nûrî from Muş will be examined from various angles.

Keywords: Elegiac Poetry, Adnan Menderes, Nûrî, Mele Nurullah Godişki.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

* Bu çalışma, 22-23 Ekim 2020 tarihleri arasında Muş Alparslan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından düzenlenen II. Uluslararası Muş Sempozyumu'nda sunulan "Muşlu Şair Nûrî'nin Adnan Menderes'e Yazdığı Mersiyeler" başlıklı bildirinin genişletilmesinden ve yeniden düzenlenmesinden oluşturulmuştur.

1. GİRİŞ

Canlılar için hayatın, canlılığın, bilincin tam ve kesin olarak sona ermesi; yaşama özgü niteliklerin kesin olarak yitmesi veyahut yıkıma uğraması şeklinde tanımlanabilecek olan ölüm mefhumu, insan hayatının kaçınılmaz bir parçası olmakla birlikte, insanın kabullenmekte zorlandığı gerçeklerin başında gelir. Bu zorluğun bir sonucu olarak insanoğlu, sevdiği canlı bir varlığı yitirmesinin ardından girdiği ruhsal süreçle birlikte yas tutma pratiğini geliştirmiştir. Ölümün ardından girilen matem havası insan hayatının ayrılmaz bir parçası konumuna gelmiştir. En ilkel toplumlardan en gelişmiş toplumlara kadar insanlar bir yakınını, bir büyüğün, bir dostun ölümü üzerine duydukları derin üzüntülerini bir şekilde ifade etme ihtiyacı duymuşlar; içinde buldukları yas haline tercüman olacak çeşitli sözler söylemişlerdir. Bu sözler zamanla form değiştirerek çeşitli ritüellerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Ölümün ardından duyulan yasın ifadesi olan bu ritüeller çeşitli sanat dallarına da yansımış ve bunların gelişimine katkıda bulunmuştur. Edebiyat, şiir ve müziğin gelişiminde ölümden duyulan yasın ifadesi olan sözlerin (ağıt) önemli bir rolü vardır. Aynı şekilde edebiyat, müzikle birlikte ölümden duyulan üzüntünün en çok işlendiği sanat dallarının başında gelir. Yas tavrının edebî dildeki ifadesi mersiye, ağıt ya da tazarrulardır (İsen, 1994: XI). Klasik edebiyatta ölümden duyulan üzüntünün dile getirildiği metinler mersiye olarak adlandırılır.

Arapça “ölüyü anmak, yad etmek, iyiliklerini sayıp dökmek” gibi anlamlara gelen “resv/resî/resâ” mastarından türetilen mersiye, “ağlamak, ağıt söylemek” manalarına gelir (Mutçalı, 2014: 346; Mütercim Asım Efendi, 2014: 5761). Kelime, ölenin ardından onun iyiliklerini sayıp dökmeye, öleni hayırla yâd etme anlamındadır (Canım, 2010: 127). Terim olarak ölen kişinin ardından duyulan üzüntüyü, ona duyulan sevgiyi, ölen kişinin vasıflarını anlatmak üzere yazılan şiirlere verilen genel adı karşılar (Mermer ve Koç Keskin, 2011: 67). Klasik edebiyatta ise mersiye, ölen birinin ardından duyulan üzüntüyü dile getirmek, o kişinin iyi taraflarını anlatmak ve ölene karşı şairin ilgisini ifade etmek üzere yazılmış şiirler için kullanılmıştır (Akkuş, 2008:153; Canım, 2010: 127). Bununla birlikte mersiye kelimesinin çağrışım alanı zamanla genişlemiş ve kaybedilen kişinin ardından söylenen şiirler olmasının yanında, yitirilen her şey için mersiye söylenmeye başlanmıştır (İsen, 1994: XII).

Mersiyeler insan ölümleri çevresinde oluşmuş bir tür olmasına karşılık, savaşlarda kaybedilen yerleşim yerleri, şehirler, kedi ve at gibi çok sevilen hayvanlar için yazılmış mersiye örnekleri de mevcuttur. Mersiyelerde sevgi ve saygı duyulan bir şahsın ölümünden kaynaklanan üzüntü ifade edilmekle birlikte söz konusu şahsın olumlu vasıfları da sıralanır. Bu nedenle mersiyeler bir yönüyle medhiye edebi tarzına örnek teşkil ederler. İlk mersiyenin, Kabil’in kardeşi Habil’i öldürmesi üzerine söylenen manzum *Âdem Mersiyesi* olduğu düşünülmektedir. *Kerbela mersiyeleri* (makteller), *Şehzade Mustafa Mersiyeleri*, Bâkî’nin *Kamunî Mersiyesi* türün önde gelen örnekleridir (Akkuş, 2008: 153).

Mersiyeler kaside, gazel, müseddes, muhammes, kıt’a, terakib-i bend, terci-i bend gibi nazım şekilleriyle yazıldığı halde, tür için en çok tercih edilen nazım biçimi terakib-i bend’dir (Stebler Çavuş, 2008: 133). Mersiyeler belli bir düzen halinde yazılırlar. Bu sebeple belli başlı bölümler ihtiva ederler. Klasik mersiyeler genel itibariyle “Dünya ve felekten yakınma, övgü ve dua” bölümlerinden oluşurlar (Mengi, 1983: 92). Öncelikle ölüm gerçeği dururken dünyaya bel bağlamanın yanlış olduğu belirtilerek, fani dünyaya itibar edenlerin gaflette olduklarına dikkat çekilir. Felekten şikâyet eksensiz olan bu bölümde karamsar bir hava söz konusudur. Sonraki bölümde, ölenin ardından hissedilen üzüntü dile getirilmeye çalışılır ve esas olarak ölen kişinin iyi yönleri ön plana çıkarılır. Son bölüm olan dua bölümü ise kasidelerdeki dua bölümünden daha uzun ve ayrıntılıdır. Şair, yitirilen kişiye ve geride kalanlara ayrı ayrı niyazda bulunur. Şair, ölene rahmet dilerken geride kalanlara sabır ve direnme gücü temennisinde bulunur (Stebler Çavuş, 2008: 133-134).

Klasik şiirde mersiyeler, genellikle türün ilk örneklerine paralel olarak devlet büyüklerine yönelik yazılmıştır. Ancak zamanla mersiyelere konu olan şahıslar ve konular genişlemiştir. Tüm devlet büyüklerine mersiye yazılmamış olması şairlerin bu konuda seçici olduklarına işaret eder. Şairler genellikle sevdikleri, değer verdikleri, himaye ve yakınlık gördükleri şahıslara vefa borçlarını ödemek ya da vefat eden şahsın yakınlarının acısını paylaşmak ve böylece ona bağlılıklarını bildirmek üzere mersiye yazmışlardır. Osmanlı dönemi ve sonrasında mersiyeler daha çok padişah, şehzade, vezir, diğer devlet adamları, şeyhler, eş dost ve akraba için yazılmıştır (Aça vd. 2011:372). Bu tarz şiirler, şairin kaybedilen kişiye karşı samimi hislerini dile getirdiği için genellikle lirik tarzda kaleme alınır (İsen, 1994: XII). Bu sebeple mersiye tarzında yazılan manzumelerde zaman zaman mübalağalı anlatıma yer verildiği görülür. Şairler yitirilen kişinin iyi vasıflarını överken abartıya kaçabilirler.

Kendisine mersiye yazılan devlet büyüklerinden biri de 17 Eylül 1961 tarihinde idam edilen Adnan Menderes (1899-1961)’tir. İdamı günümüzde bile gündeme gelen ve bir dönem başbakanlık yapmış olan Adnan Menderes için Arif Nihat Asya, Kemal Edip Kürkçüoğlu ve Necip Fazıl Kısakürek gibi tanınmış şairler mersiye türünde şiirler kaleme almışlardır (Tat, 2016: 387; Gündüz, 2011: 260). Adnan Menderes’in ölümü üzerine mersiye yazan şairlerden birisi de 1921 yılında Muş ilinin Korkut ilçesine bağlı Güneyik (Xars) köyünde dünyaya gelen ve Mele Nurullah Godişki olarak da tanınan şair Nûrî’dir.

2. MELE NURULLAH GODİŞKİ (NÛRÎ) (D. 1921- Ö. 2003)

Mele Nurullah, 1921 yılında Muş ilinin Korkut İlçesine bağlı Güneyik (Xars) köyünde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Mele Ahmedî Godişki, annesinin adı ise Hürriyet’tir. Aslen Cizre meşayihlerinden Şeyh Mirza Muhammed et-Telanî’nin soyundandır. Aile büyükleri Siirt’in Kurtalan ilçesine bağlı Tılan köyünden, Muş’un Hasköy ilçesi Şimlak (Dağdibi) köyüne, oradan da Bitlis Mutki’ye bağlı Godişkan (Alıcık) köyüne göç etmiştir. Bu sebeple Mele Nurullah daha çok Godişkan köyü ve Godişki lakabıyla tanınmıştır (Bakırhan, 2017: 26). Şiirlerinde daha çok Nûrî mahlasını kullanmakla birlikte Nurullah mahlasını da kullanmıştır.

Nûrî, Hüseyin Sağniç'e yazmış olduğu otobiyografisinde, üç aylık iken babasının vefat ettiğini, babasından kalan bütün mal varlığına zamanın beyleri ve hizmetçileri tarafından el konulup talan edildiğini, bu yüzden de kendisinin çok zor bir çocukluk dönemi geçirdiğini ifade etmiştir (Bakırhan, 2012: 18).

Zor bir çocukluk geçiren Nûrî, Şeyh Alâuddîn'in (ö.1949) medresesinde eğitim hayatına başlamış ve medrese eğitimini de burada tamamlamıştır. Medrese eğitimini tamamladıktan sonra, Siirt'in Baykan ilçesine bağlı Kasımlı (Werqanis) köyünden Seyyid Abdürrahim'in kızı Seyyide Fatıma Hanım'la evlenmiştir. Ömrünün bundan sonraki bölümünü imamlık yaparak sürdürmüştür. En son görev yeri olan Bulanık'a bağlı Dokuzpınar (Koğak) köyüne 1977 yılında atanmış ve 1980 yılında burada emekli olmuştur. Kırk yedi yıl süren imamlık hayatından sonra Tatvan'a yerleşmiş, 1 Nisan 2003 tarihinde burada vefat etmiştir (Bakırhan, 2017: 26-27).

Nûrî'nin, altısı telif (*Dîwana Beytan, El-Hemâlu Fi's-Şemâil, Es-Sebaîk Fi'l-Menâsik, El-Cewahîru'r-Reşadiye fi Sireti'n-Nebewî, Çenta Yetîman, Kufru'l-Kebair*), dördü şerh (*Cami'ul-Me'anî, Şerha Beyta Dilo, Şerha Mewlûda Kurmancî, Şerha Tecwidê*) olmak üzere bilinen on eseri vardır. Mensur eserlerini genellikle Kürtçe ve Arapça olarak kaleme alan Nûrî, şiirlerini Kürtçe, Arapça, Farsça ve Türkçe ile yazmıştır. Biri dışında bütün eserlerinin kendi el yazısı olan orijinal nüshaları ailesi tarafından muhafaza edilmektedir. Bu eserlerden, çalışmamıza konu olan mersiyelerin yer aldığı *Dîvân-ı Nûrî / Divan-ı Eşâr u Kasâid-i Nurullâh* adlı divanı; Kürtçe, Farsça, Arapça ve Türkçe olarak yazılan kaside, gazel ve rubailerini topladığı bir eserdir (Kardaş, 2019: 89).

3. ŞAİR NÛRÎ'NİN ADNAN MENDERES'E YAZDIĞI MERSİYELER

Döneminde tanıklık etmiş olduğu bazı önemli siyasi, tarihi ve sosyal gelişmelerle ilgili şiirler yazmış olan Nûrî'nin mersiye tarzında Adnan Menderes için yazdığı Menderes redifli üç manzumesi bulunmaktadır. Şair Arap harfleriyle numaralandırdığı Divanı'nın 80-81. sayfalarında yer alan "Mersiye-i 'Adnân Menderes er-Re'isü'l-Türki" başlığı altında yer alan ve kaside nazım şekliyle yazdığı "Menderes" redifli üç şiirinde Adnan Menderes'in ölümü üzerine duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.

Söz konusu şiirlerden ilk kasidesinde şair, medhiye tarzında bir giriş yaparak Adnan Menderes'in vasıflarını sayarak ondan övgüyle söz etmiştir. Şaire göre; zevk, safa, rahatlık, vefa ve gönüllerdeki dertlere şifa ondan gelmiştir. Şair, Menderes'in ruhuna rahmet okuyarak onun dünyayı gül ve çimenlerle donatıp mukim hale getirerek imanla doldurduğunu dile getirmiştir. Nûrî, ülke ve topraklarının bilhassa da 'Doğu'nun dilsiz kaldığını ve Hindistan'ın en geri kalmış bölgelerinden biri olan Mewat gibi geri bırakıldığını, buraları Menderes'in tekrar bayındır hale getirdiğini savunmuştur. Şaire göre Menderes, doğuyu cennete çevirmiş; bölgeye imkânlar göndermiş, tren hattı döşeyerek çok emek vermiş; Anadolu'dan Muş'a, Tatvan ve Van'dan İran'a kadar demiryolu hattı ile birleştirmiş¹; her köye cami ve su kanalı yapmış; açık ve anlaşılır olan dini daha iyi hale getirmiş; her yere ulaşarak hem din ehline iş verip fakir ve yardımsız bırakmamış hem de çok fakir olanlara inanarak yol açmış; mescit, şehir, köy, ev ve barklara elektrik getirerek onlara gökyüzündeki yıldızların görüntüsünü vermiş; Ömer'in adaletini ihya ederek işçilere çok itibar kazandırmıştır. Menderes'in adalet ve sözüne kimsenin akıl erdiremeyeceğini iddia eden Nûrî, Menderes'in idamına atıfta bulunarak, onun sonunun Sinimmar ve Ebu Xılan'ın sonu gibi olduğunu, yaptığı ihسانlarının mahkûmu olduğunu ifade ederek ah ve vah etmiştir.

Burada bahsi geçen Sinimmâr, Numan İbn Münzir tarafından yaptırılan eşsiz güzellikteki Havernâk sarayını yapan mimarın ismidir. Bir eşini daha yapmasın diye yaptığı sarayın damından atılarak öldürülmüştür. Böylece yaptığı güzel işin neticesinde takdir görüp mükâfatlandırılmak yerine ceza görmüştür. Bu nedenle gelenekte, mükâfat yerine verilen ceza için "ceza-yı Sinimmâr" tabiri kullanılır (Pala, 2004: 406). Nûrî, bu hadiseye telmih yaparak, Menderes'in mükâfat yerine ceza aldığına vurgu yapmıştır.

Beytte ismi geçen Ebu Gaylân ise, irade hürriyeti konusundaki fikirleri ve kaderi reddetmesi ile tanınan Kaderiyye hareketinin doğuşunu hazırlayan âlimlerden Ebû Mervân Gaylân b. Müslim ed-Dımaşkî (ö. 120/738 civarı) olmalıdır. Gaylân, Emevî hanedanının Mervânî koluna mensup altı halifenin hilâfet döneminde yaşamış, Emevî yöneticileriyle yakın ilişki içinde bulunmuş, ancak düşüncelerinden dolayı araları bozulmuştur. İrade hürriyeti konusuna ağırlık veren, ancak daha çok Emevîler'e karşı siyasî muhalefet mesajları taşıyan bazı mektuplar yazdığı belirtilmiştir. Gaylân'ın, kaderi inkâr düşüncesine ağırlık vermesi, halka bu fikrini aşılıp onları yönetime karşı kıskırtması, Emevîler'in hilâfet görüşünü reddetmesi ve maliye politikasına karşı çıkması gibi iddialar sebebiyle Halife Hişâm b. Abdülmelik tarafından Şam'a getirilerek burada idam edildiği nakledilmiştir (Tunç, 1996: 414). Şair Nûrî, beyitte Menderes'in idam edilmesi ile Gaylân'ın idamı arasında bir ilgi kurmuştur.

Şair son olarak kendisine seslenerek, Menderes'in ruhu için çokça Kur'an okuyup onun ruhuna Fatıha armağan etmesini öğütlemiştir:

-1-

Müstef'ilün/ Müstef'ilün/ Müstef'ilün/ Müstef'ilün (- . . . / - . . . / - . . . / - . . .)

1 Zewq û sefâ emn û wefâ hâtin ji 'Adnân Menderes
Derdê dilan ra pur şifâ hatin ji balê Menderes

Zevk ve safa, rahatlık ve vefa Adnan Menderes'ten geldi.
Gönüllerdeki dertlere çok şifa Menderes tarafından geldi.

¹ Muş'a demiryolunun gelişi Muş İstasyonunun 26 Ekim 1955'te işletmeye açılması ile tamamlanmıştır. Elazığ'dan kalkan ilk trene Başbakan Adnan Menderes binmiş ve Muş'a gelerek açılış törenine katılmıştır (Kaynar, 2019: 404).

2	‘Adnân dinê ‘adnân kir têk da gul û çîman kir
Hem jî tijî îman kir rehmet li ruhê Menderes	<i>Adnan dünyayı bütünüyle gül ve çimen yapıp mukim hale getirdi, hem de imanla doldurdu. Menderes'in ruhuna rahmet (olsun).</i>
3	Bêzar bibûn erd û welat zêde welatê rojhilat
Gund û bilad mabûn Mewat nûve vijand wan Menderes	<i>Ülke ve yeryüzü daha ziyade Doğu memleketi dilsizleşmişti, köy ve beldeler Mewat gibi geri kalmıştı. Menderes onları yeniden bayındır hale getirdi.</i>
4	Wî rojhilata me gerand cennet wî îmkanat şiyand
Xetta trêne lê gerand pir da emek ax Menderes	<i>O doğumuzu cennete çevirdi, imkanlar gönderdi; Tren hattı döşedi çok emek verdi ah Menderes.</i>
5	Ji Anatol ta Mûşê hem Tatwan û Wan hetta ‘Acem
Xetta hesin vêk kir behem ew rehmetiyê Menderes	<i>O rahmetli Menderes, Anadolu'dan ta Muş'a ve Tatvan ve Van'dan İran'a kadar demiryolu hattı ile birleştirdi.</i>
6	Her gundeki varî dibir mizgeft û coav çê dikir
Dînê mubîn îla dikir xalî nebû jê Menderes	<i>Toprağı olan her köye cami ve su kanalı yapardı. Belli olan açık dini daha iyi hale getirirdi, Menderes'ten ıssız yer olmadı.</i>
7	Hem da wezîfe ehlê dîn nedhişt feqîr û bêmuîn
Yê pur belengaz ba yeqîn rê vedikir lê Menderes	<i>Menderes, hem din ehline iş verip fakir ve yardımsız bırakmazdı hem çok fakir olanlara inanarak yol açardı.</i>
8	Aletirikê mescidan hem şehîr û gund û xanumân
Mîna siterikên asîman lê aliqand hem Menderes	<i>Menderes mescitlerin, şehir, köy ve ev barkın elektriklerini gökyüzündeki yıldızlar gibi taktı.</i>
9	İhyaê kir edla ‘Omer şolan dikir pur mu’teber
Kes nedîşê jî heqê bider di ‘ehda ‘edla Menderes	<i>Ömer'in adaletini ihya etti, işçileri çok itibarlı yapardı. Menderes'in adalet ve sözüne kimse akıl erdiremez.</i>
10	Dawî Sinimmâr û Ebû Gaylân çewan ew jî we bû
Mehkûmê ihsana xwe bû sed heyf û heywax Menderes	<i>Sinimmar ve Ebu Gaylan'ın sonu nasılsa bu da öyle oldu. Kendi ihsanlarının mahkûmu oldu, yüzlerce kez heyf (yazık) ve eyvah Menderes.</i>
11	Nûrî tu nankorî meke bîra xwe bîn Quran veke
Pur lê bixwûn û hedye ke hem fatihe bo Menderes
(Nûrî :81)	<i>Ey Nûrî! Nankörlük etme, hatırına getir Kuran'ı aç. Menderes için çok oku ve bir de Fatıha armağan et.</i>

Şair, “Menderes” redifli ikinci şiirine Menderes’in idamından duyduğu üzüntüyü dile getirdiği hüznü bir tablo çizerek başlamıştır. Klasik bir mersiye olması gerektiği gibi, mersiye-ağıt türünün kelime kadrosunun temel sözcükleri olan ve ölen kişinin ardından duyulan kederi dışa vuran, geçmişe ve geleceğe var olana duyulan özlemi yansıtan “hani?” ve “nerede?” sorularıyla olay dramatize edilmiştir. Menderes’in kederinden şair, gönlü hüznü ve gözü yaşlı bir haldedir. “Adnan Menderes nerede” sorusuyla şair, adalet aramaktadır. Nûrî’ye göre, Menderes’in ardından fakirlerin hali eziyet ve sıkıntıdan, tutsaklarınkine benzemiş ve fakirler onu arayarak ah çekmektedirler. Menderes’in yaptığı her şeyin göz önünde olduğunu belirten şair, onun bütün dünyayı adaletle donatıp süslediğini, Doğuyu da kalkındırıp geliştirdiğini ifade etmiştir. “Açtığı demiryolu hattı ve yaptığı yardımları unutacak biri var mı?” ve “Adil Menderes’ten sonra, bu kadar çok köprü ve camiyi kim yapacak?” sorularıyla yaptığı hizmetlere atıfta bulunan şair, onun iyiliklerinin kaybolmayacağını, her şeyinin görünür olduğunu, iyiliğinin onu öldürdüğünü, ondan asla kötülük gelmediğini ve bunu bilenlerin ona çok üzülen ah ettiklerini tekrar vurgulamıştır. Şair, işçilere seslenerek onun ölümü üzerine gözyaşı dökmelerini istemiş, ölümünden sonra onu çok arayacaklarını ama bulamayacaklarını söyleyerek, dünyanın başına ne geldiğini çok iyi bildiğini ve Menderes Bey’in ölümünün ardından neler olacağını farkında olduğunu iddia etmiştir:

-2-

Fâ’ilâtün / Fâ’ilâtün / Fâ’ilâtün / Fâ’ilün (- - - / - - - / - - - / - -)

1	Dil hezîn im çav girîn im ez jî kerbê Menderes
Çav li edlê digerinim kanî ‘Adnân Menderes	<i>Menderes'in kederinden gönlü hüznü, gözü yaşlıyım. Adalet arıyorum, Adnan Menderes nerede?</i>
2	Puştî wî halê feqîran ji teaddî û cefa
Bû wekî halê esîran ax diken ka Menderes	<i>Onun ardından fakirlerin hali eziyet ve sıkıntıdan, tutsakların hali gibi oldu, ah çekiyorlar: Nerede Menderes?</i>
3	Wî çî kir tev ber çewan e aletê se’da dinê
Qenciya wî ser tevan e şe’n û halê Menderes	<i>O ne yaptıysa göz önündedir. Dinin sesinin aracıdır. Onun iyiliği, Menderes'in in şen halinin üstündedir.</i>
4	Wî hemî dunyâ ji ‘edlê xemmiland û rind vijand
Rojhilâta me ji kemilê kemiland ax Menderes	<i>O bütün dünyayı adaletle donatıp süsledi. Doğumuzu da olgunlaştırıp geliştirdi, ah Menderes.</i>
5	Kes heye ku van ii bîr ke yardım û xetta tren
Pur pir û mizgeft kî çêke puştî ‘âdil Menderes	<i>Tren hattını ve yardımları, bunları unutacak biri var mı? Adil Menderesten sonra, bu kadar çok köprü ve camiyi kim yapacak?</i>

6	Nabe wenda qenciye wî xelqino bîrwe neken
Rah û resp û rindiyê wî dixwuyê ax Menderes	<i>Ey insanlar! Onun iyiliği kaybolmaz, unutmayın. Yolu, sureti, ve güzelliği görünüyor, ah Menderes.</i>
7	Qenciya wî wî telef kir qet xerâbî jê nehât
Yê dizâ(n) pur lê esef kir âx dike wâx Menderes	<i>Onun iyiliği onu yok etti, ondan asla kötülük gelmedi. Bilen ona çok üzüldü, ah ediyor vah Menderes.</i>
8	Wer be xûna dil xwe bigrîn tev be ser da ehlê şol
Paşve êdî çav negêrin nabînin hûn Menderes	<i>Ey işçiler! Gelin, onun üzerine yüreğinizdeki kanla ağlayın, sonra ardından aramayın, Menderes'i bulamazsınız.</i>
9	Nûrîy(o) rind pê dizanî ku çibû hate dinê
Pê şiyar e hem dizanî puştî mirê Menderes
(Nûrî :81)	<i>Nûrî dünyanın başına ne geldiğini çok iyi biliyor ve Menderes Bey'in ölümünün ardından ne olacağını da farkındadır.</i>

Nûrî aynı vezin ve redifli üçüncü ve son mersiyesinde; Menderes'i kuyuya atılan Yusuf peygambere, Menderes'in hapsedilip yargılandığı Yassıada'yı da kuyuya teşbih ederek ondan kuyuya düşen bir Yusuf olarak söz etmiştir. Şaire göre, bütün dünya Yakup peygamber gibi Menderes'e çok üzümüştür. Ondandır viran haldeki dünyadaki eksikleri tamamlayan ikinci bir Halife Ömer olarak söz eden şair, Menderes'i Halife Ömer'e, onu asanları da Halife Ömer'i öldüren İranlı köle Ebû Lu'lue el-Mecusî'ye teşbih etmiştir. Onun ruhunun gönüldeki defterde saklanması ve hatırasının unutulmaması gerektiğini düşünen şair, hangi yol, köprü, mescit ve araca bakıp bunların kimin eseri olduğu sorulursa, Menderes cevabı alınacağını öne sürmüştür. Şair son olarak, milletlerin hep köle ve esir durumunda olduğunu, onların hizmetkârlık, kölelik ve angaryalıktan Menderes'in özgürleştirdiğini çok iyi bildiğini ifade ederek mersiyesini tamamlamıştır:

-3-

Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün (- . - . / - . - . / - . - . / - . -)

1	Yûsufek bû kefte bîra Yasîadê Menderes
Cumle dünya lê ye Yaqûb pur esef bo Menderes	<i>Menderes, Yassıada kuyusuna düşen bir Yusuf'tu. Bütün dünya Yakup gibi Menderes için çok üzüldü.</i>
2	Rah û rêzik da nişan û qet nehişt kêmasiyek
Ger ji dîn û wer ji dünya tev tamam kir Menderes	<i>Yol yöntem gösterdi, hiçbir eksik bırakmadı. Menderes, gerek dünya gerekse de dinin hepsini tamamladı.</i>
3	'Omerek sanî bû hat û pê ve 'Osmân û 'Alî
Rânebûn nâgeh Ebû Lu'lu'a yan çûn Menderes	<i>İkinci bir Ömer idi geldi ve ardından Osman ve Ali. Ebu Lu'lue'lar ayaklanıp ansızın Menderes'e hücum ettiler.</i>
4	Haq e ruh ku wî hilînin deftera mafî'z-zemîr
Bîr neken lew bîrwe nabî rah û respê Menderes	<i>Onun ruhunun gönüldeki defterde saklanması gerekir. Unutmayın çünkü Menderes'in yolu ve resmi unutulmaz.</i>
5	Tu li rah û li pîran û mescid û her aletan
Mêzekey pîrsey ji kê ne tev dibên yê Menderes	<i>Sen yol ve köprülere, mescit ve bütün araçlara bak ve hepsinin kimden olduğunu sor, Menderes'in olduğunu söylerler.</i>
6	Milletan tev kole bûn olam û suxrekarê wan
Nûrîyâ xweş pê dizanî wan kir azad Menderes
(Nûrî :82)	<i>Milletler hep köleydi. Nûrî, onların hizmetkar ve angaryalarını Menderes'in özgürleştirdiğini çok iyi biliyor.</i>

Şair Nûrî, mersiye tarzında yazdığı bu üç kasidede ortak bir tema üzerinde durmuş, Menderes'in idamından duymuş olduğu derin üzüntüyü dile getirmiştir. Şair, söz konusu mersiyelerin ilkinde klasik mersiyelerin aksine, dünya hayatı ve felekten şikâyet bölümüne yer vermeyerek manzumesini medhiye ve dua bölümlerinden oluşturmuştur. Şair, Mersiyeye doğrudan Menderes'in güzel vasıflarını ve icraatlarını sayarak başlamıştır. On bir beyitten oluşan bu şiirin ilk dokuz beytinde Menderes iyi yönleriyle anılmış, onuncu beyitte "sed heyf û heywax / yüzlerce yazık ve evvah" sözleriyle onun ölümünden duyulan üzüntü dile getirilerek son beyitte dua bölümüne yer verilmiştir. İkinci mersiye ise klasik mersiye geleneğine uygun olarak hüznü bir tablo ile başlamış ve ilk iki beyitte yer alan "ka Menderes / Menderes nerede?" sorusuyla ölümü kabullenememe duygusuna yer verilmiştir. Bu tarz sorular mersiye tarzının temel kelime kadrosunu oluşturan unsurlar arasında yer alır. Daha sonra gelen ve medhiye tarzında yazılan beş beyitte Menderes'in iyi özellikleri sıralanmıştır. Son iki beyit ise dua bölümüne örnek teşkil eder. Bu haliyle ikinci mersiyede klasik mersiyenin bütün bölümleri yer alır. Sekiz beyitlik üçüncü mersiyede ise dua bölümü dışında diğer iki bölüm mevcuttur. Nûrî ilk beyitte, Menderes'i kuyuya atılan Yusuf peygambere, Menderes'in hapsedilip yargılandığı Yassıada'yı da kuyuya teşbih ederek Yusuf kıssasına telmihte bulunmuş böylelikle hüznü bir tablo çizmiştir. Şaire göre onun ölümü herkesi Yakup'un Yusuf'a üzüldüğü gibi derinden üzmüştür. Şair, bu beyitten sonraki beş beyitte Menderes'in iyi yönlerine ve ardından bıraktıklarına yer vererek, olan biten her şeyin farkında olduğunu ima ederek mersiyesini sonlandırmıştır. Bu yönüyle son mersiyede dua bölümü eksiktir.

Görüldüğü üzere, Nûrî'nin Adnan Menderes'in idam edilmesinin ardından duygu ve düşüncelerine yer verdiği mersiye tarzında kaleme aldığı üç manzumesi de, bazı eksik bölümler olsa da genel itibarıyla klasik mersiye geleneğinin temel özelliklerini taşıyan şiirlerdir. Bu yönüyle, ele alınan manzumelerin Klasik edebiyat ürünleri kapsamında değerlendirilecek mahiyette olması ve şairin 20. yüzyılın ikinci yarısında Klasik edebiyat geleneğini sürdürme çabaları kayda değerdir.

4. SONUÇ

Klasik edebiyatta edebi bir türe ad olan mersiye, ölen birinin ardından duyulan üzüntüyü dile getirmek, o kişinin iyi taraflarını anlatmak ve ölen kişiye karşı şairin duygu ve düşüncelerini ifade etmek üzere yazılan lirik şiirlere verilen isimdir. Mersiyeler genel olarak, ölen kişinin iyiliklerini sayıp dökme, ona özlem duyma, yas, olayın tasviri, dünyanın gelip geçiciliği, feleğe sitem, ölen kişiyi övme ve ona dua etme bölümlerinin tamamının veya bir kısmının bir araya getirilmesiyle kaleme alınır. Mersiyeler, genellikle devletin ileri gelenlerinin ölümü üzerine yazılmıştır. Hakkında mersiyeler yazılan söz konusu devlet büyüklerinden biri de Adnan Menderes'tir. 17 Eylül 1961 tarihinde, Adnan Menderes'in idam edilmesi üzerine birçok şair tarafından mersiye kaleme alınmıştır. Bu şairlerden birisi de Nûrî mahlasını kullanan Mele Nurullah Godişki'dir. Şairin Arap harfleriyle, Kürtçe, Farsça, Arapça ve Türkçe yazdığı şiirlerini ihtiva eden Divan'ında yer alan "Mersiye-i 'Adnân Menderes er-Re'isü'l-Türkî" başlığı altında yer alan kaside nazım şekliyle yazdığı "Menderes" redifli üç manzumesinde Adnan Menderes'in ölümü ile ilgili duygu ve düşüncelerine yer vermiştir.

Şair üç mersiye de Doğu'nun geri bırakılmış halini tasvir ettikten sonra bölgenin Adnan Menderes'in yaptığı hizmetlerle gelişip kalkındığını ifade ederek giriş yapmış ve ondan övgüyle söz etmiştir. Menderes söz konusu şiirlerde, Muş ve devamına kadar yaptırdığı demiryolu hattı, yol, cami, köprü gibi hizmetleriyle Doğu'ya yatırımları, din ehline gösterdiği ilgi, yaptığı yardımlar, adaleti tesis etmesi gibi vasıflarıyla methedilmiştir. Menderes'in hatasız olduğunu ifade eden şair, onun yaptığı iyiliklerin kurbanı olduğunu savunmuştur. Bu durumdan memnun olmadığı ve büyük üzüntü duyduğu şiirlerdeki yakınma ifadelerinden anlaşılan şair, Menderes'in ölümünden sonra dünyayı iyi şeylerin beklemediğini ve onun yerinin doldurulamayacağını da dile getirmiştir. Şair klasik mersiyedeki son kısım olan dua bölümü özelliğine uygun olarak sadece ikinci mersiyenin sonunda Menderes için Kur'an okuyup ruhuna Fatiha adamayı tembihlemiştir.

Son olarak, şair Nûrî'nin Menderes için yazmış olduğu mersiyelerin, Klasik edebiyat geleneğini sürdürme çabalarının bir ürünü olduğu söylenebilir. Bu noktada, şairin Muş gibi merkezden uzak bir şehrin ücra bir köyünde devrin ileri gelen figürlerinden birinin ölümü üzerine düşündüklerini şiir yoluyla ifade etmesi Klasik edebiyat geleneği açısından önem arz etmektedir. Bu tarz şairlerin şiirleri üzerine çalışmalar yapılması, geleneğin zayıf da olsa sürdürüldüğünü göstereceği gibi alandaki bilgi birikimine de katkı sağlayacaktır.

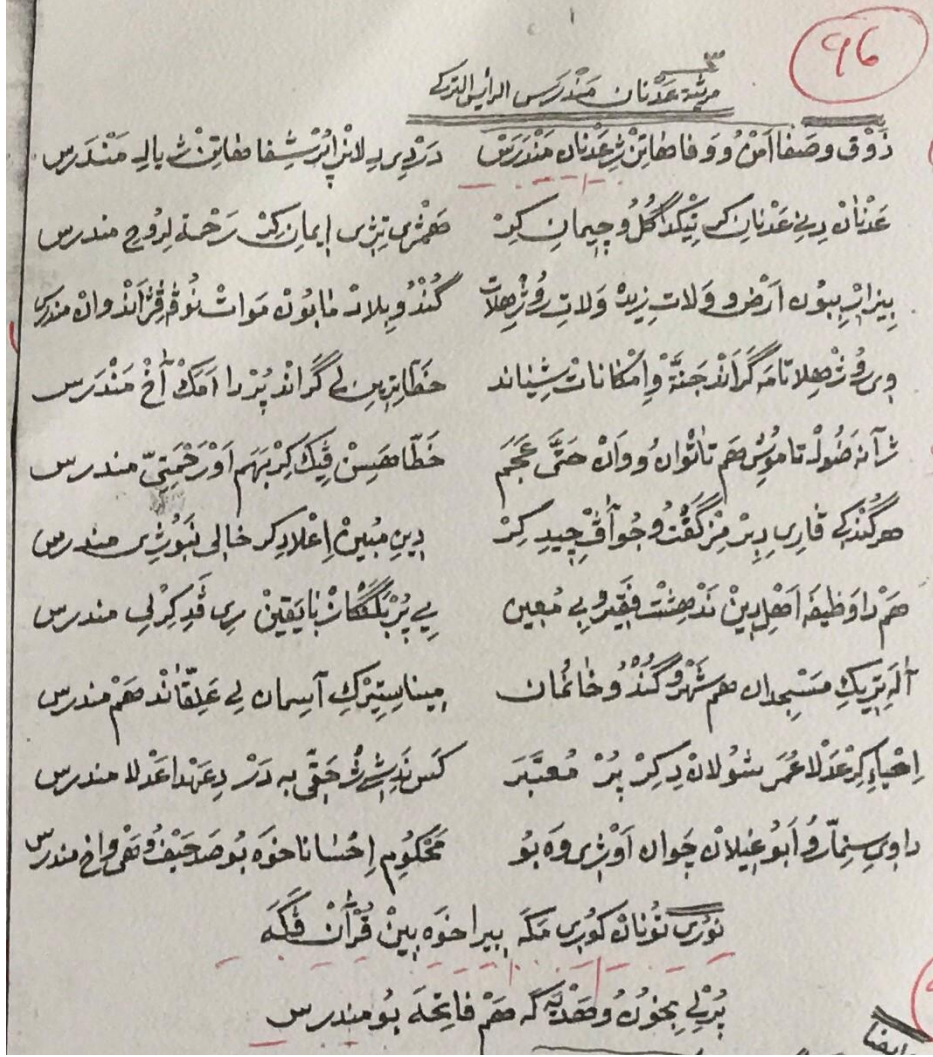
KAYNAKÇA

- Aça, M. vd. (2011). *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Tür ve Şekil Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Akkuş, M. (2008). *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası, Edebi Türler ve Tarzlar*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Bakırhan, C. (2012). "Yek ji Alim û Helbestvanên Kurd: Mele Nûrullahê Godişki". *Nûbihar*, Sayı: 121, Yıl: 2012, ss. 18-22.
- Bakırhan, C. (2017). *Mele Nurullahê Godişki'nin Çenta Yetîman Adlı Eserinin Tarnskripsiyonu, Türkçeye Çevirisi, Tahlil ve Tenkidi*, Yüksek Lisans Tezi, Muş: Muş Alparşlan Üniversitesi.
- Canım, R. (2010). *Divan Edebiyatında Türler*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gündüz, İ. (2011). "Kemal Edip Kürkçüoğlu Hayatı, Eserleri ve Şiirleri". *Tasavvuf*, Sayı: 28, 245-292.
- İsen, M. (1994). *Acıyı Bal Eylemek - Türk Edebiyatında Mersiye*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kardaş, S. (2019). "Divan Yazma Geleneğinin Son Halkası: Nûrî Divanı". *Tarihi ve Kültürel Dokusuyla Koğak* (ed. Mehmet Salmazem), Konya: Çizgi Kitabevi, 87-97.
- Kaynar, İ. S. (2019). "Muş'a Demiryolunun Gelişi". *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Mengi, M. (1983). "Eski Edebiyatımızın Mersiyelerine Toplu Bir Bakış", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi II*, Prof. Dr. Harun Tolasa Özel Sayısı, İzmir, 91-101.
- Mermer A. ve Koç Keskin, N. (2011). *Eski Türk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mutçalı, S. (2014). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık.
- Mütercim Âsım Efendi (2014). *el-Okyânusu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, 6. Cild. (haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Nûrî, *Dîvân-ı Nûrî / Divan-ı Eşâr u Kasâid-i Nurullâh*, Cihat Bakırhan Şahsi Kütüphanesi.
- Pala, İ. (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Stebler Çavuş, M. Z. (2008). "Türk Edebiyatında Mersiyeler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı 38, 131-138, Erzurum.

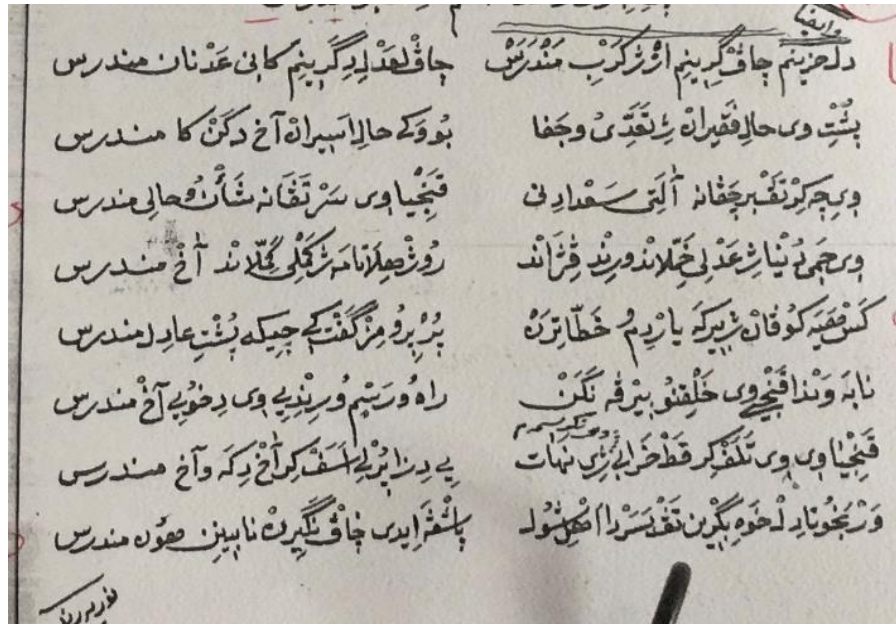
Tat, M. (2016). "Ayrılığın Mısralara Dökülmüş Hâli: Ârif Nihat Asya'nın Mersiyeleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 42, 382-391.

Tunç, C. (1996). "Gaylan ed-Dımaşkı", *TDV DİA*, 13. Cilt, 414-415.

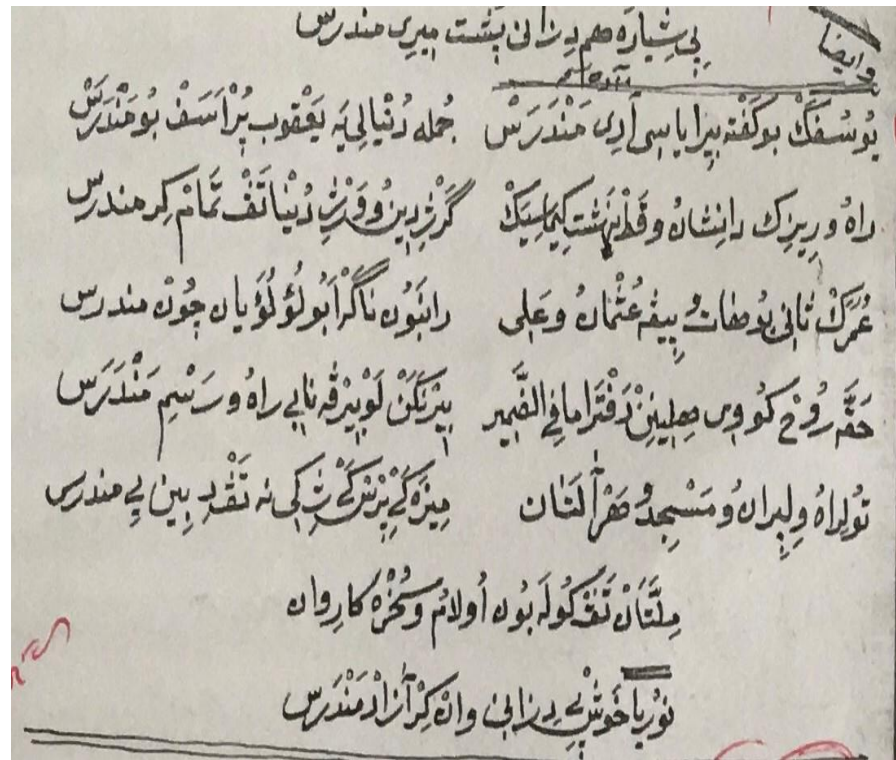
EKLER

EK1: 1 No'lu Mersiyenin Arap Harfli Orijinal Metni (Nûrî Divanı, s.81)

EK2: 2 No'lu Mersiyenin Arap Harfli Orijinal Metni (Nûrî Divanı, s.81)

EK3: 3 No'lu Mersiyenin Arap Harfli Orijinal Metni (Nûrî Divanı, s.81)

Kars Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Kemer ve Tokaları*

Group of Belts and Buckles in the Kars Museum

Ercan ÇALIŞ^a

Ahmet ERK^b

^a Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Van, Türkiye, ercancalis@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1359-4533

^b Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi, Van, Türkiye, ahmeterk.yyu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5887-659

ÖZ

Takılar, el sanatlarının önemli bir grubunu oluşturan ve her kültürün sanat ürünleri içerisinde en naif ve zarif olanıdır. Takılar, toplumun sanatsal gelişim düzeyinin belirlenmesinde, sosyal ve kültürel değerlerinin ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahiptir. Kemer ve tokaları bunlar içinde önemli bir grubu oluşturur. Kemer ve tokaları elbise üzerine takılan, elbiseyi tamamlayıcı öğelerden biridir. Elbisenin giyen kişinin üzerine daha iyi oturmasını sağlayan, hançer ve tabaka gibi malzemeleri rahatlıkla takabilmesi için bir gereksinim olarak ortaya çıkmıştır. Zamanla bu işlevinin yanında kadınlar tarafından kullanılan ve elbiseyi tamamlayan bir süs öğesi olmuştur. Kemer ve tokaları dönemin sanatsal özelliklerini yansıtmaya ve yörelere ait özellikler göstermesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada Kars Müzesi'nde bulunan kemer ve tokaları malzeme, form, yapımında kullanılan teknikler ve süsleme açısından sanat tarihi perspektifine uygun bir şekilde analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: El Sanatları, Takı, Maden, Kemer, Toka.

ABSTRACT

Jewelry is an important group of handicrafts and is the most naive and elegant among the art products of every culture. Jewelry has an important place in determining the artistic development level of the society and revealing its social and cultural values. The most important of these are the belts and buckles worn on the waist. Belts and buckles are one of the complementary elements of the dress that are attached to the dress. It has emerged as a requirement for the wearer to be able to wear materials such as daggers and sheets, which provide a better fit. In time, it has become an ornamental element that complements the dress, especially for women, besides this function. Belts and buckles have an important place in terms of reflecting the artistic characteristics of the period and showing the characteristics of the region. In this study, the belts and buckles in the Kars Museum have been analyzed in terms of materials, forms, techniques used in their production and decoration in accordance with the perspective of art history.

Keywords: Handicraft, Jewelry, Metal, Belt, Buckle.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

* Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SYL-2018-7247 No'lu projeye desteklenen Ahmet ERK'in "Kars Müzesi'nde Bulunan Etnografik Madeni Takılar" adlı Yüksek Lisans tezinden hareketle "Kemer ve Tokaları" konusunun güncellenmesiyle oluşturulmuştur

1. GİRİŞ

El sanatları ürünleri geçmişte yaşamış toplumların ihtiyaçlarıyla gelişmiş (Çalış, 2018: 271) ve zamanla bu toplumların gelenek ve kültürleri ile özdeşleşmiştir (Öztürk, 2012: 1). Bu bağlamda insanlık tarihi boyunca var olan el sanatları ürünleri, gereksinimleri karşılamanın yanı sıra, toplumların yaşayış biçimleri ve kültürel özelliklerini yansıtır. El sanatlarının önemli bir grubunu oluşturan takılar ise sanat ürünleri içinde en zarif olanıdır (Megep, 2006: 1). Takı, insanoğlunun el, kol, bel, kafa, kulak, burun ve ayak bileği (Işık, 2010: 22) gibi kişinin giysileriyle bir bütünlük sağlayan ve hoşluk hissi uyandırmak amacıyla birtakım nedenlerle tasarlanmış (Bilgin, 2006: 3) çeşitli maden, doğa ürünleri, değerli ve yarı değerli taşlarla ve buna benzer malzemeler kullanılarak çeşitli formlara sahip süs eşyalarıdır. Takı, tarih boyunca insanlar tarafından süslenmek, daha üstün görünme, hoşluk hissi yaratmak, asalet ve inanç gibi nedenlerle kullanılmıştır. İnsanların dış görünüşüyle şekil alan kolye, bilezik, yüzük, diadem ve kemer gibi temel takılar, değişen zaman, coğrafi bölge ve kültürlere rağmen kullanım amaçları hep aynı olmuşlardır (Aral, 2017: 21). Takıların zamanla form ve süsleme olarak farklılıklar göstermesi ise içinde bulunduğu toplumun özelliklerini aktarması ve birer kültür öğeleri durumunda olduğunu göstermiştir.

Takı serüveni eski çağlara kadar gitmektedir. Anadolu'da takının tarihi Neolitik Çağ'a kadar inmektedir. Diyarbakır Çayönü, Konya Çatalhöyük gibi Neolitik yerleşimlerde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan takılar bunu doğrulamaktadır. Çayönü buluntularında İ.Ö. 7. bin dolaylarına tarihlenen taş boncuklar, takı kakmaları, çengeller, iğneler ve birçok obje çıkarılmıştır (Baydar, 2020: 8). Kazılarla ortaya çıkarılan bu takıların Anadolu'da takı kullanımının ne denli erken hayat bulduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Baş & Çalış, 2020: 92).

Bu çalışmada, el sanatlarının bir grubunu oluşturan takılar kümesinden bel takıları içerisinde yer alan kemer ve tokaları incelenmiştir. Kemer, bele dolanarak bir toka ile tutturulan, metal, kumaş veya deriden yapılmış, giysilerin tamamlayıcısı olan öğelerinden biridir. Kemerlerin ilk olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığını söylemek güçtür. Ancak elbise üzerine takılan bir aksesuar olduğu için insanoğlunun giysiyi kullanmaya başladığı zamana kadar götürmek olasıdır (Çavuşoğlu, 2002: 12-13). İlk zamanlarda deri ve dokumadan yapılan kemerlerin, giysinin insan vücuduna daha iyi oturması, kişinin yanında bulunan tabaka, hançer gibi malzemeleri rahatlıkla takabilmesi gibi bir gereksinimden ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Bakıra bir miktar kalay eklenerek tunç elde edilmiş, maden sanatında yepyeni bir çığır açılmış (Başak, 2008: 22) ve bu dönem Tunç çağı olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde diğer dönemlerin gereksinimlerine ek olarak daha sağlam, hafif, zarif süs eşyaları ve takılar ortaya çıkarılmıştır. Tuncun icadıyla metalürji alanında önemli gelişmeler elde etme olanağının yanında özellikle döküm tekniği olmak üzere gündelik eşyaların yanı sıra takılarda da yeni teknikler kendini göstermiştir (Yılmaz, 2015: 10). İlk madeni kemerler, metallerin işlenmeye başlandığı Tunç çağında ortaya çıktığı ve M.Ö. III. binde kullanıldığı bilinmektedir (Çavuşoğlu, 2002: 13). Mezopotamya'da yapılan kazılar sonucunda metal kemerlerin en erken örnekleri Erken Hanedanlar Dönemi III. Ur'da asker mezarlarında ortaya çıkarılmıştır. Mezarda uzun bir plaka şeklinde bir hançer ve mühür tutturulmuş bir kemer bulunmuştur.

Anadolu'da metal kemerlerin kullanımı ticaret yoluyla Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda başlamıştır. Bu dönemde Anadolu'da kemer kullanıldığını belgeleyen en güzel örnekler arasında kurşun figürinler ve taş kalıplar yer alır (Çavuşoğlu, 2002: 13). Hitit kemerleri hakkında ise M.Ö. 1600'e tarihlendirilen Hitit kabartmaları bilgi vericidir. Bu dönemde kabartmalar üzerinde kadın ve erkeklerin bellerinde kemer kuşaklarının yanı sıra Hitit askerlerinin belinde kalın kemerler yer almaktadır (Türkoğlu, 2008: 22-23). Asur ve Hitit etkisinde kalan Urartular, maden sanatında çok ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Özellikle Urartu kemerleri kalın metal kemerler ve kemerler üzerinde detaylı işçilikler görülmüştür. Kemerler üzerindeki bezemelerde yaşamdan sahneler konu edinmiştir (Berkol, 2019: 48). Balıkesir, Ankara, Eskişehir bölgesinde yaşamış Frigler'in kendilerine özgü giyim tarzları vardı. Yüksek başlıkları üzerinde yer alan başörtüleri, bellerine sarılan kemerin içinden geçirilerek ayak kısımlarına kadar uzanırdı. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan metal kemerler zarif ve özenle işlenmiş Frig kemerlerinin en güzel örneklerini yansıtır (Türkoğlu, 2008: 23). Roma kemerleri metal, kumaş, deri ve kurdelelerden oluşan "fascia pectoralis" (göğüs sargısı) olarak adlandırılmıştır. Romalı kadınlar stola adı verilen tuniklerin göğüs altına bağladıkları "cingulum" ya da "succinta" adı verilen süslü kemerler kullanmışlardır. Erkeklerde ise genellikle asker giysilerinde yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Berkol, 2019: 50). Bu dönemde deri oyma, kakma ve metal sanatının en güzel örnekleri asker kemerleridir. Özellikle kemerler zırhın bir parçası olarak da önemli bir koruyucu işlev görmüştür. Roma'nın ikiye ayrılmasından sonra doğuda kalan kısma, Batılılar tarafından Bizans denmiştir. Kemer ve tokaları Bizans giyiminin en önemli aksesuarlarından biridir. Özellikle erken dönemde asker elbiselerinin ve resmi giysilerin vazgeçilmez bir parçası olan kemer, bir statü belirtisi olarak görüldüğü için M.S. 382 yılında sivillerin takması yasaklanmıştır. Resmi statüye sahip kişilerin kullandığı kemerler, 6. yüzyılda altından yapılmış kemer tokaları moda halini almıştır. Kemerler değerli taşlarla süslenmiştir. Kemer tokaları erken dönemde menteşeli olarak yapılmış, geç dönemde ise menteşesiz yapılmış ve kayışın tutturulması için halkaları mevcuttur (Günbay, 2019: 63).

Selçuklu dönemi takıları günümüzde oldukça azdır. Selçuklu kemerleri ve kemer tokalarında hayvan figürleriyle süslü ve bunların İran atölyelerinde imal edildiği düşünülmektedir (Koroğlu, 2004: 50-51). 2002 yılında Ani'de yapılan arkeolojik kazılar 12. yüzyılın sonu ve 13. yüzyılın başlarına tarihlendirilen Büyük Selçuklu dönemine ait Rey ve Merv civarında yapıldığı düşünülen bir kemer bulunmuştur. Aynı kazıda palmet ve rumilerle süslenmiş kemer tokası da bulunmuştur. Tokanın ortasında üçüncü olarak nitelendiren bir şekil yer almaktadır. 13. yüzyıla tarihlendirilen Ahlat seramiklerinde bir kabın üzerinde benzer bir figür bulunmuştur. Bu tokenın İran'da Rey ve Merv kuyumcuları tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Kubad-Abad sarayında yapılan arkeolojik kazılarda ise dokuz adet kemer tokası ortaya çıkarılmıştır. Tokalardan dört adeti bronz diğerleri demirden yapılmış, tamamı dövme tekniğindedir (Yavaş, 2012: 2639). Selçuklu dönemine ait altından yapılmış takılar ve

özellikle kemer ve tokaları Londra British Müzesi, Berlin Devlet Müzesi, Atina Benaki Müzesi'nde yer almaktadır. Selçuklulara ait olduğu düşünülen bu takıların geneli döküm tekniğinde oluşturulmuşken, taş kakma, filigre, kazıma, niello, kabartma ve granüle gibi süsleme teknikleri de bezemesinde kullanılmıştır (Ünlerşen, 2015: 56).

Osmanlı devleti, Selçukluların maden sanatındaki gelişimini devralarak her türlü maden işleme şekillerini bu dönemde geliştirmiştir. Osmanlı devletinde her sanat dalında olduğu gibi kuyumculuk sanatı da saray ve çevresinde gelişme göstermiştir (Çalış & Erk, 2020: 144). Osmanlı devleti özellikle zengin bir takı geleneğine sahiptir. Bu takılar arasında önemli bir yere sahip kemer ve tokaları yer almaktadır. Osmanlı döneminde kemer giysinın önemli bir aksesuarı olarak erkekler ve kadınlar tarafından kullanılmaktaydı. Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde kemer ve tokaları sade olarak yapılmışken, daha sonraları kakma, savat, kazıma, oyma, telkârî ve mıhlama gibi teknikler üst düzeyde kullanılarak mücevher haline getirilmiştir. Özellikle sarayda çalışan görevliler ve askerler için yapılan süslü kemerler, dikkat çekmekteydi (Berkol, 2019: 52). 18. yüzyıla gelindiğinde, Lale Devri olarak bilinen dönemde değerli metallere çeşitli teknikler uygulanarak hazırlanmış taşlı süslü kemerler, tokalara bağlanarak kullanılmıştır. Abdullah Buhari ve Levni'nin bazı minyatürlerinde ayrıntılı bir biçimde bu kemerler betimlenmiştir (Görünür, 2010: 16-17). Minyatürlerdeki bu göz alıcı kemerlerin üzerinde gözükken değerli taşlarla zenginleştirilmiş gümüş plakalar özellikle dikkat çekicidir.

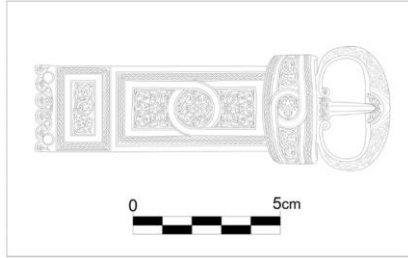
Çalışma kapsamında Kars Müzesi'nde bulunan Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait kemer ve tokaları kayıt altına alınmıştır. Söz konusu müzeden gerekli izinler alınarak muhafaza edilen tüm kemer ve tokaları programa dâhil edilmiştir. Form, malzeme ve süsleme kompozisyonları dikkate alınarak benzer eserler programdan çıkartılmış; birbirinden farklı toplam 5 kemer ve 7 kemer tokası olmak üzere toplam 12 eser incelenmiştir. Eserler sanat tarihi perspektifine uygun olarak tanıtılmış ve sanatsal özellikleri belirlenerek tamamlanmaya çalışılmıştır.

2. ÖRNEKLER

2.1. Tokalar

2.1.1. Gümüş Kemer Tokası

Selçuklu dönemine ait gümüş kemer tokası dikdörtgen form özelliği göstermektedir. Dört ana levhaya ayrılan eser altın suyuna batırılmış ve hiçbir yeri boş kalmayacak şekilde bezenmiştir. Kulp kısmı ve kemerin takıldığı yer tamamen rumi motiflerle süslenmiştir. Tokanın ön yüzünde gövde kısmı yatay ve dikey olarak iki bölüm şeklinde süslenmiştir. Yatay bölüm daha büyük tutulmuş ve dıştan zencirek motifli şeklinde dikdörtgen biçiminde bir bordürle çevrelenmiştir. Bunun devamında köşeleri dikdörtgen iki şerit orta kısımda içi içe geçerek dairesel bir form oluşturmuş ve içleri rumi motiflerle bezenmiştir. Dikey olarak düzenlenmiş bölüm iki bordürle çevrelenmiş dış bordür zencirek motifleri ile bezenmiş, iç bordür sade tutulmuştur. Dikey bölümün iç tarafı rumi motiflerle bezenmiştir. Kemer tokasının arka yüzü boydan iki bordürle çevrelenmiştir. Dış bordür zencirek motifli ile bezenmiştir. İkinci bordür sade tutulmuş köşeleri düz orta kısımda birer düğüm oluşturacak biçimde üç bölüme ayrılmıştır. Bölümlerin iç tarafı tamamen rumi motiflerle bezenmiştir (Çiz. 1, Foto. 1-2).

Çizim 1:
Gümüş Kemer Tokası Çizim

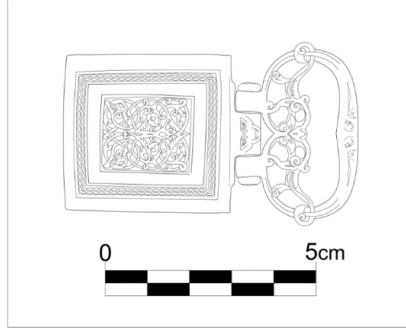
Fotoğraf 1:
Gümüş Kemer Tokası Ön Yüz

Fotoğraf 2:
Gümüş Kemer Tokası Arka Yüz, Selçuklu Dönemi, Envanter No: 1.1.63/1, Uzunluk: 11,6 cm, Genişlik: 2,9 cm, Kalınlık: 0,6 cm.

2.1.2. Gümüş Kemer Tokası

Dikdörtgen bir form özelliği gösteren kemer tokası Selçuklu dönemine aittir. Kemerin takıldığı kulp kısmı bir menteşe ile tokaya tutturulmuştur. Kemer tokasının menteşe kısmı kıvrık dal motifleri ile bezenmiştir. Tokanın önyüz gövde kısmı üç tane bordürle çevrelenmiştir. Dıştaki bordür zencirek motifleri ile bezenmiştir. İkinci bordür kalın tutulmuş ve sade bırakılmıştır. Üçüncü bordür oldukça ince tutulmuş ve sadedir. Dikdörtgen panonun iç kısmında kazıma tekniğinde kıvrık dallarla rumi motifi yer almaktadır. Kemer tokasının arka yüz kulp kısmında bitkisel süslemeler mevcuttur. Gövde kısmında ise ön yüze göre daha küçük bir dikdörtgen içerisine daha kalın kıvrık dallarla bitkisel süslemeler yer almaktadır. Dikdörtgen çerçeveden gövdenin dört kenarına uzanan birer gül motifi yerleştirilmiştir (Çiz. 2, Foto. 3-4).

Çizim 2:
Gümüş Kemer Tokası Çizim

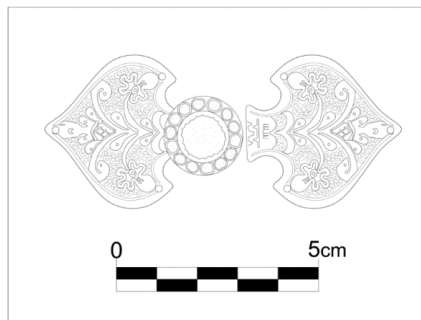
Fotoğraf 3:
Gümüş Kemer Tokası Ön Yüz

Fotoğraf 4:
Gümüş Kemer Tokası Arka Yüz, Selçuklu Dönemi, Envanter No: 1.1.63/2, Uzunluk: 6,5 cm,
Genişlik: 3,5 cm, Kalınlık: 0,7 cm.

2.1.3. Gümüş Kemer Tokası

İki parçadan oluşan gümüş kemer tokası yaprak şeklinde simetrik bir biçimde düzenlenmiştir. Kemer tokasının üzeri kabartma tekniğinde bitkisel bezemeli palmet motifi ile süslenmiştir. Kemer tokasının başlığı sol tarafa sabitken sağ tarafa kanca ile tutturulmaktadır. İki parçanın birleştiği kısım daha ince tutulmuştur. Kemer tokasının başlığı dairesel bir forma sahip tam ortasında mihlama tekniğinde kırmızı bir taş yerleştirilmiştir. Kırmızı taşın etrafını saran küçük boyutlu kakma tekniğinde on dört adet mavi boncuk yerleştirilmiştir. Kemer tokasının her bir ucuna küçük dairesel delikler açılmıştır. Büyük olasılıkla bu delikler tokanın sallamaları için açılmıştır. Kemer tokasının arkası oldukça sade tutulmuştur. Tam ve sağlam olan eser üzerinde yıpranmalar görülmektedir (Çiz. 3, Foto. 5).

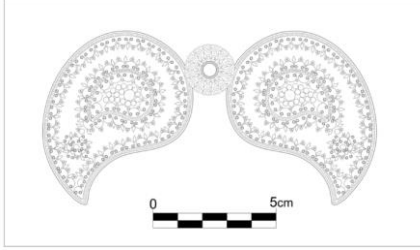
Çizim 3:
Gümüş Kemer Tokası Çizim

Fotoğraf 5:
Gümüş Kemer Tokası, Osmanlı Dönemi (18-19. yy),
Envanter No: 1.18.79, Uzunluk: 8 cm, Genişlik: 3,7 cm.

2.1.4. Gümüş Kemer Tokası

Damla motifi şeklinde düzenlenmiş kemer tokası iki parçadan oluşmaktadır. Kemer tokası simetrik bir forma sahiptir. İki parçanın birleştiği yerde yarım küre biçiminde dekoratif bir toka ile tutturulmuştur. Yarım küre biçimindeki toka başlığı ajur tekniğinde yapılmış tam ortasında kabartma şeklinde bir kubbecik yerleştirilmiştir. Toka başlığının gövdesine granüle tekniğinde küçük topçuklar yerleştirilmiştir. Kemer tokasının etrafında yarım daire formunda tel sarmalarla bir şerit yer almaktadır. Şeritte yer alan yarım daire şeklindeki tel sarmaların iki ucuna granüle tekniğinde küçük topçuklar yerleştirilmiştir. Kemer tokasının ortası tokanın formunda yapılmış iç ve dış tarafı yarım daire tel sarmalarla çevrili damla motifi biçiminde düzenlenmiştir. Motifin iç tarafı kırmızı ve siyah renkte taşlarla süslenmiştir. Damla motifinin ucunda bir daire etrafında granüle tekniğinde küçük topçuklar ve bir düz bir ters yerleştirilmiş yarım dairelerle bir gül motifi meydana getirilmiştir. Tam ve sağlam olan eser üzerinde oksitlenmeler meydana gelmiştir (Çiz. 4, Foto. 6).

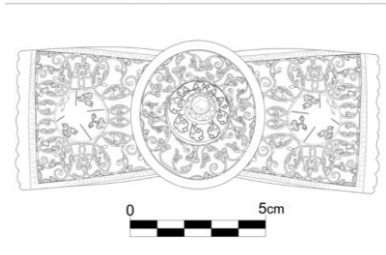
Çizim 4:
Gümüş Kemer Tokası Çizim

Fotoğraf 6:
Gümüş Kemer Tokası, Osmanlı Dönemi (18-19. yy),
Envanter No: 1.10.1973, Uzunluk: 19 cm, Genişlik:
10 cm, Kalınlık: 2 cm.

2.1.5. Gümüş Kemer Tokası

Gümüş malzemeden yapılmış kemer tokası ortada oval ve yanlarda iki dikdörtgen plakanın birleştirilmesiyle meydana getirilmiştir. Oval ve dikdörtgen plakaların ortasına birer kubbecik yerleştirilmiştir. Oval plakadaki kubbe daha büyük ve ortasında bir yuva yer almaktadır. Muhtemelen bu yuva içerisine sonradan düşmüş bir taş yerleştirilmiştir. Yuvanın etrafını dairesel bir şerit çevrelemektedir. Kubbenin geri kalan kısmı rumi motifleri ile süslenmiştir. Kubbenin etrafında kalan dairesel form yine rumi motiflerle savat tekniğinde bezenmiştir. Dikdörtgen plakalar simetrik bir biçimde bir bordür içine alınmıştır. Plakaların ortasında yer alan kubbeciklerin üzerinde ve etrafında rumi motifleri ile süslemeler yer almaktadır. Kubbelerin üzerinde yer alan bezemelerin bir kısmı silinmiştir (Çiz. 5, Foto. 7).

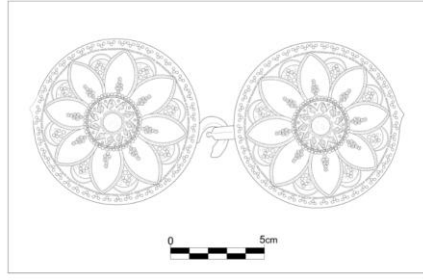
Çizim 5 :
Gümüş Kemer Tokası Çizim

Fotoğraf 7:
Gümüş Kemer Tokası, Osmanlı Dönemi, Envanter No:
2.7.77, Uzunluk: 23,5 cm, Genişlik: 8,5 cm, Daire Çapı:
9,2 cm.

2.1.6. Gümüş Kemer Tokası

Kemer tokası dairesel bir forma sahip hafif bombeli simetrik olarak yapılmış iki parçadan oluşmaktadır. Parçalar kanca ile birbirine bağlanmıştır. Dairesel plakanın merkezine tüm yüzeyi kaplayacak şekilde bir gül motifi yerleştirilmiştir. Merkezde bir kubbecik etrafında daire oluşturacak biçimde kabartma tekniğinde yaprak motifleriyle süslenmiştir. Yaprak motiflerini dıştan kabartma tekniğinde bir şerit çevrelemektedir. Kemer tokasının arkası sade bırakılmıştır. Eser günümüzde tam ve sağlamdır (Çiz. 6, Foto. 8).

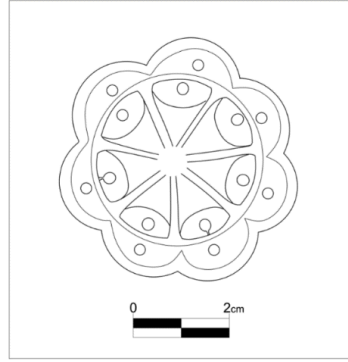
Çizim 6:
Gümüş Kemer Tokası Çizim

Fotoğraf 8:
Gümüş Kemer Tokası, Osmanlı Dönemi (19. Yüzyıl),
Envanter No: 2.6.2012, Çapı: 8,9 cm, Kalınlık: 0,3 cm.

2.1.7. Gümüş Kemer Tokası

Kemer tokası sivri uçlu bir koni biçiminde meydana getirilmiştir. Koninin gövdesi yedigen biçiminde üçgen plakaların birleştirilmesiyle oluşturulmuş ve etrafı papatya yaprağı şeklinde yedi adet yarım daire formunda çevrelenmiştir. Her üçgen levhanın etrafını çevreleyen savat tekniğinde şeritlerle bezenmiştir. Alt kısmında ise yine savat tekniğinde yarım daireler yerleştirilmiş ve ortasına bir nokta konulmuştur. Gövdeyi çevreleyen yarım dairelerde aynı şekilde savat tekniğinde bezenmiştir. Tokanın arka tarafında kemere takılmak üzere kanca yeri mevcuttur. Eser üzerinde silinmeler yer almaktadır (Çiz. 7, Foto. 9).

Çizim 7:
Gümüş Kemer Tokası Çizim

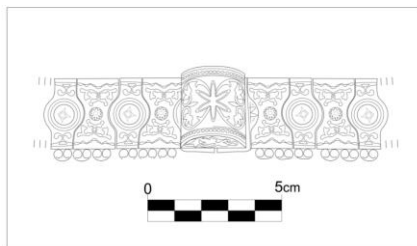

Fotoğraf 9:
Gümüş Kemer Tokası, Osmanlı Dönemi (19. Yüzyıl),
Envanter No: 1.20.79, Çapı: 4,5 cm, Yükseklik: 3,5 cm.

2.2. Kemerler

2.2.1. Gümüş Kemer

Kemer, toplam otuz dört adet levhadan meydana getirilmiştir. Kemerin oluşturan levhalar, Kars Kafkas yöresinde sıkça rastlanan erkekli dişili levhaların birleştirilmesiyle oluşturulmuş ve bir toka ile son bulmaktadır. Levhaların birbirine tutturulması ve takan kişinin daha rahat hissetmesi için kemerin iç kısmına deri malzeme eklenmiştir. Kemerin kaş kısmı yarım silindirik bir forma sahip ortasında savat tekniğinde süslenmiş altı köşeli bir yıldız yerleştirilmiş, sağ ve sol tarafında birbirine dolanan dört adet lale motifi yer almaktadır. Kaş kısmının alt ve üst bölümü de birer lale motifi ile süslenmiştir. Kemer tokası, iki kancalı olup kemerin bir tarafına sabitlenmiş ve diğer tarafında da bu kancaların tutturulması için kanca yerleri mevcuttur. Kemerin kuşak bölümünde yer alan ve birbirini tamamlayan erkekli levhalarda bir büyük, dişili levhalarda ise bir küçük kubbecik biçiminde kabartmalar yer almaktadır. Kabartmaların etrafı rumi motifleri ile bezenmiştir. Kemer levhalarının alt kısmında yan yana dizilerek bir şerit halinde kemeri çevreleyen içe doğru kıvrılmış plakalar yer almaktadır (Çiz. 8, Foto. 10-11).

Çizim 8:
Gümüş Kemer Çizimi

Fotoğraf 10:
Gümüş Kemer Detayı

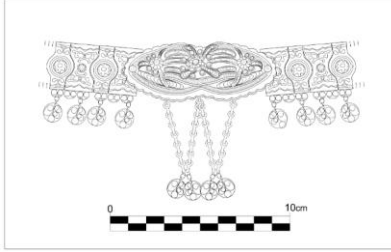

Fotoğraf 11:

Gümüş Kemer, Osmanlı Dönemi (18-19. yy), Envanter No: 3.3.78, Uzunluk: 71 cm, Genişlik: 3,5 cm.

2.2.2. Gümüş Kemer

Gümüş kemer, Kars Kafkas yöresinde sıklıkla karşılaşılan erkekli dişili levhalardan meydana getirilmiştir. Kemer bir dişili bir erkekli toplam kırk altı ana levhadan oluşmaktadır. Erkekli levhaların yüzeyi içleri boş kürecikler ile bezenmiştir. Dişili levhaların yüzeyi kabartma biçiminde daha küçük küreciklerle bezenmiştir. Kemerin oluşturan levhaların üzerinde kabartma tekniğinde rumi motifleri yer almaktadır. Levhaların birbirine daha sağlam tutturulması ve takan kişinin daha rahat hissetmesi için iç kısmına deri malzeme yerleştirilmiştir. Ancak deri kısmı günümüze ulaşmamıştır. Kemerin alt tarafında bir şerit halinde dolanan içe doğru kıvrılmış plakalar dizilmiştir. Plakalara takılmış dairesel şekilde ve iç kısmında tellerin kıvrılmasıyla oluşturulmuş sarkaçlar yer almaktadır. Kemer tokası, ortada bir gül motifi, yan kısımlarda yarım gül şeklinde telkâri tekniğinde bitkisel süslemelidir. Gül motifinin belirli boşluklarına gümüş topçuklar yerleştirilmiştir. Tokanın alt kısmında iki adet zincir ile sarkıtılmış dört adet dairesel formda içleri tellerle kıvrılmış sarkaçlar yer almaktadır. Sağlam olan eser üzerinde yer yer oksitlenmeler görülmektedir (Çiz. 9, Foto. 12-13).

Çizim 9:

Gümüş Kemer Çizimi

Fotoğraf 12:

Gümüş Kemer Detayı

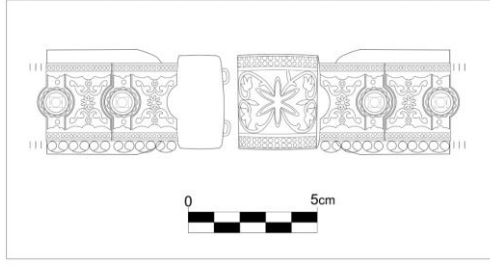

Fotoğraf 13:

Gümüş Kemer, Osmanlı Dönemi (18-19. yy), Envanter No: 1.5.77, Uzunluk: 85 cm, Genişlik: 3,5 cm.

2.2.3. Gümüş Kemer

Kemerin meydana getiren levhaların bir tarafı erkekli bir tarafı dişili toplam otuz bir levhanın birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Her bir levhanın üzerinde kabartma biçiminde bir büyük, bir küçük kubbecik yer almaktadır. Kubbeciklerin alt ve üst tarafına rumi motifleri yerleştirilmiştir. Rumilerin alt kısımları savat tekniğinde süslenmiştir. Kemerin üst tarafında her levhada üçer adet içe doğru kıvrılmış plakalar bir şerit halinde kemeri çevrelemektedir. Kemerin iç tarafında levhaların tutturulması için deri malzeme kullanılmıştır. Kemerin toka kısmı bir tarafa sabit yarım silindirik şekilde düzenlenmiş, ortasında kabartma tekniğinde altı kollu bir yıldız motifi yer almaktadır. Yıldız motifi savat tekniğinde bezenmiş ve iki yandan dört adet lale motifi ile süslenmiştir. Tam ve sağlam olan eser üzerinde yer yer oksitlenmeler görülmektedir (Çiz. 10, Foto. 14-15).

Çizim 10:
Gümüş Kemer Çizimi

Fotoğraf 14:
Gümüş Kemer Detayı

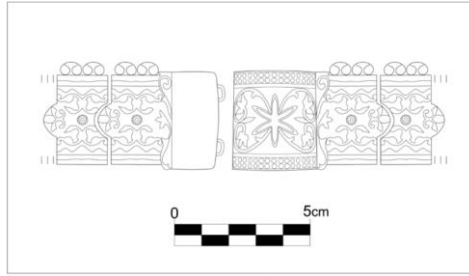

Fotoğraf 15:

Gümüş Kemer, Osmanlı Dönemi (18-19. yy), Envanter No: 4.20.72, Uzunluk: 76 cm, Genişlik: 3,2 cm.

2.2.4. Bakır Kemer

Bakır malzemeden yapılmış kemer toplam kırk sekiz ana levhaların birbirine geçirilmesi ile oluşturulmuştur. Levhalar bir tarafı erkekli bir tarafı dişili birbirine geçmeli bir biçimde yapılmıştır. Her levhaların orta kısmına kabartma biçiminde bir tane kubbecik yerleştirilmiştir. Kubbeciklerin etrafı levhalar boş kalmayacak biçimde rumi motifleriyle bezenmiştir. Levhaların alt ve üst kısımları savat tekniği ile bezenmiştir. Kemerin üst kısmında her levhada ikişer adet şerit halinde içe doğru kıvrılmış plakalar dizilmiştir. Kemerin iç tarafına levhaların birbirine tutturulması için deri malzeme yerleştirilmiştir. Kemer tokası yarım silindirik formunda ortasında kabartma tekniğinde altı kollu bir yıldız motifi savat tekniğinde bezenmiştir. Yıldız motifinin iki yanında dört adet lale motifi yer almaktadır. Tokanın alt ve üst kısmı birer lale motifi ile bezenmiştir. Kemer tam ve sağlam bir biçimde günümüze ulaşmıştır (Çiz. 11, Foto. 16-17).

Çizim 11:
Bakır Kemer Çizimi

Fotoğraf 16:
Bakır Kemer Detayı

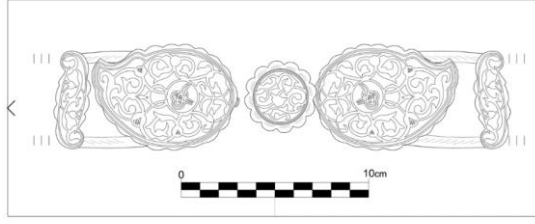

Fotoğraf 17:

Bakır Kemer, Osmanlı Dönemi (18-19. yy), Envanter No: 1.10.81, Uzunluk: 88 cm, Genişlik: 3,5 cm.

2.2.5. Gümüş ve İplik Kemer

Kemer kuşağı iplikle dokunulmuş ve üzerine gümüş malzemeden yapılmış on bir adet spiral biçimde plakadan oluşmaktadır. Gümüş dilimler belirli aralıklarla iplik kuşağının üzerine yerleştirilmiş rumi motifleriyle süslenmiş savat tekniğinde bezenmiştir. Kemer tokası damla motifi şeklinde düzenlenmiş iki parçadan oluşmaktadır. Kemer tokası biri kuşağın sağ tarafına diğeri sol tarafına yerleştirilmiştir. Sağ tarafa yerleştirilen tokanın ucu yarım küre biçiminde düzenlenmiş ve arka tarafında kemerin birleştirilmesi için kanca yer almaktadır. Diğer tarafta kancanın takılacağı kanca yeri mevcuttur. Üzerinde yer alan rumi motifleri savat tekniğinde bezenmiştir. Kemer tokaları simetrik bir biçimde yapılmış orta kısımda savat tekniğinde Osmanlı tuğrası ve onu çevreleyen rumi motifleri ile bezenmiştir. Eser tam ve sağlamdır (Çiz. 12, Foto. 18-19).

Çizim 12:
Gümüş ve İplik Kemer Çizimi

Fotoğraf 18:
Gümüş ve İplik Kemer Detayı

Fotoğraf 19:
Gümüş ve İplik Kemer, Osmanlı Dönemi (19. Yüzyıl Sonu), Envanter No: 2.1.1993, Uzunluk: 67 cm,
Genişlik: 5 cm.

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İnsan ihtiyacının bir sonucu olarak doğan el sanatları ürünleri, zamanla gelişerek asıl kullanım amacının dışında insanların beğeni duygularının yansıtıldığı bir sanat eserine dönüşmüşlerdir. Bunlar arasında takılar, önemli bir grubu oluşturur. İlk çıktıklarında daha çok simgesel, büyü, tılsım ve liderlik gibi amaçlarla kullanılmış oldukları bilirse de zamanla kişisel zevklerin ortaya çıktığı birer sanat eserine dönüşmüşlerdir. Özellikle sembolik amaçlar, hoş görünme ve hediyeleşmeler açısından önemli bir araç olmuştur. Günümüzde bu amaçlarla takı kullanımı hala yoğun bir şekilde devam etmektedir. Kemer ve tokaları, bunlar arasında en güzel örneklerini sunarlar.

Kars Müzesi'nde bulunan kemer ve tokaları adlı çalışmada ele alınan örnekler, yapımında kullanılan malzeme, ait oldukları dönem, üretimlerinde uygulanan yapım ve süsleme tekniklerine göre değerlendirilmeye alınmıştır. Anılan değerlendirme ölçütleri dikkate alınarak, tekrara düşmeme adına mümkün olduğunca benzer eserler çalışmaya dâhil edilmemiştir. Bu kapsamda beş adet kemer ve yedi adet kemer tokasından oluşan toplam on iki eser incelenmiştir. Müzeye satın alma yoluyla kazandırılmış olan bu eserlerin bir kısmı müze deposunda tutulurken, bir kısmı da teşhir salonunda sergilenmektedir. Eserler arasında iki kemer tokası Selçuklu (Çiz. 1-2, Foto. 1,2,3,4), diğer eserler Osmanlı dönemine aittir. Yapımında kullanılan malzemeye göre değerlendirildiğinde, kemerlerden örnek no 4 bakır madeninden (Çiz. 11, Foto. 16-17), örnek no 5 iplik ve gümüşten (Çiz. 12, Foto. 18-19) üretilmişken, geriye kalan diğer tüm örnekler gümüş malzemeden yapılmıştır.

İncelemeye alınan 7 adet tokadan 2 tanesinin ayrıca altın suyuna batırıldığı gözlemlenmiştir (Çiz.1,2, Foto. 1,2,3,4). Altın suyuna batırılmış olan örnekler Selçuklu dönemine aittir. Selçuklu dönemine ait kemer tokaları dikdörtgen formlu ve tek bir levhadan oluşmaktadır. Bitkisel bezemeli olan bu iki eser, boyutlarında görülen farklılıklarla birbirinden ayrılmaktadır (Foto. 1,2,3,4). Geriye kalan diğer kemer tokalardan örnek no 1,2,5 ve 7'de yer alanlar tek bir levhadan meydana gelirken (Foto. 1,2,3,4,7,9), örnek no 3,4,6'daki tokalar ise iki levhadan oluşmaktadır (Foto. 5,6,8).

Kemer tokaları form açısından da zenginlik göstermektedir. Örnek no 3'te yer alan kemer tokası stilize edilmiş yaprak formunda düzenlenmişken, örnek no 4'teki kemer tokası damla motifi biçimindedir. Tanıtılan 5. örnekteki toka dikdörtgen 6'ncısı ise dairesel formludur. Örnek no 7'deki eser ise sivri uçlu konik bir forma sahiptir. Bunun yanı sıra, birer süs eşyaları oldukları için, takılar başta olmak üzere bu sınıfa giren ürünlerde genellikle süsleme teknikleri ön plana çıkmaktadır. Değerlendirilmeye alınan tokalarda kazıma (örnek no 1-2), kakma, mıhlama (örnek no 3); granüle ve telkârî (örnek no 4); savat (örnek no 5, 7); kabartma (örnek no 3- 6) süsleme tekniklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kemer tokalarında bitkisel ve geometrik süslemeler ayrı ayrı veya tek başına kullanıldığı görülmektedir. Tokalardan örnek no 4'teki (Foto. 6) eserde bitkisel ve geometrik süslemeler birlikte kullanılmışken, örnek no 1,2,3,5,6'daki tokalarda ise sadece bitkisel süslemelerin yer aldığı görülmektedir. Geriye kalan örnek no 7'de ise sadece geometrik süslemeler mevcuttur (Foto. 9).

Tokalar dışında çalışmada, 5 adet tokalarıyla birlikte kemer de incelemeye alınmıştır. Kemerlerden örnek no 4 bakır, örnek no 5 iplik ve gümüş, geriye kalan 3 kemer ise gümüş malzemeden yapılmıştır. İncelenen 5 adet kemer arasında örnek no 5'teki eser, iplik ve gümüş malzemenin birlikte kullanılmasıyla oluşturulurken (foto. 18-19), diğer örnekler Kars yöresine özgü erkekli dişili levhaların birbirine tutturulmasıyla meydana getirilmiştir. Kemerleri oluşturan erkekli ve dişili levhaların üzerinde kabartma biçiminde birer kubbecik yerleştirilmiştir. Bu kubbeciklerin etrafı boş kalmayacak şekilde rumi motifleri ile süslenmiştir. Erkekli olan levhalardaki kubbecikler dişili levhalara göre daha büyük tutulmuştur. Kemerlerin tamamında yer alan tokalar, kemerin bir ucuna sabitken diğer tarafı kanca ile tutturulmaktadır. Kemerler form olarak birbirine benzese de bezeme teknikleri, boyutları, yapımında kullanılan malzeme ve tokaları ile farklılık göstermektedir.

Kemerler arasında örnek no 2'deki kemerin tokası diğer eserlere göre farklılık göstermektedir. Oldukça yoğun bir süslemeye sahip olan bu kemer ve tokasından ayrıca sarkaçlar sarkıtılmıştır. Kemer tokası, ortada bir gül motifi, yan kısımlarda yarım gül şeklinde telkâri tekniğinde bitkisel süslemelidir. Gül motifinin belirli boşluklarına gümüş topçuklar yerleştirilmiştir. Tokanın alt kısmında iki adet zincir ile sarkıtılmış dört adet dairesel formlu içleri tellerle kıvrılmış sarkaçlar yer almaktadır (Foto. 12-13).

Kemerlerden örnek no 1,3,4'te yer alan kemerlerin tokaları yarım silindir formudur. Savat tekniğindeki tokaların merkezinde yer alan altı kollu yıldızın sağ ve sol tarafında birbirine dolanan dört adet lale motifi yer almaktadır. Kaş kısmının alt ve üst bölümü de birer lale motifi ile süslenmiştir (Foto. 10,11,14,15,16,17). Kuşak kısmı iplik olan örnek no 5'teki kemerin üzerinde gümüş malzemedan yapılmış on bir adet levha yerleştirilmiştir. Bu levhalar savat tekniğinde bitkisel süslemelerle bezelidir. Ayrıca kemer tokasında Osmanlı tuğrası bulunmaktadır (Çiz. 12, Foto. 18-19).

İncelenen kemerler arasında bitkisel ve geometrik süslemelerin birlikte kullanıldığı örneklerin yanı sıra, ayrı ayrı kullanıldığı eserler de mevcuttur. Örnek no 1,2,3,4'te yer alan eserlerde bitkisel ve geometrik süslemeler birlikte kullanılmışken, örnek 5'te sadece bitkisel süslemelere yer verilmiştir. Yapımında kullanılan süsleme teknikleri açısından da farklılık gösteren kemerlerden örnek no 1,3 ve 4'te savat ve kabartma, örnek no 2'de kabartma ve telkâri teknikleri birlikte kullanıldığı görülürken, örnek no 5'te gümüş plakalar üzerinde sadece savatlama tekniğinde bezemeler yer almaktadır. Ayrıca örnek no 5'teki kemer dışında kalan örneklerde levhaların birbirine daha sağlam tutturulması ve takan kişinin kendini daha rahat hissetmesi için iç kısma deri malzeme yerleştirilmiştir.

Ele alınan tokalar grubu, form olarak dikdörtgen (örnek no 1,2,5), yaprak motifli (örnek no 3), damla motifli (örnek no 4), dairesel (örnek no 6), ve koni (örnek no 7) biçimlidirler. Kuşaklı tokalar ise yarım silindir (örnek no 1, 3, 4), gül (örnek no 2) ve damla (örnek no 5) motifi formudur.

Örnek No 4:
Gümüş Kemer Tokası

Fotoğraf 20:
Gümüş Kemer Tokası, M. Z. Kuşoğlu'ndan.

Form ve süsleme yönünden tokalar, benzer şekilde Anadolu'nun pek çok yöresinde üretildiğini söylemek mümkündür. Örnek no 4'de yer alan eser ile Doğu Anadolu yöresine ait toka (Kuşoğlu, 1998: 107) örnek olarak verilebilir. İki kemer tokası da gümüş malzemedan yapılmıştır. Eserler form ve kompozisyon bakımından oldukça benzerlik göstermektedir. Kemer tokaları damla motifi şeklinde düzenlenmiş ve iki levhadan oluşmaktadır. Toka parçalarının birinde kilidi örten bir kubbecik yer alırken, diğer parçada ise tutturma kancası mevcuttur. Tokaların yüzeyinde granüle ve telkâri tekniğinde bitkisel ve geometrik süslemeler yer almaktadır. İki eserin merkezine telkâri tekniğinde yaprak motifi yerleştirilmiş ve ortalarında mıhlama tekniğinde kırmızı renkli birer taş monte edilmiştir. Örnek no 4'deki kırmızı taşın etrafında daha küçük siyah boncuklar yerleştirilmiş, Fotoğraf 20'deki eserde ise mavi ve kırmızı boncuklar yerleştirilmiştir. Ayrıca Fotoğraf 20'deki kemerin tokasında, damla motifinin hemen altında baklava dilimi şeklinde geometrik süsleme yer almaktadır.

Örnek No 1:
Gümüş kemer

Fotoğraf 21:
Kafkasya yöresine ait kemer, M. Z. Kuşoğlu'ndan.

Türk halkının Orta Asya'dan beri kullandıkları kemerler, Anadolu'nun pek çok yöresinde benzer şekilde üretildiğini söylemek mümkündür. Çalışmaya dâhil edilen örnek no 1'deki kemer ile Kafkasya yöresine ait kemer (Kuşoğlu, 1998: 108) üzerinden bu benzerliği görmek mümkündür. Her iki kemer de Osmanlı dönemine ait gümüş malzemedan yapılmıştır. Tokaları dışında kemerler, form ve kompozisyon özellikleri bakımından oldukça benzerlik göstermektedir. Tokalardan örnek no 1'deki toka yarım silindir şeklindeyken, Fotoğraf 21'deki örnek yarım dairevi formudur. Her ikisinde de kemeri meydana getiren kuşak

kısımları erkekli ve dişili levhalardan oluşurken, erkekli levhaların yüzeyinde bir büyük, dişili levhalarda ise bir küçük kubbecik biçiminde kabartmalar yer almaktadır. İki kemer kuşağında da kabartma ve savat tekniğinde bitkisel süslemeler mevcuttur. Kemer levhalarının alt kısmında bir şerit halinde kuşağı çevreleyen ve içe doğru kıvrılma gösteren plakalar yer almaktadır.

Örnek No 5:
Gümüş ve iplik kemer

Fotoğraf 22:
Gümüş ve iplik kemer, E. M. Eroğlu'dan

Kemerler arasında Örnek no 5'de yer alan eserin bir benzeri Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi'nde yer almaktadır (Eroğlu, 2013: 69). İki eser de 19. yüzyıl Osmanlı dönemine aittir. Eserler form, kompozisyon ve süsleme bakımından birbirine oldukça benzemektedir. Kemerlerin kuşak kısımları iplikten yapılmıştır. Bunlardan örnek 5'teki kuşak hardal sarısı, diğer örnek ise yeşil bir renge sahiptir. Her iki iplik kuşağının üzerine gümüşten yapılmış "S" kıvrımlı levhalar yer almaktadır. İki kemer üzerinde yer alan levhalarda savat tekniğinde bitkisel süslemeler yer almaktadır. Kemerlerin tokaları birbirinden farklıdır. Örnek no 5'in tokası damla motifi biçiminde düzenlenmiş üç parçadan oluşmaktadır. Fotoğraf 22'deki kemer tokası ise kurdele formunda düzenlenmiş ortadan boğum biçimindedir.

Sonuç olarak Türlerin Orta Asya'dan beri kullandıkları kemer ve tokalar Anadolu'da hayat bularak, Türk toplumunun sanatsal gelişim düzeyinin yanı sıra, kültürel değerlerini yansıtan ve günümüze ulaşmasını sağlayan birer belge niteliği taşımaktadır. Yöresel özellikler ve usta farklılığına rağmen Anadolu'da benzer form ve süslemelere sahip birçok kemer ve toka çeşidinin bulunması, ürünlerin aynı kültürden geldiğini göstermesi bakımından önemlidir. İncelenen eserler arasında yer alan kemerlerin kuşak kısımları Kafkas yöresine özgü erkekli ve dişili levhaların birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Farklı yörelerde yapılan karşılaştırmalar ile kemer ve tokalarının sanatsal üslupları ve süsleme anlayışının paralellik göstermesi bir etkileşimin söz konusu olduğunu da göstermektedir. Kemer ve tokaları giysinin bir tamamlayıcısı olarak hem işlevsel hem de hoş görünme gibi nedenlerle tarih boyunca hem erkekler hem de kadınlar tarafından kullanılmıştır. Özellikle erkeklerde işlevsel yönü ağır basmış, hançer, kılıç ve kese gibi malzemeleri tutmak amacıyla kullanılmıştır.

Bu çalışmada, Türk İslam dönemine ait Etnografik eserlerden bir grup kemer ve toka incelenerek, Kars Müzesi'ndeki bu eserlerin mevcut durumu ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra, bilimsel disiplin perspektifinde eserlerin tanıtılması, tarihlendirilmesi ve çözümlenmesi yapılarak belgelendirilmiştir.

KAYNAKLAR

- Aral, S. (2017). *Malatya İl Merkezinde Bulunan Madeni Takılar*. Sanatta Yeterlilik Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, El Sanatları Eğitimi Anabilim Dalı.
- Baş, G., & Çalış, E. (2020). Bitlis Kalesi Kazısı'nda Ele Geçen Bir Grup Madeni Takı. *Sanat ve Kültür Tarihi Araştırmaları*. (Ed. E. Çalış ve R. Yelen). İstanbul: Hiper Yayın.
- Başak, O. (2008). Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na Anadolu'da Maden Sanatın Gelişimi ve Kullanımı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 21, 15-33.
- Bilgin, M. (2006). *Takı Sektör Profili*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Baydar, T. (2020). *Bursa Uluumay Vakfı Osmanlı Halk Kıyafetleri ve Takıları Özel Koleksiyonu'nda Yer Alan Kemer, Kemer Tokaları, Başlık ve Tepelikler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Berkol, C. (2019). Tarihsel Süreçte Kemer ve Kuşak Kullanımı. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 42-62.
- Çalış, E. (2018). Batman Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Fibula. *The Journal of Academic Social Science*, 6, 81,271-282.
- Çalış, E., & Erk, A. (2020). Anadolu'da Bilezik Serüveninin Geleneksel Türk El Sanatları Açısından Önemi: Osmanlı Döneminden Bir Grup Örnek. *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 47, 139-156.
- Çavuşoğlu, R. (2002). *Urartu Kemerleri*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eroğlu, E. M. (2013). *Ege Üniversitesi Etnografya Müzesinde Bulunan Takıların Teknik Ve Tasarım Özelliklerinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Günbay, N. (2019). *Ankara Etnografya Müzesi'nde Bulunan Kemer Tokalarının İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.

- Görünür, L. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Kadın Giysileri, *Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi*, İstanbul.
- Işık, E. (2010). *Eskişehir İli Sivrihisar Yöresi Takıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Kuşoğlu, M. Z. (1998). *Tılsımdan Takıya*. İstanbul: Pimapen Kültür Evi Yayınları.
- Koroğlu, G. (2004). *Anadolu Uygarlıklarında Takı*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Megep, (2006). *Kuyumculuk Teknolojisi Takının Gelişimi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, Ö. (2012). *Geleneksel Urfa Giysilerinde Kullanılan Altın ve Gümüş Kemerlerin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Türkoğlu, S. (2008). Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim- Kuşam. M. T. Koçkar (Ed.) *Halk Kültürü'nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (s. 22). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- Ünlerşen, H. (2015). *Kayseri Selçuklu Uygarlığı Müzesi'nde Bulunan Kemer Tokaları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, T. (2015). *Türk Takı Sektöründe Uygulanan Halkla İlişkiler Faaliyetlerinin Mükemmel Halkla İlişkiler Kuramı Bağlamında İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yavaş, A. (2012). Kubad-Abad Sarayı'nda Bulunan Kemer ve Askı Tokaları, *Turkish Studies*, 7/3, 2635-2648.

Bilimsel Araştırmalarda İstatistiğin ve Doğru Yöntem Seçimlerinin Önemi *The Importance Of Statistics And Choosing The Right Method in Scientific Researches*

Muhammed BAYDEMİR^a

^a Öğr. Gör. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Malatya, Türkiye,
muhammed.baydemir@ozal.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-4253-6140

ÖZ

İstatistik yöntemlere öğrencilerin başarı ortalaması, trafik kazası istatistikleri, tarım ve hayvancılıkta verimlilik gibi günlük hayatta yer alan olaylarda sık sık gerek duyulduğu gibi önemli bilimsel çalışmaların sonuçları da istatistik yöntemlerle değerlendirilmektedir. Tek kalem ürün pazarlayan küçük bir işletme sahibi için günlük ortalama satış miktarını belirlemek temel bir istatistik yöntem olduğu gibi sosyal bir konuda hazırlanan anket sonuçlarının değerlendirmesi de istatistiksel yöntemlerle yapılmaktadır. Ancak çalışmalarda genellikle incelenen değişkenlerin birçoğu birbirinden bağımsız değildir, bir veya daha fazla değişken ile ilişki içindedirler. Bundan dolayı herhangi bir değişken incelenirken, bu değişken ile alakalı diğer tüm değişkenleri ya sabit kabul etmek ya da kontrol altına almak gerekmektedir. Bu da doğru çözüme ulaşmaya engel olmaktadır. Çok değişkenli istatistik yaklaşımlar, çok sayıdaki değişkenin oluşturduğu veri yapısını basit bir forma dönüştürüp problemin yapısına uygun çözümler için daha sade bilgiler ortaya koymaktadır. Bilimsel bir çalışma yapılırken öncelikle problem tespit edilir. Probleme ilişkin gözlemler yapılır, veriler toplanır, veriler işlenerek bilgi haline getirilir. Buraya kadar yapılan işlemler ne kadar özenli olursa olsun istatistiksel sonuçları doğru yorumlanmayan bir araştırma hiçbir probleme çözüm olamaz. Bu eksiklik amaca ve veriye uygun istatistiksel yöntemin seçilmesiyle giderilebilir. Bu çalışmada istatistiğin ve doğru yöntem seçimlerinin araştırmalardaki önemi üzerinde çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstatistik yöntemler, Çok değişkenli istatistikler, Doğru yöntem seçimi.

ABSTRACT

Statistical methods are often required in daily life events such as students' average achievement, traffic accident statistics, agriculture and livestock productivity, and the results of important scientific studies are also evaluated using statistical methods. For a small business owner marketing a single item product, determining the average daily sales amount is a basic statistical method, as well as the evaluation of the results of a survey on a social issue is made by statistical methods. However, most of the variables examined in studies are not independent from each other, they are in a relationship with one or more variables. Therefore, when examining any variable, it is necessary to accept all other variables related to this variable either as constant or to take it under control. This prevents reaching the right solution. Multivariate statistical approaches transform the data structure formed by many variables into a simple form and reveal simpler information for solutions suitable for the structure of the problem. While conducting a scientific study, the problem is determined first. Observations regarding the problem are made, data is collected, data is processed and turned into information. No matter how rigorous the procedures have been done so far, a study whose statistical results are not interpreted correctly cannot be a solution to any problem. This deficiency can be overcome by choosing the appropriate statistical method for the purpose and data. In this study, the importance of statistics and correct method choices in research has been studied.

Keywords: Statistical methods, Multivariate statistics, Choosing the right choice.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

İstatistik yöntemlere öğrencilerin başarı ortalaması, trafik kazası istatistikleri, tarım ve hayvancılıkta verimlilik, ekonomik veriler gibi günlük hayatta yer alan olaylarda sık sık gerek duyulduğu gibi önemli bilimsel çalışmaların sonuçları da istatistik yöntemlerle değerlendirilmektedir. Tek kalem ürün pazarlayan küçük bir işletme sahibi için günlük ortalama satış miktarını belirlemek temel bir istatistik yöntem olduğu gibi sosyal bir konuda hazırlanan anket sonuçlarının değerlendirmesi de istatistiksel yöntemlerle yapılmaktadır. Bunun yanında tıp alanında yapılan bir çalışmanın sonuçlarının anlamlılığı da yine istatistik yöntemlerle test edilmekte ve hatta hastalık teşhislerinde istatistik yöntemlerin önemli bir yeri vardır. Birçok hastalık teşhisinde biyopsi kullanılmaktadır. Ancak biyopsi invaziv bir yöntem olup cerrahi müdahale gerektirmektedir. Vücut sıvılarından bazı değerler veya organların büyüklük ölçülerinin istatistiği ile hastalık teşhisinin maliyeti daha düşük ve ileri uzmanlık bilgisi gerektirmemektedir. Bu şekilde tanı konulması tıpta sürekli tercih edilen güncel konularından biridir (Alpar, 2017:693). Kısaca istatistiğin meteoroloji, tarım, hayvancılık, her türlü ticari faaliyet, sağlık, sosyal alanlar, psikoloji vb. kullanılmadığı alan hemen hemen yok gibidir.

Çok geniş bir kullanım alanına sahip olmasına rağmen istatistiğin bilim dalı olup olmadığı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bilim dalı olmadığını belirtenler, istatistik yöntemlerin çok farklı alanlarda kullanılan, birçok bilim dalında ihtiyaç duyulan analiz yöntemleri olup kendine özgü ve bütünlük arz eden bir konusu bulunmadığını belirterek bilim dalı olmadığını savunmaktadırlar. Bilim dalı olduğu düşüncesinde olanlar ise istatistik yöntemlerin yerinin başka türlü doldurulmadığını, istatistik yöntemlerin kullanılmadığı durumlarda diğer birçok araştırma sonuçlarının yorumlanamayacağı şeklinde görüş belirtmektedirler. Sonuç olarak bilim olarak kabul edilmese dahi hem günlük hem de bilimsel araştırmalarda istatistik yöntemlere her zaman her alanda az veya çok ihtiyaç duyulmaktadır (Akdeniz, 2015: 4; Turanlı & Güriş, 2015: 2).

Bilimsel bir çalışma yapılırken öncelikle problem tespit edilir. Probleme ilişkin gözlemler yapılır, veriler toplanır, veriler işlenerek bilgi haline getirilir. Buraya kadar yapılan işlemler ne kadar özenli olursa olsun istatistiksel sonuçları doğru yorumlanmayan bir araştırma hiçbir probleme çözüm olamaz. Bu eksiklik amaca ve veriye uygun istatistiksel yöntemin seçilmesiyle giderilebilir. Uygun istatistiksel testin seçimi ise araştırmanın amacına, değişken türlerine, kullanılan veri tiplerine, gözlem sayısına ve gerekli varsayımların sağlanıp sağlanmaması gibi birçok etkene bağlıdır. Bu nedenle kullanılacak istatistiksel analiz yönteminin belirlenmesi ve araştırma sonunda elde edilen analiz sonuçlarının yorumlanması oldukça önem arz etmektedir. Teknolojinin gelişimiyle birlikte günümüzde istatistik paket programları oldukça yaygınlaşmış olsa da yapılan çalışmanın doğru istatistiksel sonuçları için araştırmacının istatistik bilgisi de oldukça önemlidir. Bu bağlamda araştırmalarda en önemli hususlardan biri de araştırmacının bilgi birikimi, tecrübesi, konuya olan hakimiyet düzeyidir. Sonucun doğru olması için öncelikle araştırmacı neyi, niçin araştırdığını iyi bilmeli, değişkenlerini ona göre seçmeli, çalışmasına uygulayabileceği istatistik yöntemleri önceden düşünmeli, hangi aşamada hangi sorunlarla karşılaşabileceğini ve bunların üstesinden nasıl gelebileceğini bilmelidir.

Araştırmalarda, elde edilen verilere hangi istatistik yöntemlerin uygulanabileceğini belirlemek için bazı kriterler vardır. Doğru yöntemlerle araştırmayı ilerletmek, araştırmanın güvenilirliğini artırarak sonuçların da tutarlı olarak yorumlanmasını sağlamaktadır. Araştırma için veriler elde edildikten sonra en önemli soru “elimizdeki veri için en uygun yöntem hangisi” sorusudur. Bu sorunun cevaplanması için yine cevaplanması gerekli olan sorular vardır. Kullanılacak yöntem; değişkenlerin ölçek türüne, değişken sayısına, grup sayısına hatta araştırılan konunun kendisine göre farklılık göstermektedir (Türkçe İstatistik Rehberi, 2018).

Parametrik yöntem uygulanması düşünülen bir yöntem için veriler toplandıktan sonra verilerin bazı varsayımları sağlamadığı görülebilir. Bu gibi durumlar için alternatif yöntemler veya dönüşümler ya da çözümler önceden planlanmalıdır. Nihayetinde istatistik matematiğe dayalı yöntemlerdir. Paket programlarına girilen herhangi bir veri topluluğu için yanlış da olsa bir sonuç çıkacaktır. Bu sonuca göre yapılan yorumlar da elbette yanlış olacaktır. Yanlışlık fark edilse dahi çalışmaya uygulanacak istatistik yöntem bulunmaması halinde yapılan ön çalışmalar, verilerin toplanma-ışlenme süreçleri, maliyet gerektiren bir çalışma ise maddi kayıplar ve en önemlisi boşa geçirilmiş zaman olacaktır. İstatistik analizlerin kullanımının üzerinden yüz yıllar geçmiş olmasına rağmen günümüzde dahi yapılan birçok çalışmada doğru istatistiksel yöntemin kullanılmadığını gösteren araştırmalar vardır. Yeterince bilinmeyen istatistik kavramlar ve bu nedenle kullanılan yanlış bilimsel yöntemler nedeniyle literatürün yarısına yakınında en az bir istatistiksel hatanın olduğu belirtilmektedir. Bu da bilim dünyası için oldukça tehlikeli olduğundan bu tür hataların azaltılması hatta tamamen kaldırılması adına birçok çalışma yapılmıştır (Sayın, 2008: 54; Karaağaoğlu, 2005: 165; Yücel Toy & Güneri Tosunoğlu, 2007: 2-5; Sayın, 2010: 118).

Doğru teste karar veremilmede ilk olarak istatistiksel kavramların tam olarak anlaşılması gerekmektedir. Ana kütle, örneklem, veri, birim vb. temel kavramlardan parametrik, nonparametrik, normallik, homojenlik gibi daha ileri kavramlara kadar tam olarak özümsemelidir. Örneğin kullanılan en basit veri türü olan kategorik verilerin matematiksel eşitlikle kodlanması sembol olup harflerle de kodlama yapılabilir veya istatistiğin doğası gereği istatistik yöntemlerle elde edilen fonksiyonlardaki eşitlik matematikte kullanılan eşitlik ile aynı değildir. Matematikte gerçek değerine çok yakın olan bir değer dahi tam olarak eşit kabul edilemez. Sembol olarak da “eşittir”den farklı olarak “yaklaşık olarak eşittir” kullanılması gerektiği bilgisine sahip olmayan araştırmacı problemin başından itibaren birbirini takip eden yanlış yorumlara neden olacaktır. Hatta istatistik yöntemler sonucunda elde edilen fonksiyonlar her zaman geçerli, genel kurallar da değildir. Sosyal, ekonomik, teknolojik gelişmelere göre yere, zamana, araştırmacının ve gözlemlerin eğilimlerine göre birçok faktörden etkilenerek değişebilir (Gürsakal, 2015: 13).

2. ÇOK DEĞİŞKENLİ İSTATİSTİK YÖNTEMLER

İstatistik ilişkiler en basit anlamda bir bağımsız değişkenin bir bağımlı değişkeni etkilemesi temeline dayanmaktadır. Oysa doğa olaylarından sağlık alanındaki olaylara kadar değişken veya değişkenleri etkileyen birden çok faktör vardır. Bu durum araştırma yapılırken olayların açıklanmasında tek değişkenli istatistiklerin yetersiz ve eksik kalmasına neden olmaktadır. Tek değişkenli istatistiksel analizlerin eksikliği ve sınırlı olayları açıklayabilmesi, çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemlerinin kullanılması gereksinimine neden olmuştur. Araştırmalarda daha tutarlı sonuçlar elde etmek için çok değişkenli istatistiksel yöntemlerin kuramsal gelişimi günümüzde de devam etmektedir (Albayrak, 2003: 35).

Çalışmalarda genellikle incelenen değişkenlerin birçoğu birbirinden bağımsız değildir, bir veya daha fazla değişken ile ilişki içindedirler. Bundan dolayı herhangi bir değişken incelemeye tabi tutulduğunda, bu değişken ile alakalı diğer tüm değişkenler ya sabit kabul edilmeli veyahut da kontrol altına alınmalıdır. Bu da doğru çözüme ulaşmaya engel olmaktadır. Çok değişkenli istatistik yaklaşımlar, çok sayıda değişkenin oluşturduğu veri yapısını basit bir forma dönüştürüp problemin yapısına uygun çözümler için daha sade bilgiler ortaya koymaktadır (Sağlam, 2013:13).

Çok değişkenli istatistik yöntemlere alternatif olarak tek değişkenli yöntemlerin art arda uygulanması da düşünülebilir. Ancak bu durum birçok yöntem için değişkenler arasındaki etkileşimin ihmal edilmesine ve aynı zamanda tesadüfi hata oranlarının da artmasına neden olacaktır. Ayrıca tek değişkenli hipotez testlerin art arda uygulanması ile elde edilen sonuçlar ile çok değişkenli hipotez testlerinin sonuçları arasında benzerlik de bulunmayabilir. Örneğin normallik testi için değişkenler tek tek test edildiğinde sıfır hipotezi kabul edilerek tüm değişkenlerin normal dağılıma uyduğu kabul edilebilir. Ancak değişkenler hep birlikte çok değişkenli normalliği sağlamayabilirler (Kalaycı, 2010: 210; Albayrak, 2003: 35).

Çok değişkenli istatistik için ortak bir tanım bulunmamakta olup, yazar ve araştırmacılar tarafından çeşitli tanımlar yapılmıştır. Shin, çok değişkenli istatistiksel analizleri, eş zamanlı olarak çok sayıda bağımlı değişken ya da bağımlı/bağımsız değişken ayırt edilmeksizin çok sayıda değişkenle ilgilenildiğinde başvurulan yöntem olarak tanımlamaktadır. Sheth'e göre çok değişkenli analiz, örnek üzerinde ikiden fazla değişkeni eş zamanlı çözümleyen tüm istatistik tekniklerdir. Gatty ise "değişken grupları arasındaki karşılıklı ilişkileri ölçme ve açıklama imkanı veren tüm istatistik teknikler" şeklinde tanımlama yapmaktadır. Hair ve arkadaşları; çok değişkenli analiz, çoklu değişkenlerin bir tek ilişki veya ilişki kümesi içerisindeki analizidir tanımını yapmışlardır. Timm'e göre, bağımlı ve bağımsız değişken kümeleri arasında bağlantı kurmak maksadıyla kullanılan analizlerdir. Harris çok değişkenli istatistiğe dair, değişken kümelenmesinin bir tahmin edici ya da performans ölçütü olarak dahil edildiği halleri incelemek amacıyla geliştirilmiş, açıklayıcı ve anlaşılır tekniklerin bir sınıflandırmasıdır demiştir. Afifi ve Clark bu tanımlamayı, incelemeye konu olan her bir birey ya da birim için çok sayıda değişkenin elde edildiği verilerin analizlerini izah etmek amacıyla kullanılması şeklinde yapmaktadır. Kachigan'a göre çok değişkenli istatistiksel analiz, bir nesne kümesi ile ölçülen iki veya daha fazla değişken özelliklerinin aynı anda incelenmesi için çalışan istatistiksel analiz daldır. Shaw, "iki veya daha fazla değişkeni aynı anda analiz etmeye yarayan yöntemleri tanımlamakta kullanılan genel bir terim" olarak tanımlamıştır (Albayrak, 2003: 37; Ünlükaplan, 2008: 7-8).

Çok değişkenli istatistiksel analizde sistem içinde birbiri ile ilişkili çok sayıda değişken söz konusu olmaktadır. Bu istatistiksel analizlerin amacı, kullanılacak teknikler yoluyla söz konusu sistemin yapısını belirlemek ve bunu basit bir forma dönüştürmektir. Çok değişkenli istatistiksel analizler, araştırılan konuyla ilgili çok sayıda iç ve dış faktörü göz önüne alarak, problemin yapısına ilişkin bilgiler çerçevesinde incelenmesi ve çözüme kavuşturulması için geliştirilmiştir. Çok değişkenli istatistik analizler, birçok değişken arasındaki karmaşık ilişkilerin yorumlanmasına imkân sağlamaktadır. Çok değişkenli istatistik teknikler değişkenler arasındaki karmaşık ilişkilere açıklık getirirler. Yukarıdaki tanımlar göz önüne alındığında tek değişkenli istatistiksel analizler için veri olarak kabul edilen birçok faktörün, çok değişkenli analizlerde birer değişken olarak değerlendirilmesi suretiyle çalışmalar yapıldığı da söylenebilir (Bıçkıcı, 2007: 4; Erçetin, 1993: 1-2; Ünlükaplan, 2008: 9).

Çok değişkenli istatistik yöntemler, avantajları nedeniyle oldukça geniş bir kullanım sahasına sahiptirler. Albayrak (2005), Türkiye'deki vilayetlerin sosyo-ekonomik gelişme düzeylerini çok değişkenli istatistik yöntemlerle incelemiştir. Ünlükaplan (2008), peyzaj ekolojisi araştırmalarında çok değişkenli istatistiksel yöntemleri kullanmıştır. Arslan (2008), çok değişkenli istatistik analiz ile su kalitesi üzerinde çalışmıştır. Çiftçi (2008), kalkınma göstergelerinden olan ortalama yaşam beklentisini çok değişkenli istatistik yöntemleri kullanarak Türkiye ile Avrupa Birliğini karşılaştıran çalışma yapmıştır. Bayata ve Hattatoğlu (2010), yapay sinir ağları ve çok değişkenli istatistik yöntemler ile trafik kazaları üzerine modelleme çalışmışlardır. Öztürk ve Türker (2010), Devlet Orman İşletmeleri'ni gruplandırmada çok değişkenli istatistik analizlerden yararlanmışlardır. Can (2011), kimi çok değişkenli istatistiksel teknikler arasındaki ilişkileri incelemiş ve uygulamalar yapmıştır. Sağlam (2013), toprak özelliklerini gruplandırmak için çok değişkenli istatistiksel yöntemleri kullanmıştır. Uysal ve Ersöz (2017), Türkiye'de illerin yaşam endeksini çok değişkenli istatistik yöntemleri kullanarak incelemişlerdir. Toktay (2017), çok değişkenli istatistik analiz yöntemleri olan faktör analizi ve diskriminant analizi ile üniversite öğrencileri üzerine uygulama çalışması yapmıştır. Akdamar (2018), çok değişkenli istatistik teknikler ile akıllı kentlere ilişkin çalışma yapmıştır. Kanonik korelasyon analizi ve veri zarflama yöntemleri için uygulama yapmıştır.

2.1. Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemlerin Uygulanma Amaçları ve Süreçleri

Çok değişkenli istatistik yöntemler, bilginin birikimli olarak ilerlemesi ilkesiyle ihtiyaçları karşılamak üzere geliştirilmişlerdir. Tamamen aynı amaçla kullanılacak, tüm varsayımları da aynı olacak yeni bir yönteme ihtiyaç olmayacağı aşikardır. Her yöntem, varsayım ve göstergelerine göre özgün olduğundan çok değişkenli istatistikler amaç ve yöntemlerine göre kesin bir sınıflandırmaya ayrılamazlar. Bu durum istatistiğin kesin ilişkiler değil, stokastik ilişkiler ile ilgilenmesi gerçeğiyle de

bağdaşmaktadır. Örneğin bağımlı değişken tek ve sürekli ise çoklu doğrusal regresyon analizi akla gelirken, bağımlı değişken kategorik ise doğrusal olasılık modeli, probit model veya lojistik regresyon analizi kullanılabilir. Bağımlı değişken kategorik olduğunda ayırma analizi de düşünülebilir. Ancak bu durumda ayırma analizi varsayımlarını test etmek gerektiği unutulmamalıdır. Bağımlı değişken birden fazla ise bu defa kanonik korelasyon analizi düşünülmelidir. Varsayımların sağlanması durumunda parametrik yöntemlerin parametrik olmayan yöntemlerden daha iyi sonuç vereceği savına göre varsayımların sağlanması halinde diskriminant analizi, lojistik regresyon analizi ve probit analizinden daha iyi sonuç vermelidir. Kısaca her analiz türünün farklı bir tercih nedeni ve sonuçları vardır. Bunun sonucu olarak bir araştırmada kullanılacak birden fazla, çok değişkenli istatistik yöntem de olabilir. İlk olarak araştırmanın önceliğine göre kullanılacak yöntem karar verilir.

İstatistik yöntemler genel olarak aşağıdaki amaçlarla kullanılmaktadırlar:

- Boyut İndirgeme: Elde edilen verilerin yapısını aralarında ilişki olmayan daha az sayıda değişkenle açıklamak.
- Kümelendirme ve Sınıflandırma: Veri seti içerisinde birbirine benzer gözlemleri aynı kümelerde toplamak.
- Bağımlılık Yapısının İncelenmesi: Değişkenler arasındaki ilişkilerden yararlanarak bağımlılığı araştırmak.
- Atama ve Ölçekleme: Birimlerin belli ölçüler baz alınarak atanmasının yanı sıra çok sayıda değişkenden faydalanılarak birimlerin daha küçük boyutlarla gösterilmesini sağlamak.
- Hipotez Testleri ve Hipotez Oluşturma: Tek değişkenli istatistiksel yöntemlere benzer şekilde, kurulacak hipotezleri test etmek için kullanmak.

Değişkenler arasında ilişki olması halinde, çok değişkenli istatistiksel modeller bağımlı ve iç bağımlı modeller olarak sınıflandırılabilir. Bağımlı modeller ile analiz sonucunda bağımsız değişkenlerden bağımlı değişkene ilişkin tahminler yürütülür. İç bağımlı modellerde ise bağımlı/bağımsız değişken ayrımı yapılmadan iç ilişkiler belirlenmeye çalışılır. Çok değişkenli bağımlı yöntemlere lojistik regresyon analizi, kanonik korelasyon analizi, ayırma analizi, çoklu regresyon analizi, doğrusal olasılık modelleri ve MANOVA; iç bağımlı yöntemlere ise faktör analizi, uyum analizi ve kümeleme analizi örnek verilebilir (Ünlükaplan, 2008: 14).

Çok değişkenli istatistiklerde amaca yönelik hangi analizlerin yapılacağına genel olarak Tablo 1'deki gibi olduğu söylenebilir.

Tablo 1. Analizlerin Amaçları

Amaç	Yöntem
Tahminde bulunmak	Çoklu regresyon analizi, ayırma analizi, lojistik regresyon analizi
Sonuç çıkarmak	Çoklu regresyon analizi, MANOVA, ayırma analizi, faktör analizi, lojistik regresyon analizi
Sınıflama yapmak	Ayırma analizi, lojistik regresyon analizi, kümeleme analizi
Atama belirlemek	Ayırma analizi, temel bileşenler analizi, faktör analizi, kanonik korelasyon analizi, çok boyutlu ölçekleme analizi, uyum analizi

Çok değişkenli istatistik yöntemlerin en sık kullanım nedenlerinden biri de sınıflandırma yapma ihtiyacıdır. Gözlem yapılan yeni bir birimin hangi sınıfa dahil olacağını en az hata ile belirlemek araştırmacı için oldukça önemlidir. Belli sayıdaki özellik yani değişken incelenerek yeni gelen birimin grubu belirlenebilir. Sınıflandırma, doktorun yeni gelen bir hastanın laboratuvar sonuçlarını inceleyerek hasta olup olmadığına karar vermesi gibi, bir gözlemi uygun koşullar altında ait olabileceği en uygun sınıfa atama işlemidir.

İstatistikte bazı durumlar için olasılık dağılımları ve bunlara ilişkin parametreler bilinmektedir. Ancak bilinen bu dağılımlar, artık çok geniş bir uygulama alanı olan istatistik yöntemler için her zaman kullanılabilir olmayabilirler. Çalışmaların çoğunluğunda veriler, standart bir dağılıma tam olarak uymayan, araştırmaya özgü materyal ve değişkenlerdir. Bu durumda parametreler, alınan örneklerden elde edilen sonuçlardan çıkartılmaya çalışılır. Bu çalışmalar ile grupların ayırt edici özellikleri belirlenebilmekte ve iyi bir sınıflandırma yapılabilmektedir. Hatta analiz sonucu elde edilen sayısal değerler ile değişkenlerin birbirlerine olumlu veya olumsuz yönde etkileri de yorumlanabilmektedir. Bunun yanında elde edilen fonksiyonlar yardımı ile gözlemleri sınıflandırma imkanı da elde edilmektedir. Sınıflandırma iki şekilde olabilir. Önceden belirlenmiş gruplara atama yapılabileceği gibi çalışmanın esas amacının grupları belirlemek olan sınıflandırma da olabilir. Grupların önceden bilinmesi durumunda diskriminant analizi ve lojistik regresyon analizi kullanılabilir. Kümeleme analizi ve çok boyutlu ölçekleme analizi ise grupları belirleme ve sınıflandırma yöntemlerine örnek verilebilirler (Burmaoğlu & Oktay, 2009: 24).

3. SONUÇ

Herhangi bir konuda istatistik analiz sonuçlarını değerlendirmek için sadece konunun uzmanı olmak yeterli olmadığı gibi sadece iyi bir istatistik bilgisine sahip olmanın da yeterli olmadığı unutulmamalıdır. Bu ikisinin bir arada olması her zaman mümkün olmasa da konunun uzmanları ile yapılacak ortak çalışmalardan daha verimli sonuçlar alınacağı düşünülmektedir. Kullanılacak olan yönteme karar verirken araştırma konusunun ve birimlerinin de dikkate alınması önemlidir. Yanlış bir yöntem veya karar sonucunda olumsuz etkilenecek olan araştırma birimleri de yöntem seçmede hassasiyet nedenlerinden biri olabilir. Örneğin sağlık alanında yapılan bir çalışmada kobay kullanılmasında her ne kadar etik kurallara uyulması gerekse de olumsuz etkileri doğrudan insanlara yansıtacak çalışmalarda çok daha titiz davranılması gerekmektedir.

Bu çalışma sonucunda istatistiksel yöntemlerin sonuçları değerlendirilirken, tek bir yöntemle göre karar vermek yerine farklı yöntemlerin sonuçlarını birlikte değerlendirmenin ve çalışmanın önemi dikkate alınarak değerlendirme yapmanın daha uygun olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdamar, E. (2018). *Akıllı Kentlere İlişkin ISO 37120 Standardı Göstergelerinin Çok Değişkenli İstatistiksel Tekniklerle İrdelenmesi* (Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akdeniz, F. (2015). New Trends And Developments In Statistics. *Social Sciences Research Journal*, 4, 1–11.
- Albayrak, S. (2003). *Türkiye’de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeylerinin Çok Değişkenli İstatistik Yöntemlerle İncelenmesi* (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alpar, R. (2017). *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Arslan, O. (2008). Su Kalitesi Verilerinin CBS ile Çok Değişkenli İstatistik Analizi (Posuk Çayı Örneği). *Jeodezi, Jeoinformasyon ve Arazi Yönetimi Dergisi*, 2 (99), 5– 11.
- Bayata H. F. & Hattatoğlu, F. (2010). Yapay Sinir Ağları Ve Çok Değişkenli İstatistik Yöntemlerle Trafik Kaza Modellemesi. *Erzincan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3 (2), 207–219.
- Bıçkıcı, B. (2007). *Çok Değişkenli Varyans Analizi Ve Çoklu Doğrusal Regresyon Analizinin Uygulamalı Olarak Karşılaştırılması* (Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Burmaoğlu, S. & Oktay, E. (2009). Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı Beşeri Kalkınma Endeksi Verilerini Kullanarak Diskriminant Analizi ve Lojistik Regresyon Analizinin Sınıflandırma Performanslarının Karşılaştırılması. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 8 (2), 23–49.
- Can, S. (2011). *Bazı Çok Değişkenli İstatistiksel Teknikler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi Ve Uygulamaları* (Yüksek Lisans Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Çiftçi, M. (2008). Kalkınma Göstergesi Olarak Ortalama Yaşam Beklentisine Göre Türkiye’ Nin AB İçindeki Konumu: Kriterler ve Çok Değişkenli İstatistik Uygulamaları. *Ekonometri ve İstatistik*, (7), 51–87.
- Erçetin, Y. (1993). *Diskriminant Analizi ve Bankalar Üzerine Bir Uygulama*, Türkiye Kalkınma Bankası A. Ş., APM/28 (KİG-26), 1–2.
- Gürsakar, N. (2015). *Betimsel İstatistik*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayıncılık.
- Karaağaoğlu, E. (2005). Bilimsel Makalelerde İstatistiğin Kullanımı, Sunumu ve Sık Yapılan Hatalar, *Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık*, 165–169.
- Öztürk, A. & Türker, M. F. (2010). Devlet Orman İşletmelerinin Gruplandırılmasında Çok Değişkenli İstatistiksel Analizlerin Kullanımı. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 11 (2), 20–29.
- Sağlam, M. (2013). Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler ile Toprak Özelliklerinin Gruplandırılması. *Topraksu Dergisi*, 2(1), 7–14.
- Sayın, S. (2008). Bilimsel Araştırmalarda Yapılan Bazı İstatistiksel ve Yöntem bilimsel Hatalar—III: Güvenirlik Kestirimlerine Yönelik Hatalar, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (15), 53–69.
- Sayın, S. (2010). Bilimsel Araştırmalarda Yapılan İstatistiksel ve Yöntem bilimsel Hatalar—II: Grafik, Tablo ve Gösterim Hataları, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 8 (1), 117–143.
- Toktay, Y. (2017). *Çok Değişkenli İstatistik Analiz Yöntemleri: Faktör Analizi Ve Diskriminant Analizinin Iğdır Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Uygulanması* (Yüksek Lisans Tezi). Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Turanlı, M. & Güriş, S. (2015). *Temel İstatistik*. İstanbul: Der Yayınları.
- Türkçe İstatistik Rehberi. (2018). 24.10.2018 tarihinde <http://www.istatistik.gen.tr/?p=100> adresinden alındı.

- Uysal, F. N. & Ersöz, T. (2017). Türkiye'deki İllerin Yaşam Endeksinin Çok Değişkenli İstatistik Yöntemlerle İncelenmesi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 9 (1), 49–65.
- Ünlükaplan, Y. (2008). *Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemlerin Peyzaj Ekolojisi Araştırmalarında Kullanımı* (Doktora Tezi). Adana: Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Yücel Toy, B. & Güneri Tosunoğlu, N. (2007). Sosyal Bilimler Alanındaki Araştırmalarda Bilimsel Araştırma Süreci, İstatistiksel Teknikler Ve Süreci, İstatistiksel Teknikler Ve Yapılan Hatalar. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 1–20.

Mardin Müzesi'nde Bulunan Son Dönem Madeni Hamayilleri (Muskahıklar)*

Last Period Hamayils (Amulets) Metal in the Mardin Museum

Fırat ALLAK^a

^a Doktorant, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, firadallak@gmail.com, ORCID: 000-0002-1502-2355

ÖZ

Toplumların tarihi, kültürel, sosyal ve sanatsal karakterlerinin yansıtıldığı alanlardan biri olan maden sanatı, yaşanan dönemin özelliklerini anlatması açısından önem teşkil etmektedir. El sanatları arasında önemli bir grup oluşturan madeni eserler; malzeme form ve süsleme açısından çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlenmelerden biri de madeni muskaldır. Muska, hastalıklardan, kötülüklerden korunmak için bir kağıda, deriye ya da beze kutsal kitaplardan dualar, ayetler yazılarak oluşturulan ve koruyuculuğuna inanılan unsurlardır. Hamayil veya muskalık ise, çeşitli nesnelere üzerine yazılan yazıların korunması ve çoğunda her iki tarafında zincir bulunup insanların boynuna takması için yapılan kaplardır. Muskalar ilk ortaya çıktığı zamanlarda şekilden çok, yüklenen anlam doğrultusunda ön plana çıkmaktaydı. Zaman içerisinde muskalar, estetik kaygı ön planda tutularak belli bir şekil ve süslemeye göre yapıldığı anlaşılmaktadır. Sıkça karşılaşılan örneklerden hareketle muskalar genellikle üçgen, dörtgen ve silindirik biçimde yapıldığı görülmektedir. Bu formların aynı zamanda birlikte kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışmada Mardin Müzesi'nde bulunan hamayiller ya da diğer adlarıyla muskalıklar ele alınarak Sanat Tarihi disiplini içerisinde tanıtılıp değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mardin Müzesi, Maden Sanatı, Takı, Hamayil, Muska.

ABSTRACT

Mineral art, which is one of the areas where the historical, cultural, social and artistic characters of societies are reflected, is important in terms of describing the characteristics of the period experienced. Mineral artifacts, which form an important group among crafts; the material varies in form and ornamentation. One of these variations is mineral amulets. Amulets are elements that are created by writing Prayers, verses from the holy books on paper, leather or meringue to protect them from diseases, evil, and are believed to be protective. Hamayil or amulet is a container made to protect the writings written on various objects and to wear them around the neck of people, most of whom have chains on both sides. When amulets first appeared, they came to the fore in line with the loaded meaning rather than shape. Over time, it is understood that amulets were made according to a certain shape and decoration, keeping aesthetic concern at the forefront. Based on common examples.

Keywords: : Mardin Museum, Metal Art, Jewelry, Hamayil, Amulet.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan ve tarihte Mezopotamya olarak adlandırılmış bölgede kurulan Mardin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle bölümünde yer alır. Şehrin Güneyinde Suriye, Kuzeyinde Batman ve Diyarbakır illeri, Kuzeydoğusunda Siirt ili, Batısında Şanlıurfa ili ve Doğusunda Şırnak ili ile komşudur (Çalış, 2020:44). Tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Mardin, zengin kültürel birikimi ile ulusal ve evrensel boyutta tanınan kentlerden biridir. Kent bilinen en eski medeniyet merkezlerini barındıran Mezopotamya Bölgesi'nin kuzeyinde önemli kültürlerin, dinlerin ve dillerin kesiştiği ve birbirlerini etkilediği bir alanda kurulmuştur. Şehirde İslamlık, Yahudilik, Hristiyanlık, Şemsilik, Ezidilik gibi çeşitli dinsel inanışların yanı sıra; Türkler, Kürtler, Süryaniler, Araplar, ve Ermeni gibi farklı etnik unsurlar birlikte yaşamaktadır. Birçok etnik kökenin bir arada yaşaması çeşitli mimari ve sanatsal etkinliklerinin doğmasına ve gelişmesinde etken olmuştur.

Mardin kurulduğu zamandan beri, ipek yolu üzerinde bulunması ve birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olması nedeniyle de ilgi görmüş ve günümüzde de hala önemini koruyan şehirlerden biri olmuştur. Kentin dik kayalıklı bir tepenin üzerinde kurulması ve farklı din ve mezhepten oluşan bir bütünlüğe sahip olması şehrin her zaman önemini korumasında etkili olmuştur (Yeşilbaş, 2017: 35). Şehir anıtsal mimarisi ile adeta bir açık hava müzesi gibidir. Kentte farklı dönemlere ait dini, eğitim, askeri, sivil ve su mimarisi gibi çeşitli anıtsal boyutlarda eserler vücuda getirilmiştir. Zengin bir kültürel geçmişi olan kentte, bilhassa Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı devletlerine referans olacak fiziksel bir ortama sahiptir. Kentin ününü borçlu olduğu tarihi yapısının oluşmasında bahsi geçen devletlere ait mimari yapıların payı büyüktür (Baş: 2012: 31). Mimarinin önemli ve çeşitli olduğu kadar taşınabilir eserlerin varlığında da ciddi bir çeşitliliğin olduğu görülmektedir. Bunlar ahşap, dokuma, taş, cam, maden şeklinde farklılık göstermektedir. Bahsi geçen bu eserlerin hepsi yöredeki müzelerde koruma altına alınmıştır.

Çalışma konusunu Mardin Müzesi'nde bulunan madeni eser gruplarından hamayil oluşturmaktadır. Müzede son döneme ait toplam on adet madeni hamayil yer almakta ve bunların tamamı çalışmaya dahil edilmiştir. Eserler önce kendi içinde tanıtılıp daha sonra diğer müzelerdeki örneklerle karşılaştırılıp değerlendirilip bir sonuca varılmıştır.

2. MARDİN MÜZESİ

Mardin'de Müze ilk etapta 1947 yılında Zinciriye Medresesi binasında hizmet vermeye başlamıştır. Ancak, Zinciriye Medresesi binası mevcut ihtiyaca cevabı yetersiz olduğundan dolayı bugünkü binasına taşınmıştır. Bugünkü Mardin Müzesi, Cumhuriyet Meydanı'nın kuzeybatısında iki bina olarak hizmet vermektedir. Binanın doğu tarafında Meryem Ana Kilise yapısı, kuzey ve batı tarafında ise farklı binalar bulunmaktadır. Müze binası güneye bakan "U" şeklinde üç katlı yapısı ile gelenekselleşen Mardin evlerinin özelliklerini göstermektedir (Yeşilbaş, 2017:347). Bina, 1895'te Antakya Patriği İgnatios Behnam Banni tarafından Süryani Katolik Patrikhanesi olarak inşa edilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı, binayı Süryani Katolik Vakfı'ndan satın alarak 2000 yılında restorasyonunu yaptıktan sonra hizmete açmıştır (Erdoğan, 2014:51).

Mardin Müzesi, koleksiyonundaki eserleriyle Türkiye'nin en önemli müzelerinden birisidir. Müze içerisinde teşhir edilen eserler M.Ö. 4000'den, M.S. 1800'lü yıllara kadar ki dönemlere aittir. Arkeoloji bölümünde Eski Tunç, Asur, Urartu, Grek, Pers, Hellenistik, Roma, Bizans, Abbâsi, Emevî, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Zengî, Eyyübî, Artuklu ve Osmanlı devletlerine ait tabletler, silindir ve damga mühürler, kült kapları, figürinler, takılar, keramikler ile altın, gümüş, bakır ve bronz sikkeler, gözyaşı şişeleri ve kandiller sergilenmektedir. Etnografya bölümünde ise Mardin yöresine, bilhassa Midyat ilçesine özgü gümüş işlemeciliğinin seçkin örneklerinden kolyeler, küpeler, bilezikler, hallallar ve alınlıkların yanı sıra, yine yöreye ait kılıçlar, eski giysiler, mırna takımları, tespihler, ısınma araç gereçleri, hamam eşyaları ve bakır eserler de sergilenir. (Günay, 2019: 12).

3. MUSKA KAVRAMI VE GELİŞİMİ

Yazı bulunduktan sonra insanlar yazılı kültürle birlikte, hazırladıkları muskaların içine kutsal kitaplardan cümleler, kutsal sözler, tanrı, peygamber, evliya veya aziz adları gibi kutsiyet atfedilen isim ve cümlelere yer vermişlerdir. Muskalar, kağıt, deri, metal, bez gibi malzemeler üzerine işlenmişler ve çoğunlukla hamayil denilen bir askıyla herhangi birinin göremeyeceği bir şekilde taşınmaya özen gösterilmiştir (Uygun, 2012: 212). Gerek Anadolu'da, gerekse diğer İslam coğrafyalarında Kuran'dan alınan bazı sûre ve ayetler kağıt veya deri üzerine yazılarak bu amaç için kullanıldığı anlaşılmıştır.

Yazılı olan, yazılmış olan şey, bir şeyden çıkarılan çehre anlamına gelen Arapçada 'nüsha' sözcüğünün Türkçedeki muskanın, insanı kötü güçlerin tesirinden koruduğuna veya kısmet sağladığı şeklinde bir inanış yaygındır (Develioğlu, 1978:1016; Demirci, 2006:697). Bir başka tanıma göre, Halk inanmalarında üzerinde elle yazılmış bir takım tılsımlı yazıların ve işaretlerin bulunduğu katlanmış kağıt parçalarına muska adı verildiği gibi, içinde saklandığı deri veya madeni kutu ile birlikte oluşan objeye de halk arasında bu ad verilir (Boratav, 1984:119-120). Muska için çeşitli sözcükler kullanılmıştır. Bunlar; Arapça'da 'hırz' ve 'hicab', İbranice'de bağlamak manasına gelen 'kame'a, 'kami'a, Doğu Arabistan'da 'hamaye', 'hafiz' gibi sözcükler de kullanıldığı anlaşılmıştır (Çelebi, 2006:267).

Muskalar farklı kişilerce nazarlık ya da hamayil adıyla da anılmaktadır. Adı değişse de kullanım amacı aynıdır. Hamail sözcüğü, Dede Korkut Kitabında "omuzdan çapraz olarak vücuda asılan, geçirilen bağ, çaprazlama" anlamında hamayil biçiminde geçmektedir (Özkarlı, 2000: 18).

Nazarlık halk inancına göre, onu üzerinde taşıyanı büyüye, hastalıklara ve diğer rahatsızlıklara karşı korumaya veya içinde bulunduğu kötülüklerden kurtarmaya yönelik hizmet etmektedir. Nazarlığın birçok çeşidi olup taşlar, madenler, üstüne dua yazılı parşömenler en çok yapılanlardır. Bir kısım mücevher de süs ve nazarlık olarak kabul edilmektedir. Çörek otu gibi bitkiler,

kaplumbağa kabuğu, kürek kemiği, kurt dişi, bir kısım deniz böceklerinin kabuğu gibi hayvanların da aynı amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır (Koşay, 1956: 58; Şen, 2019:545).

Muskalar çoğunlukla büyüü bozma, kişiler arasında bozulan sohbetin sağlanması, karı kocayı birbirine ısındırma veya soğutma, kısmetin açılması; sebebi belirsizlik içinde olan korku, baş ve karın ağrıları, sara gibi hastalıkların tedavisi; kıymetli eşyaların çalınmaktan korunması, zararlı hayvanlardan, eşkiya ve zorbalardan korunmak, ziraat ve ticaretin canlandırılması gibi amaçlar uğruna yapılmaktadır. Muskanın nazara karşı korunmak için taşınması veya takılması da söz konusu olabilmektedir (Çelebi, 2006:267).

İngilizcede muskaya yakın anlamda kullanılan kelime 'amulet'tir'. Muska ile 'amulet' sözcüğünün aralarındaki benzerliklerine rağmen bazı farklılıklarda görüldüğü anlaşılmaktadır. Latince 'amaletum', sözcüğünden gelmiş olan amuletler büyüü nesnelere. Genel olarak insanları doğüstü tehlikelerde, kötü cinler tarafından ortaya çıkarıldığı düşünülen kötü hastalıklardan korunmak amacıyla boyuna takılmışlardır (Örnek, 1966: 48). Genellikle bir nesneden, bazen de yazı veya simgelerde, yaşru karakterlerden ve özel nesnelere oluşan muskanın sihri bir gücünün (mana) olduğuna ve bununla kişiyi koruduğuna dair bir inanış vardır (Uygun, 2012: 213).

Tarih öncesi devirlerden beri nazardan, şanssızlıktan, kaza, bela ve her türlü felaketlerden korunmak için kullanılan fetişler, muska ve tılsımların ilk menşei olarak sayılmaktadır. İkel bireyin inanç sistemine göre bazı nesnelere uğur veya uğursuzluk bulunmakta; uğurlu sayılan nesneyi boynuna asar ya da yanında taşımaktaydı. Bu obje bir taş parçası, bir bitki, bir mavi boncuk, garip görünen bir böcek, kurt dişi, ayı ya da kartal tırnağı olabilmektedir. Bu muska-tılsımların hastalıklarından, nazardan, göze görünmez belâ ve nusibetten koruduklarına inanılmaktaydı. Zaman içerisinde bu inancın daha ileri gelişme evresinde dini formüller ya da gizemli işaretler yazılan kağıt parçaları eski fetişlerin yerini almışlardır (İnan,1968:43).

Eski Mezopotamya'da hüküm süren uygarlıklarından olan Akad, Babil ve Asurlular'da şeytanlara ve kötü güçlere karşı korunmak üzere muskalar yapılmıştır. Özellikle Babil büyü geleneklerinde evlerin merdivenlerinin hemen altında muska yakma âdeti olduğundan kaynaklarda bahsedilmektedir (Uygun, 2010: 215).

Muska olduğu anlaşılan objelerin ilk misalleri Eski Mısır'da görülmektedir. Eski Mısır'da muska yaşayan insanlar tarafından taşınmasının yanı sıra öbür dünyada kullanılmak üzere ölümlerin yanlarına da bırakılırdı. Muskalar genel itibari ile pişmiş topraktan, obsidyenden, akik ve yeşim gibi taşlardan yapılmaktaydı. Bu maddelere bazen tanrı veya ona atfedilen bir suret verilmekteydi (Demirci, 2006: 26).

Her ne kadar pagan inançlara şiddetle karşı çıksa da bugün muska kültürünün en çok görülen inançların biri de Yahudiliktir. Genel itibariyle Eski Ahid'de putperestlerin kabul ettiği her muska yasaklanmıştır. Bununla birlikte Tanrı emriyle ve Tanrıya hatırlatma amacıyla oluşturulan ve daha sonra kendilerine koruyucu özellik de atfedilen birtakım sembolik obje ve unsurların kullanıldığı görülmektedir. Nitekim ele ve alba takılan tefillin, evlerin girişine konulan mezuzaya, elbiselerin dört köşesine yapılan püsküller bu anlayışın somut örneklerindendir (Demirci, 2006: 26).

Hristiyanlıkta muskanın kullanımı Yahudilikte görüldüğü gibi yaygın değildir. Ortaçağdan sonra kısmen yaygınlaştığı görülmektedir. Özellikle Kudüs'ten getirilen İsa'nın haçından parçalar ilk muska örnekleri olduğu anlaşılmaktadır. Ufak boyutlarda haçlar ve Meryem'i betimleyen küçük ikonalar da önemli muska türleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Demirci, 2006: 27).

Diğer birçok toplumda olduğu gibi eski Türklerde de bilhassa hayvanların vücutlarına ait parçaların muska biçiminde kullanıldığı bilinmektedir. VIII-XVI. yüzyıllarda Budist ve Maniheizm Türklerin yaşadıkları Doğu Türkistan'da yapılan arkeolojik kazı araştırmaları sonucunda elde edilen eserler içinde muskalar da bulunmuştur (İnan: 1968: 43).

Türklerde muska, büyü gibi unsurlar daha çok Şamanizm ile bağlantılıdır. Her şeyin bir ruhu olduğunu savunan animizm düşüncesi Şamanizm'de yer almıştır ve bu yönde faaliyetler göstermiştir. Bunun en güzel ve somut örnekleri koruyucu nesne olarak taşıdıkları eşyalarda görülmektedir. Türk topluluklarının geniş bir coğrafyaya yayılması ve değişik kültür ya da dinlerle tanışması bu koruyucu nesnelere çeşitlenmesinde büyük etken olmuştur. Türk halk inanışları incelendiğinde özellikle küçük çocuklara nazar değmemesi için anneleri ailenin koruyucusu olarak 'Umay' tasvirini koruyucu nesnelere üzerinde sıkça kullandığı görülmüştür (Şen, 2019: 544).

Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde büyü yapma, muska yazma, münecimlik gibi uygulamaların yapıldığı görülmüştür. Bu devirlerde muska uygulamalarının temelini oluşturan misallerden birinin 'tumar' adı verilen koruyucu nesne olduğu bilinmektedir. Önceki devirlerde kağıdın olmayışı ticari malların az olduğu vakitlerde, ticaret için uzak seferlere ya da savaşa giden insanlar hayvan derisinden yüreğe benzeterek üç köşeli yapıp diktikleri keseye yani tumara memleketlerinin toprağını koyarak yanlarına almışlardır (Şen, 2019: 544).

4. HAMAYİL ÖRNEKLERİ

Örnek 1: Envanter No: 2010-74 / Fotoğraf No:1 / Ölçüleri: Kalınlık, 0,6 cm, Uzunluk 6 cm, Genişlik, 6,9 cm / Müzeye Gelişi: Satın alma / Dönemi: 20. yüzyıl / Malzemesi: Gümüş / Yapım Tekniği: Dövme / Süsleme Tekniği: Kabartma, Kakma, Yaldızlama.

Tanımı: Hamayil dikdörtgen bir formda olup, ön yüzündeki bezemeye karşın arka yüzü sade tutulmuştur. Eserin ön yüzünde en dıştaki kuşakta kabartma tekniği ile ufak boyutlarda inci dizilerine yer verilmiştir. Merkeze doğru diğer geniş kuşakta yine

kabartmadan bu sefer daha büyük boyutlarda inci dizileri ile geçilmiştir. Ön yüzün merkezine kakma tekniği ile kırmızı bir taş yerleştirilmiştir. Taşın düşmesini önlemek için oyulmuş kısmın üst tarafı testere şeklinde yapılmıştır. Buranın etrafına sekiz yaprak yapılmış ortadaki oyulmuş kısım ile birlikte çiçek izlenimi verilmiştir. Çiçeğin etrafına simetrik olarak dört yönden yaprak motifleriyle değerlendirilmiştir. Bahsi geçen bu süslemeler eşkenar dörtgen içerisine alınmıştır. Eşkenar dörtgenin köşelerine kabartmadan dış kuşakta olduğu gibi iri inci dizilerine yer verilmiş, bunların yanına da yaprak motifi işlenmiştir. Hamayilin üst tarafına belli aralıklarla içleri kakılmış üç adet su damlası motifi lehimle tutturulmuştur. Motiflerin içine ortadakinine kırmızı, diğerlerine yeşil taş yerleştirilmiş, daralan kısmının yüzeyine kabartmadan altı kollu birer çiçek motifi yapılmıştır. Yine daralan kısımların ortası delinerek birbirine geçmiş halkalardan oluşan bir zincir geçirilmiştir.

Fotoğraf 1:

Örnek 1'in görünümü

Örnek 2: Envanter No: 2010-421/ Fotoğraf No:2-3 / Ölçüleri: Kalınlık, 0.7. cm, Uzunluk 4.2 cm, Genişlik: 5.3 cm / Müzeye Gelişi: Satın alma / Dönemi: 20. yüzyıl / Malzemesi: Gümüş / Yapım Tekniği: Dövme / Süsleme Tekniği: Kabartma, Kakma, Yıldızlama, Telkâri, Güherse. Savat.

Tanımı: Eser dikdörtgen bir formda yapılmıştır. Ön ve arka yüzünde süslemeler bulunmaktadır. Hamayilin ön yüzünde en dıştaki kuşakta siyah zemin üzerine eşit aralıklara süslemeler yapılmıştır. Bu kuşağı örgü şeklinde oluşturulup yaldızlanmış geniş bir kuşak takip etmektedir. Eserin merkezinde kabartmadan dört yapraklı bir çiçek motifi yapılmıştır. Çiçeğin kolları arasında dört yöne uzanan büyük bir çiçek daha yapılmıştır. Bu çiçeğin damarları telkâri tekniğinde tellerin kıvrılması sonucunda uçlar helezonik bir şekilde oluşturulmuş, ortası güherse süslemelidir. Eserin dış yüzünde boyuna asılmak suretiyle zincirin içinden geçeceği lehimle yapılmış iki adet küçük halka bulunmaktadır. Halkaların ortasına ve altına çiçek motifleri yapılmıştır.

Fotoğraf 2:

Örnek 2'nin ön yüzü

Fotoğraf 3:

Örnek 2'nin arka yüzü

Örnek 3: Envanter No: 2010-81 430 Fotoğraf No:4-5 / Ölçüleri: Kalınlık, 0.5 cm, Uzunluk 3.5 cm, Genişlik: 5.9 cm / Müzeye Gelişi: Satın alma / Dönemi: Erken Cumhuriyet / Malzemesi: Gümüş / Yapım Tekniği: Dövme / Süsleme Tekniği: Kabartma, Savat, Kazıma.

Tanımı: Eser dikdörtgen bir formda yapılmıştır. Ön yüzünde formuna göre savatla dikdörtgen yapılmış, buranın ortasına kıvrık dallar ve palmet motifli yapılmıştır. Hamayilin ön yüzünün alt tarafına birbirine geçen halkaların sarkaç oluşturacak şekilde biri Erken Cumhuriyet olmak üzere dört adet pul asılmıştır. Eserin dış yüzünün en dışı kazıma ile zikzak yapılarak değerlendirilmiş, orta bölümde savatla eşkenar dörtgen zikzaklı olarak yapılmıştır.

Fotoğraf 4:
Örnek 3'ün ön yüzü

Fotoğraf 5:
Örnek 3'ün arka yüzü

Örnek 4: Envanter No: 2010-487 1314/ Fotoğraf No:6-7 / Ölçüleri: Kalınlık, 1.6 cm, Uzunluk: 5 cm, Genişlik: 7 cm / Müzeye Gelişi: Satın alma / Dönemi: 20. yy. / Malzemesi: Gümüş / Yapım Tekniği: Dövme / Süsleme Tekniği: Kabartma, Savat, Kazıma, Yıldızlama, Telkâri, Güherse.

Tanımı: Eser dikdörtgen bir formda yapılmıştır. Ön yüzünde en dıştaki kuşakta savat tekniği ile bitkisel süslemelere yer verilmiştir. Bitkisel süsleme kuşağını altın yaldızlı telkâri tekniğinde yapılan kompozisyon takip etmektedir. Hamayilin ortası dikdörtgen bir şerit içerisine alınarak ortada büyük bir madalyonla hareketlendirilmiştir. Madalyonun içi ve dışına kıvrık dallara yer verilmiş bunların uçları helezonik bir biçimde sonlanarak güherse tekniği uygulanmıştır. Madalyonun merkezine de savattan bir çiçek motifli yapılmıştır. Eserin arka yüzünde yine savattan palmet ve rumilere yer verilmiş, bunların bir kısmı yaldızlanmıştır. Arka yüzün üst tarafına zincirin geçirileceği iki adet halka şeklinde delik yapılmıştır.

Fotoğraf 6:
Örnek 4'ün ön yüzü

Fotoğraf 7:
Foto 7: Örnek 4'ün arka yüzü

Örnek 5: Envanter No: 2010-489/ Fotoğraf No: 8-9/ Ölçüleri: Kalınlık, 0.8 cm, Uzunluk 3.7 cm, Genişlik, 4.7 cm / Müzeye Gelişi: Satın alma / Dönemi: 20. yy. / Malzemesi: Gümüş / Yapım Tekniği: Dövme / Süsleme Tekniği: Kabartma, Savat, Kazıma, Yıldızlama, Telkâri.

Tanımı: Eser dikdörtgen bir formda yapılmıştır. Ön yüzünde ortada kabartmadan bir madalyon işlenmiştir. Madalyon ortasına simetrik olarak iki tane savattan üç kollu çiçek dalına yer verilmiş, dört yönden de dallar köşelere uzanmaktadır. Ön yüzde kalan bütün yüzeylere yıldızlanarak kabartmadan yarım yuvarlaklar yapılmıştır. Hamayilin arka yüz sade tutulmuş, ortasına zincirin geçeceği şekilde iki adet geçirmeli halka yapılmıştır.

Fotoğraf 8:
Örnek 5'in ön yüzü

Fotoğraf 9:
Örnek 5'in arka yüzü

Örnek 6: Envanter No: 2011-1510/ Fotoğraf No: 10-11 / Ölçüleri: Kalınlık, 0.4 cm, Uzunluk, 2.8 cm, Genişlik: 2.2. cm / Müzeye Gelişi: Satın alma / Dönemi: 20. yy. / Malzemesi: Gümüş / Yapım Tekniği: Dövme / Süsleme Tekniği: Kazıma.

Tanımı: Hamayil dikdörtgen bir formda yapılmıştır. Diğer örneklere göre daha küçük ebatlarda yapılan eserin ön yüzünde kazıma ile başak motifi yapılmış, başak her iki tarafa açılarak dairesel bir izlenim vermiştir. Bu dairenin ortasına Besmele kazınarak yazılmıştır. Eserin üst ve yanlarında zincirin geçirilip takılacağı üç adet halka yapılmıştır. Hamayilin arka yüzü sade tutulmuştur.

Fotoğraf 10:
Örnek 6'in ön yüzü

Fotoğraf 11:
Örnek 6'in arka yüzü

Örnek 7: Envanter No: 2010-86 431 / Fotoğraf No: 12/ Çizim No:5 / Ölçüleri: Kalınlık, 0.7 cm, Yükseklik, 5 cm, Genişlik: .4 cm / Müzeye Gelişi: Satın alma / Dönemi: 20. yy. / Malzemesi: Gümüş / Yapım Tekniği: Dövme / Süsleme Tekniği: Kabartma, Güherse, Kakma, Telkâri, Ajur (Delikişi).

Tanımı: Hamayil üçgen bir formda yapılmıştır. Eserin ön yüzünde en dış kuşağında telkâri tekniği kullanılarak tellerin kıvrımlı bir şekilde işlendiği görülmektedir. Bu kuşakta kabartmadan dörtgenler yapılmış ayrıca güherse tekniği de uygulanmıştır. Hamayilin ortasına mihlama tekniği ile kırmızı renkte bir taş yerleştirilmiştir. Yerleştirilen taşın etrafı dilimlenerek buraya çiçek izlenimi verilmiştir. Çiçeğin yapraklarına nöbetleşe kabartmadan dörtgenler ile güherse tekniği uygulanmıştır. Üçgen olarak yapılan hamayilin üç köşesi de oyularak buralara birer mavi parlak taş yerleştirilmiştir. Hamayilin bütün yüzeyine teller yardımı ile dörtgenler ve güherse yapılmıştır. Yine hamayilin köşelerine ve ortasına halkalar yapılarak zincir geçirilmiş, alt kısmına da bir tarafına beş adet halka açılan hamayilin formu gibi bir üçgen levha daha bağlanmıştır.

Fotoğraf 12:
Örnek 7'nin genel görünümü

Örnek 8: Envanter No: 2011-1406 / Fotoğraf No:13 / Ölçüleri: Yükseklik, 5 cm- Genişlik: 2.4 cm / Müzeye Gelişi: Satın alma / Dönemi: 20. yy. / Malzemesi: Gümüş / Yapım Tekniği: Döküm / Süsleme Tekniği: Kabartma, Güherse, Kakma.

Tanımı: İncelenen diğer örneklerden farklı olarak hem silindirik hem de üçgen formun bir arada kullanıldığı hamayiller birbirine zincirle bağlanmaktadır. Üçgen hamayilin en dış kuşağı tellerin kıvrılması sonucu örgü oluşturulmuştur. Orta kısım oyularak içine kırmızı bir taş yerleştirilmiş, buranın her iki tarafı yine oyularak turuncu renkte taşlar bırakılmıştır. Üçgen eserin etrafına halkalar yardımı ile yüzeylerine yaprak motiflerinin işlendiği pullar asılmıştır. Üst tarafa karşılıklı halkaların oluşturduğu bir zincire yer verilmiştir. Üçgen hamayilden silindirik hamayile geçiş üç yönden halka zincir ile olmuştur. Silindirik hamayilin yüzeyine kabartmadan bir şerit helezonik bir şekilde dolanmaktadır. Şeritin arasına bitkisel süslemeler yapılmıştır. Silindirik olan eserin dip tarafına on tane zincir bağlanmış, zincirlerin uçlarına birer dilimli pul takılmıştır. Eserin her iki tarafı kapaklıdır.

Fotoğraf 13:
Örnek 8'in genel görünümü

Örnek 9: Envanter No: 2010-440 / Fotoğraf No:14 / Ölçüleri: Kalınlık: 1.2 cm, Uzunluk: 7.4 cm / Müzeye Gelişi: Satın alma / Dönemi: 20. yy. / Malzemesi: Gümüş / Yapım Tekniği: Döküm / Süsleme Tekniği: Kabartma, Güherse, Kazıma.

Tanımı: Hamayil silindirik bir formda yapılmıştır. Eserin yüzeyine kazıma ile helezonik bir şekilde dolanan bir şerite yer verilmiştir. Şeritin aralarına çiçek motifi yapılmıştır. Hamayilde eşit aralıklarla yapılmış üzerleri güherse tekniğinin uygulandığı üç adet bilezik bulunmaktadır. Bu bileziklerin alt ve üst taraflarına halkalar takılarak zincire bağlanmıştır. Alt tarafta içleri delinerek zincire bağlanan iki adet sikke mevcuttur.

Fotoğraf 14:

Örnek 9'un genel görünümü

Örnek10: Envanter No: 2010-463 / Fotoğraf No:15 / Ölçüleri: Kalınlık, 2.2. cm, Genişlik: 2.5 cm / Müzeye Gelişi: Satın alma / Dönemi: 20. yy. / Malzemesi: Gümüş / Yapım Tekniği: Dövme / Süsleme Tekniği: Kabartma, Güherse, Ajur (Delikişi).

Tanımı: Hamayil diğer örneklerden farklı olarak hamayil-kolye şeklinde tasarlanmıştır. Zincir halkalarına küçük ebatlarda karşılıklı olarak yapılan iki silindir hamayilin gövdesine delik işi uygulanmıştır. Bunların diplerine halkalara asılan üç adet pula yer verilmiştir. Zincirin ortasına kalp formunda kolye yapılmış olup, yüzeyine delik işi ve güherse tekniği uygulanmıştır. Zincirin diğer bölümlerine mavi ve siyah taşların karşılıklı olarak yerleştirilerek üstlerine dilimli levhalar yapıştırılmıştır.

Fotoğraf 15:

Örnek 10'un genel görünümü

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Düşünen ve üretebilen bir varlık olan insanoğlu, ilk etepta kolayca şekillendirilebilen bir madde olan ahşaptan, daha sonra da taş ve pişmiş topraktan yararlandığı anlaşılmıştır. Dövme ve döküm gibi teknikleri kullanan insanoğlu, istenilen şekli alabilen bir

madde olan madenin buluşu ile birlikte bahsi geçen maddelere alternatif oluşturularak madeni savunma sanayisinden süs eşyasına kadar hemen hemen bütün alanlarda kullanmıştır (Başak, 2008:15).

Madeni eserler buldukları yörenin sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi ve askeri tarihini yansıtan eserler içerisinde önem teşkil etmektedir. Maden sanatı, Neolitik'ten beri, Orta Asya'da uygulanarak günümüze kadar gelişerek gelmiştir. Tümülüslerde bronz ya demir çapına ait birçok madeni eşya ele geçirilmiştir. İslamiyet öncesi maden sanatında madenlere bakıldığında; bakır, tunç, pirinç, altın, cıva, gümüş, kurşun, bronz, demir-çeliktir (Yarış, 2018: 923). Madenin İslam dünyasında tanınması yedinci yüzyıla rastlamaktadır. Bu zamandan itibaren maden işçiliği merkezleri kurularak sürekli gelişme gösteren tekniklerle üretime hız verilmiş ve zengin bezemeli ürünler İslam ülkelerinde olduğu kadar diğer ülkelerde de ilgi, alaka ve istekle karşılandığı görülmektedir (Bodur, 1987:11).

Anadolu'da Selçuklu döneminde gelişimini örneklerle izlenen maden sanatı, İran'dan Mezopotamya, Suriye'ye kadar uzanan aynı teknikleri uygulayan geniş bir maden sanatı okulunun varlığını ispatlar. Bölgeler arası ufak farklılıklara rağmen aynı ifade dilinin kullanılması dikkat çekicidir (Bodur, 1987: 35).

Osmanlıya gelinceye kadar her türlü maden ve süsleme teknikleri denenmiş, çeşitli formlar geliştirilmiş, Osmanlıya hazır oturmuş bir maden sanatı miras kalmıştır. Büyük Selçuklu devletinin yıkılması ve İslam maden sanatının gerilemesinden sonra, Anadolu ve Balkanlarda Osmanlı İmparatorluğu yayılmaya başlamıştı. Osmanlı devletinin kurulmasıyla Anadolu ve Balkanlardaki madenlerde yoğun bir faaliyet başlamış ve bunun sonucunda Osmanlı devri maden sanatında zirve noktaya ulaşmıştır (Sözen, 1998: 48). Osmanlı sanatkarı, kendisine bırakılan mirası en iyi şekilde değerlendirmiş, o müthiş zevkini, inceliğini ve hayal gücünü ortaya koyarak, işlenmesi zor madeni bir nakış inceliğinde dantel gibi işleyerek Osmanlı dönemi maden sanatı örneklerini yaratmıştır (Bodur, 1987: 36).

Osmanlı döneminde bakır, pirinç, gümüş ve altın madenleri ön plana çıkmıştır. Bakır madeni savaş, madeni sanayi, darphane ve sosyal hayattaki ihtiyaçları karşılamak için maden sanatı atölyelerinde fazlaca kullanılmış ve bakır yatakları 19. yüzyıl ortalarına kadar kesintisiz işlemiştir. Dini binalarda ve günlük yaşantıda kullanılmak üzere, çeşitli madenlerden pek çok eser meydana getirilmiştir. Anadolu'da Sivas, Gaziantep, Maraş, Konya, Mardin, Erzurum, Siirt, Malatya, Van, Trabzon, Ordu, Tokat, Diyarbakır, Kayseri, Çorum, Amasya, Afyon gibi kentlerde eskinin maden geleneğini sürdüren merkezlerden bazılarıdır. Balıkesir, Bursa ve Edirne'de maden sanatı gelişmiş ama en önemli merkez hiç şüphesiz İstanbul olmuştur. İstanbul 16. ve 17. yüzyıllarda bu alandaki haklı ününü 18. ve 19. yüzyıllardaki gümüş işçiliğiyle devam ettirmiştir (Bodur, 1987:36-37).

İnsanlığın başlangıcı ile birlikte tüm toplumlarda doğa hadiselerini yöneten doğaüstü gizil bir güce duyulan inancın varlığı görülmektedir. İnsanlar, korktukları varlıklardan korunmak ve doğayı kendi iradelerine bağlamak amacıyla doğaüstü varlıkları, nesne, yer ve kişileri araç olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Bu araçlardan biri de yazılı büyü içinde somut olarak var olan hamayillerdir. Bu bağlamda çalışma konusu olarak Mardin Müzesi'nde bulunan hamayiller seçilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda Sanat Tarihi içerisinde muska kültürünün somut örnekleri olan hamayillerin az işlenmiş olması bu konunun seçilmesinde ve hazırlanmasında etken olmuştur.

Çalışma içerisinde müzede bulunan son döneme ait on adet madeni hamayilin tanıtımı yapılmıştır. Hamayiller, Osmanlı'nın son dönemi ile Erken Cumhuriyet dönemlerini kapsamaktadır. İncelenen on örnekten sadece bir tanesi teşhir salonunda sergilenmektedir. Geriye kalan dokuz hamayil müzenin teşhir salonunun yetersizliğinden dolayı depoda muhafaza edilmektedir. Yapılan incelemeler sonucunda eserlerin tümünün sağlam olduğu anlaşılmaktadır.

İncelenen örneklere bakıldığında hamayillerin çeşitli formlarda yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar dikdörtgen, üçgen ve silindirik şeklindedir. Eserlerden altısı dikdörtgen formda (örnek 1'den 6'ya kadar), iki tanesi üçgen formda (örnek 7 ve 8), iki tanesi silindirik formda (örnek 9-10) yapılmıştır. Üçgen formda olan hamayillerden bir tanesine silindirik bir hamayil daha eklenmiştir (Örnek 8). İncelenen örneklerin tamamı satın alma yolu ile müzeye kazandırılmıştır.

Yapılan araştırmalar sonucunda çalışma kapsamına alınan örneklerin form olarak dikdörtgen (Foto 16,17), silindirik (Foto 18,19), üçgen (Foto 20, 21) benzerlerine Anadolu'nun diğer müzelerinde ve yayınlarda karşılaşılmıştır.

Fotoğraf 16:

Ankara Etnografya Müzesi'nden dikdörtgen formda hamayil örneği (I.T.Şen'den,2019:553)

Fotoğraf 17:

Dikdörtgen formda hamayil örneği (M. Z.Kuşoğlu'dan,2014:74)

Fotoğraf 18:
Diyarbakır Müzesi'nden silindirik
hamayil örneği (E. Çalış'tan, 2020 :111)

Fotoğraf 19:
Silindirik hamayil örneği, Tılsımdan Takıya
Kitabı (M. Z. Kuşoğlun'dan,1998:71)

Fotoğraf 20:
Ankara Etnografya Müzesi'nden
üçgen hamayil örneği (İ.T. Şen'den,2019:551)

Fotoğraf 21:
Van Müzesi'nden üçgen hamayil örneği
(B. Er'den, 2012:209)

Ele alınan örneklerin tamamında malzeme olarak gümüş madeninin kullanılması ilk Türklerin madene yükledikleri koruyucu inancın hala devam ettiğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir. Aynı zamanda eserlerde kullanılan sikke ve pulların yine Şaman kıyafetlerinde kullanılan ve ses çıkarttıkça kötü ruhları kaçıran nesnelere bağlantılı olması muhtemeldir (Şen, 2019: 554).

İncelenen örneklerde süsleme teknikleri olarak maden sanatında görülen süsleme tekniklerinin neredeyse hepsinin kullanıldığı anlaşılmıştır. Bunlar, Kabartma, Kakma, Telkâri, Yıldızlama, Savat, Kazıma, Güherse, Ajur (delik işi) olarak karşımıza çıkmaktadır. Kabartma Tekniği; (örnek 6 hariç) diğer tüm örneklerde, Kakma Tekniği; (örnek 1,7,8), Telkâri Tekniği; (örnek 2,4,5), Yıldızlama Tekniği; (örnek 1, 2, 4, 5), Kazıma Tekniği; örnek (3, 4, 5, 6, 9), Savat Tekniği; (örnek 2,3,4,5) , Güherse Tekniği; (örnek 2, 4), Ajur (delik işi) Tekniği; (örnek 7, 10'da), Mıhlama Tekniği (örnek 7'de) kullanılmıştır.

İncelenen hamayillerde daha çok bitkisel süsleme kullanılmış, bunun yanında geometrik ve az da olsa yazı kullanılmıştır. Yazı örnek 2 ve 6'da kullanılmış, ayrıca örnek 3 ve 9'da sikkelerin yüzeylerine tuğra ve yazı işlenmiştir. Bitkisel süslemelerde genellikle çiçekler, yapraklar ve kıvrık dalların kullanıldığı görülmektedir. Geometrik süslemeler ise, daire, dikdörtgenler kullanılmıştır. Ayrıca incelenen örneklerde (örnek 1, 7 ve 8) süsleme amaçlı kırmızı, turkuaz, turuncu gibi çeşitli renkte taşlar kullanılmıştır.

Büyünün ortaya çıkması, gelişmesi ve zaman içerisinde dinlere, topluluklara, kültürlere göre şekil değiştirmesiyle beraber ortaya çıkan hamayiller, geçmişte olduğu gibi günümüzde de hala varlığı sürdürmektedir. Günümüzde varlığını devam ettiren muskalık kültürünün somut örnekleri olan hamayillerin kimileri tarafından koruyucu bir anlam yüklenerek boyunda taşınması da kimileri tarafından da süs ögesi olarak kullanılmaktadır.

Son olarak; El Sanatlarına yönelik çalışmalar arasından özellikle madeni eserler konusunu bağımsız olarak detayları ile ele alan araştırmalar henüz yeterli sayıda değildir. Sanat Tarihi bakımından birer değer ifade eden bu sanat eserlerinin daha bilinçli bir şekilde korunması gerektiği gibi, sistematik araştırmalar ve bilimsel yollarla kataloglanması, tanıtılması yoluyla Sanat

Tarihine kazandırılması önem taşımaktadır. Bu bağlamda maden sanatının uygulandığı bir kap türü olan hamayiller ile ilgili yaptığımız çalışma ile bu alandaki eksikliği bir ölçüde olsa giderilmiş olduğu kanısındayız.

KAYNAKÇA

- Baş, G. (2012). Mardin'de Türk Dönemine Ait Bilinmeyen Bir Mezar ve Mezar Taşları, *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(61), 31-46.
- Başak, O. (2008). Taşçağı'ndan Tunççağı'na Anadolu'da Maden Sanatın Gelişimi ve Kullanımı, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (21), 15-33.
- Bodur, F. (1987). *Türk Maden Sanatı*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Sanat Yayınları 2.
- Boratav, P. N. (1984). *100 Soruda Türk Folkloru*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Çalış, E. (2020). Sakıp Sabancı Mardin Kent Müzesi Dilek Sabancı Sanat Galerisi'nde Bulunan Kapıların Tamamlayıcı Metal Öğelerinden Örnekler, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (1), 44-57.
- Çalış E. (2020). *Etnografik Madeni Takılar Üzerine Bir Analiz: Diyarbakır Müzesi Örneği*, İstanbul: Hiperyayın.
- Çelebi, İ. (2006). "Muska", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (31), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 697-698.
- Devellioglu, F. (1978). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Doğu Matbaası.
- Demirci, K. (2006). "Muska", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (31), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 697-698.
- Erdoğan, N. (2014). *Mardin Müzesi Müze Eğitimi Etkinlikleri*, Mardin: Mardin Müzesi Yayınları.
- Er, B. (2012). *Van İlinde Üretilen Takıların Bazı Özellikleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Günay, E. (2019). *Mardin Müzesi'ndeki Eyyübî Sikkeleri*, İstanbul: Hiperyayın.
- İnan, A. (1968). *Hurafeler ve Menşeleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Koşay, H.Z. (1956). "Nazarlıklar", *Türk Etnografya Dergisi*, (1), 86-90.
- Kuşoğlu M.Z. (1998). *Tılsımdan Takiya*, İstanbul: Pimapen Yayınevi.
- Kuşoğlu M.Z. (2014). *Türk Sanatında Gümüş*, İstanbul: Doğa İleri Matbaacılık.
- Özkarlı Ş. Y. (200). *Türk Kültüründe Tılsımlı Objeler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Örnek, S. V. (1966). *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, Ankara Üniversitesi, Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara Basımevi.
- Sözen, M. (1998). *Geleneksel Türk El Sanatları*, İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık.
- Şen, İ.T. (2018). Ankara Etnografya Müzesi'nde Yer Alan Hamayıl Ya Da Bugünkü Adıyla Muskalıklar, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 99 (7), 542-555.
- Uygun, A. (2012). Yazılı Büyü Olarak Muska: Kenzü'l-Havâs Örneği, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29), 211-236.
- Yarış, S. (2018). Diyarbakır Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'nde Deposunda Bulunan Bir Grup Buhurdan, *Turkish Studies Social Sciences*, 13(10), 921-937.
- Yeşilbaş, E. (2017). *Mardin Çarşıları ve El Sanatları*, Mardin: Mardin Sesi Gazetecilik Ve Matbaacılık Yayıncılık.
- Yeşilbaş, E. (2017). Kentsel Korumada Müzelerin Rolü Üzerine Bir Araştırma: Mardin Müzesi Örneği, *The Journal of Academic Social Science Studies*, (59), 343-358.

Afet ve Aile İçi İlişkiler: Covid-19 Pandemisinin Aile İçi Tartışma ve Şiddet Üzerindeki Etkileri*

Disaster and Family Affairs: The Effect of Covid-19 Pandemic on Disputes between Family Members and Domestic Violence

Vehbi GÜNGÖR^a

Deniz AŞKIN^b

^a Acil Durum ve Afet Yönetimi Yüksek Lisans Öğrencisi, Bitlis Eren Üniversitesi, Bitlis/Türkiye, wehbigungor@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7558-7921

^b Dr Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Bitlis/Türkiye, denizaskin13@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0827-0534

ÖZ

Bu çalışma Covid-19 pandemisi sürecinde aile içi ilişkilerde meydana gelen sosyal değişme, tartışma ve şiddet parametrelerini elde edilen nitel veriler üzerinden analiz etmektedir. Veriler doğrultusunda, bireylerin özellikle evde ve kapalı mekânda kalmalarından ötürü psikolojik sorunlar yaşadıkları ve bunun aile içi ilişkilere olumsuz bir şekilde yansıdığı görülmektedir. Bireylerin tartışmalarını çoğunlukla “nedensiz” tanımlamasını, pandemi sürecinin zemin hazırladığı stres, kaygı, endişe gibi psikolojik durumların gündelik ilişkilere yansımaları olarak değerlendirmek mümkündür. Çalışma kapsamında görüşülen kadın ve erkeklerin bu süreçten olumsuz etkilendiği görülürken, erkeklerin aile içi ilişkiler konusunda konuşmada daha isteksiz oldukları, buna karşın kadınların problemlerin arttığını ifade etmeleri de dikkat çekicidir. Saha çalışmasında, aile içi tartışmalara neden olan durumların çoğunlukla, evde kalınan süre içinde bütün davranışların gözetim altında olması, kadınların evde kalmaya başlayan erkekleri ev işlerine müdahale etmekle “suçlaması” iken bu durum çoğunlukla tartışma, bazen de şiddete varan sonuçlar ile aile içi ilişkileri olumsuz etkilediği çalışma bulgularına yansımaktadır. Çalışmada elde edilen veriler 2020 yılının Mart ve Nisan aylarında pandemiden dolayı sokağa çıkış yasaklarının uygulandığı süreçte 8 kadın ve 7 erkek olmak üzere toplamda 15 kişiye telefon ile ulaşılarak uygulanan yarı yapılandırılmış görüşme formuna dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afet, Aile İçi İlişkiler, Covid-19, Aile İçi Şiddet.

ABSTRACT

This study analyzes the parameters which have taken place during Covid-19 pandemic in the family relationships such as social change, arguments and domestic violence, with qualitative method. According to the data, people, especially because of the lockdown during the pandemic, have experienced negative psychological problems and that caused negative results on family affairs. It is possible to evaluate that the disputes identified “without cause” taken place between family members, especially parents, are due to stress, anxiety and concerns caused by pandemic process. The data of this study also shows that men and women have affected negatively from the process. However, it is interesting that despite the fact that men are more unwilling to speak about this negativity and family affairs, women argue that they have experience more problems than previous times. We have determined some reasons caused the disputes and problems among family members. Among them during the process of lockdown all family members had to stay at home and it brought about to keep a close watch on each other’s behaviors; the women’s accusing men to mess with housework are important among them. These situations mostly cause arguments, but sometimes led to violence among family members according to the data. The results of this study rely on the semi-structured interviews conducted in March and April of 2020, the period when the curfew were imposed due to spread of Covid-19, with 15 people of whom 8 women and 7 men..

Keywords: Disaster, Family Affairs, Covid-19, Domestic Violence.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Çin'in Hubey eyaletine bağlı Wuhan kentinde başlayan ve kısa zamanda tüm dünya ülkelerine yayılıp Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından pandemi olarak ilan edilen (11 Mart 2020) Covid-19, küresel ilişkilerin derin birlikteliğini görünür kılarken, aynı zamanda Beck'in (1992) ifadesi ile 'risk toplumu'nun yansımalarını ortaya koymaktadır. Zira bu durum, insanların/toplumların artık ürettikleri olumsuzluklardan bağımsız kal(a)mayacakları gibi, doğayı tahribatın sonuçlarına da küresel olarak katlanmak zorunda kaldıklarını göstermektedir. Afetin, küresel boyutuna karşın sosyal hayatın derinliklerine ve ilişkilerine de ciddi oranda etki ettiğini görmek mümkündür. Bu yönüyle gündelik hayatta genelden özele her alana etki eden Covid-19 pandemisinin aile içi ilişkilere de ciddi etkileri olduğu verilere yansımaktadır. Bu anlamda afet ve aile içi tartışma/şiddet arasında önemli oranda bir ilişkiden bahsetmek de mümkündür. Özellikle afet sürecinde ve sonrasında fiziksel ve ekonomik etkilerin yanında ölüm, stres, endişe, korku gibi psikolojik durumlar aile bireylerinin davranışlarını etkileyebilmekte ve hatta değiştirebilmektedir.

Günümüz toplumlarında insanların doğanın işleyişi üzerinde giderek daha fazla müdahalesinin artması neticesinde afetlerin sayısı ve bunun insan üzerinde bıraktığı etkiler artmaktadır (Gearhart vd., İnce, 2020a; 2017; Loayza vd., 2015; Philips vd., 2015). Bireysel olmanın ötesinde toplumsal ve günümüz Covid-19 pandemisi gibi küresel bir etki bırakan afetler, dünya ekonomisini, toplumsal hayatı ve uluslararası ilişkileri yeniden dizayn etmeyi gerektiren önemli bir kırılma noktasına işaret etmektedir. Tarihsel süreçte farklı yönleri ile deneyimlenen afetlerin tanımlarının da çeşitlendiğini ve bunun bırakılan etki doğrultusunda geliştiğini ifade etmek gerekir. Ancak bu değişkenliğe rağmen afetlerin inter disiplinler bir tanımlamasının yapılması afet konusunun daha geniş bir zeminde tartışılmasını sağlayacaktır. Bu minvalde, Perry'in (2007: 6) ifade ettiği ve genel olarak üç farklı kategorideki tanımları birleştiren, afetin ortaya çıkardığı "olumsuz-sıra dışı durumlar, can kayıpları ve sosyal hayatın sekteye uğraması" kavramları afetleri, sağlık, sosyal ve ekonomi zemininde tartışmaya açmaktadır. Bu doğrultuda tek bir disiplinin ele aldığı ve ilgilendiği alan itibarıyla değil; daha geniş ve farklı tartışmalara imkan verecek şekilde bir tanımlamanın olması, gerek bu çalışma için gerekse de sonraki tartışmalar için önemli bir zemin sunmaktadır.

Afet sonuçları itibarıyla, sadece afete maruz kalan ve birinci derecede ondan etkilenen kişilerin üzerinde değil, bununla beraber, duruma tanıklık edenlerde de bireysel ve toplumsal işleyişi ve sirkülasyonu etkilediği için genel bir etki alanı bırakmaktadır. Bu anlamda bireysel tartışmaların üzerinde afet, toplumdaki stres düzeyini, kaygıyı, intiharı da (Benedek vd., 2007: 56) artırma riskini kendi içinde barındırmaktadır. Zira Covid-19 pandemisi de toplumda sadece hastalığa yakalan kişileri değil, bununla beraber kamu çalışanlarını, eğitim-öğretim faaliyetlerini, personellerini ve özellikle sağlık sektöründe çalışan kişilerin çok ciddi bir şekilde süreçten etkilenmesine neden olmuştur. Bu yönüyle, afeti onu deneyimleyen kişi ve kişilerin çok daha ötesinde toplumsal bir vaka ve olgu olarak değerlendirmek gerektiği ortadadır. Toplumsal tabakalaşmanın kısmen önemsiz kaldığı ve toplumun tüm kesimlerinin sağlığını/hayatını çok ciddi oranda etkileyen, sosyal ve psikolojik destekleri kesintiye uğratan Covid-19 pandemisi, afetlerin yeni çağdaş bir yüzü olarak ortaya çıkmaktadır. Zira daha önceki akademik çalışmalarda afet ve dezavantajlı gruplar arasında kurulan ilişkiyi (Dayton-Johnson, 2006: 7; Mustafa, 1998; Roth vd. 2017), Covid-19 pansemisi sürecinde de (İnce, 2020b) daha geniş bir şekilde düşünmeyi zorunlu kılmıştır.

2. AFETLER VE AİLE İÇİ İLİŞKİLERE ETKİSİ

Covid-19 pandemisi sürecinde deneyimlenen önemli özelliklerinden birisi pandeminin aile üyelerinden şiddeti uygulayan ve şiddete maruz kalan bireyleri aynı mekânda kalmaya mecbur bırakmasıdır. Kurumsal işleyişin ve bu süreçte gerekli mercilere ulaşımın kısıtlanması, aile içindeki bilinmezliği artırırken, bunun raporlanması ve sonuçlarını kesin verilerle ortaya koymanın henüz erken olduğunu da aktarmak gerekir. Covid-19 pandemisinin dikkat çeken diğer önemli özelliklerinden birisi de afet olgusunu ve sonuçlarını sosyal bilimler nezdinde incelenmeyi körüklemesi olarak görülebilir. Aynı mekânda kalmayı sosyal bilimler açısından ve özellikle sosyolojinin penceresinden değerlendirmek, içinde yaşadığımız toplumu anlama ve yorumlama açısından kayda değer veriler sunmaktadır. Evlilik ya da çeşitli nedenlerle aynı evde kalan kişilerden birinin hanedeki diğer kişilere yönelik şiddet içeren davranışı (Coulthard vd. 2020: 923) olarak tanımlanan aile içi şiddet, afet ve aileyi sosyolojik bir bakış ile incelemeyi hem önemli hem de gerekli kılmaktadır. Aile içi ilişkilerin geniş çerçevesi dikkate alındığında ise iletişimin kısıtlanması veya eksikliği, kontrol ve genel olarak ise kişinin 'kabul etmediği/edemeyeceği' şartlara maruz bırakılması olarak aktarılabilir. Stewart & Robinson (1998: 83) ise aile içi şiddeti, aile içindeki bir bireyin beden bütünlüğünün, psikolojik durumunun veya özgürlüğünün güç kullanılarak tehlikeye atılması olarak tanımlamaktadır. Aynı şekilde aile içi şiddetin/tartışmaların/geçimsizliğin nedenleri olarak işsizlik, ekonomik yetersizlik, davranış(lar)ın kontrol edilmesi ve sosyal destek alınmaması afet dönemlerinde daha sık rastlandığı için, bu tür olağanüstü dönemlerde şiddetin arttığını gözlemlemek mümkündür. Nitekim afetin psikolojik etkisinin bireyi çevreleyen boyutu, kişinin hareket alanının kısıtlanması ve kayıpların artması aynı ortamı paylaşan kişilere yönelik şiddeti teşvik edebilmesidir. Bu durumda failin daha önce psikolojik destek alan bireyi bu tür bir hizmeti almasını engelleyebilmesi de (WHO, 2020) sosyal düzenin ve ilişkilerin geri gelmesi durumunda önemli toplumsal olgular ile karşılaşmamıza neden olacaktır.

Dünya genelinde afet sonrasında meydana gelen sonuçlar benzerlik göstermektedir. Toplumsal bunalım, ekonomik yetersizlik, stres, kaygı gibi durumlar kültür ve toplum fark etmeksizin afeti deneyimleyen insanlarda yaşanan temel sonuçlardır. Ancak Covid-19 pandemisi sonrasında meydana gelen gelişmelerde dünyanın daha önce deneyimlemediği bazı sonuçlar da yaşandı. Neredeyse tüm ülkelerde yerel veya ulusal düzeyde sokağa çıkma yasaklarının ve daha birçok üst düzey önlemlerin yaşandığı bir sürecin ortaya çıkması mevcut pandeminin önemli bir özelliği olarak kaydedilmektedir. Sokağa çık(a)mama durumunun kendi içinde meydana getirdiği parametrelerden biri de aile üyelerinin aynı mekânı paylaşmayı ve eldeki ekonomik imkanları dengeli kullanmayı zorunlu kılmasıdır. Ancak afetlerin meydana getirdiği psikolojik, sosyolojik ve ekonomik

olumsuzlukların yanı sıra bireylerin ev içinde kalmak zorunda olmaları bazı olumsuzluklara da neden olabilmektedir. Şuan için güncel sonuçların yeterli oranda ortaya çıkmamasını da dikkate alarak aile içi tartışmaların ve şiddetin önemli bir oranda arttığını söylemek mümkündür. Bu anlamda Covid-19 pandemisi sürecinde Çin’de aile içi şiddetin normal oranın üç katına çıktığı, Fransa’da bu oranın %30, Brezilya’da %40-50 oranında arttığı tahmin edilirken, İtalya ve İspanya gibi pandemiyi derin bir şekilde hissedilen devletlerde aynı şekilde aile içi şiddetin arttığını gösteren veriler mevcuttur (Campbell, 2020:2). Covid-19 sonrası virüsün yayılmasını engellemek amacıyla alınan önlemler kapsamında bireylerin yakın ilişki içinde oldukları kişiler ile aynı mekanı paylaşmaları yukarıdaki verilerin en önemli nedenleri arasında gösterilmektedir. Özellikle kadınlara ya da genel olarak dezavantajlı gruplara yönelik şiddetin yakın kişilerden geldiği (WHO, 2020: 1) göz önüne alındığında mekânsal birlikteliğin sonuçları bu istatistikleri doğrulamaktadır. Nitekim henüz ülkelerin güncel verilerini kamu ile paylaşmamalarına rağmen, pandemiyi toplumsal olarak hissedilen ülkelerden İngiltere, ABD ve Çin’den gelen bilgilerin de aile içi şiddet ihbarlarında ve oranlarında önemli bir artış olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda ABD’de pandeminin ilk dönemlerinde (Mart, 2020) kadınların evde durmak zorunda kaldığı/bırakıldığı ve koronavirüse yakalanmaları durumunda dışarıda kalacakları yönünde tehditler aldıkları, sosyal ilişkilerinin kısıtlandığı ve tehditlerin çoğaldığı verilere yansımaktadır (Godin, 2020). Benzer şekilde Çin’in Hubei eyaletinde bulunan Jingzhou kentinde, aile içi şiddet raporlarında 2019 yılının Mart ayına göre üç kat daha fazla olduğu kayıtlarla sabittir (Allen-Ebrahimian, 2020).

Yukarıda ifade edildiği üzere pandeminin halen sürüyor olması ve bunun yeni çalışmalara imkân vermemesi, kurumsal işleyişin normal seyrine dönmemesi ve henüz verilerin paylaşılmaması net sonuçları ortaya koymayı önlemektedir. Sadece eldeki bu kısıtlı veriler değerlendirildiğinde aile içi şiddetin arttığı ve görünenin, görünmeyen kısmın çok az bir oranını oluşturduğu izlenimine neden olmaktadır (Campbell, 2020: 2). Bu öngörü ortaya konulurken toplumsal hafızayı yoklamak yerinde olacaktır. Nitekim dünya genelinde afet ve olumsuz davranış kalıplarının ortaya çıkma durumu arasında önemli bir ilişki bulunduğu daha önceki çalışmalarla mevcuttur. Bireylerin meydana gelen afetten etkilenme derecelerine bağlı olarak, bu etkiyi sosyal hayata yansıtma durumu neden-sonuç ilişkisi içinde farklı ülkeler için benzer sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Örneğin ABD’deki Washington, Skamania’nın St. Helens Dağı’nda meydana gelen patlamalar neticesinde Othello’da aile içi şiddet oranlarında %46 oranında bir artış meydana geldiği kaydedilmektedir. Ancak sonuca işaret eden bu verinin arka planına bakıldığında olayı deneyimleyen ve sosyal hayatı etkilenen kişilerde, stres, saldırgan davranışlar, alkol kullanımı, psikolojik bunalımların ciddi oranda arttığı görülmektedir. Kendi içerisinde nedeni oluşturan bu tür durumların sonuca yansıtması ile sosyal ve toplumsal bağlamda önemli sorunlar ortaya çıkmaktadır (Adams & Adams, 1984: 256). Buna paralel olarak, Tayvan depremi ve Floyd Kasırgası sonrasında sosyal ilişkilerde şiddetin arttığını (Keenan, 2004), Bangladeş’teki selin ardından benzer sonuçlar doğrultusunda gerek ev içi gerekse de bireyler arası şiddetin arttığı görülmektedir (Biswas vd. 2015). Bununla beraber, Katrina Kasırgası sonrasında özellikle kadınlara yönelik suiistimal ve taciz olaylarının %35 oranında arttığı rapor edilmektedir (Schumacher vd., 2010: 593). Güney Florida’daki Andrew kasırgası sonrasında aile içi şiddete yönelik ihbarlarda %50 oranında bir artış meydana geldiği de aktarılmaktadır. Bu bağlamda zorunlu olarak evde kalan, sosyal ilişkilerinde kısıtlama yaşayan, yakınlarından birinin kaybedilmesi ve ekonomik olarak alınan hasar bireylerin aile içi durumlarını daha önce görülmeyen şekilde etkileyebildiğini de vurgulamak gerekir (Gearhart, 2017: 2).

Türkiye’de 1999 Marmara depreminin ardından yaşanan olaylar benzer şekilde toplumsal travmanın arttığını, bireylerin şiddete ve intihara daha meyilli olduğunu göstermektedir (Vehid vd., 2006). Türkiye’de bu alanda yapılan çalışmaların azlığı ve öneminin farkında olarak, kapalı bir toplum ve aile içi ilişkilerin mahremiyet çerçevesinde değerlendirilmesi de bu tür durumların görünürlüğünü azaltmaktadır. Bununla beraber, Türkiye’de bu konu üzerine yapılan çalışmaların çoğunlukla istatistiksel ve dışarıdan bir gözle analize odaklanması, nitel çalışmalarla ortaya çıkabilecek olgunun derin bilgisine varmanın önemini arttırmaktadır. Bu anlamda Sabuncuoğlu vd., (2003), Tanhan & Kardaş (2014), Kurt ve Gülbahçe (2019) gibi çalışmalar Türkiye’de afetin daha çok sağlık bilimleri ekseninde ele alındığını ve verilerin bu yönde incelenmeye çalışıldığını göstermektedir. Ancak Türkiye’de afetlerin olası sonuçları düşünüldüğünde bunun bir bakıma haklılık payı olmakla beraber bireysel ve toplumsal anlamda kişilerde meydana getirdiği davranış değişiklikleri ve bunun sosyolojik verilere yansıtması da kesinlikle göz ardı edilecek bir durum değildir.

Pandemi öncesinde sahada faal olarak çalışan kurum ve kuruluşların pandemi sürecinde bu yöndeki faaliyetlerinden “kısmen” de olsa uzak kalması da aile içinde yaşanan durumların bilinmezliğini arttırdığını söylemek mümkündür. Zira aynı ve kapalı bir mekanı kullanan aile bireylerinde şiddeti uygulayan kişiler, şiddete maruz kalanların günümüz iletişim teknolojilerine dahi erişimini kısıtlayabilmekte ve bu noktada gerekli mercilerin durumdan haberdar edilmesi engellenebilmektedir. Bu anlamda, pandeminin toplumsal dolaşımı kısıtlaması, aile bireylerinin dış dünya ile irtibatını ve bilgi alış verişini kısıtlarken, şiddet uygulayan kişi(ler), şiddete maruz bıraktıklarının dış dünya ile iletişimini kesebilmektedir (NDVH, 2020; Campbell, 2020: 1). Zira verilere yönelik yapılan çalışmada mağdurların ihbar için, şiddet uygulayanın olay mahallinden ayrılmasını beklemek durumunda kaldığı görülmektedir. Covid-19 pademisi döneminde evde kalma süresinin uzaması ve mağdur ile şiddeti uygulayanın aynı ortamda bulunması şiddet oranını ve sıklığını etkileyebilmektedir. Bu bağlamda yapılan çalışmada şiddet durumlarında polise gelen ihbarların büyük bir kısmı mağdur kişi tarafından yapıldığı görülmektedir. Diğer önemli bir veri ise çok küçük bir kısmının (%7) ise polislin eve gitmesi durumunda failin evde olduğu rapor edilmektedir. Zira mağdur kişi, kendisine şiddet uygulayan kişi evde iken çoğunlukla ihbarda bulunamamaktadır. Aile içi şiddetin faillerinin genel tablosuna bakıldığında bu kapsamdaki bireylerin daha önce benzer durumları sergilediği, mağdurların %87 oranında kadınların, şiddet suçlusu olarak da erkeklerin olduğu görülmektedir (Campbell vd., 2017: 7-14). Nitekim dezavantajlı ya da şiddete maruz kalan kişinin iletişim kanallarına ulaşması kendi içerisinde bazı engelleri barındırırken, aynı zamanda şiddet uygulayan kişinin de buna

izin vermeme durumu yüksektir. Covid-19 verileri ve deneyimleri üzerinden bu durum analiz edildiğinde önemli sonuçlar elde edilecektir.

Sokağa çıkma yasağının olduğu dönemlerde şiddet olayının olması durumunda, şiddeti uygulayan kişinin evden çık(a)maması, ihbarların/raporların oranını ciddi oranda düşürmesi beklenebilir. Buradan çıkarılacak sonuca bakıldığında şiddete maruz kalan kişinin/kişilerin, fail evde olduğu sürece yardım alması daha zor olmaktadır. Nitekim failin iletişim imkânlarını kısıtlaması, bireyi belli bir mekâna hapsedmesi ve bu süreçte fiziksel ya da psikolojik şiddetin miktarını ve sıklığını arttırması da ihtimal dâhilindedir (Gearhart, 2017: 2). Bu duruma paralel olarak sağlık kurumlarının da önemli işlevlerinden biri saldırıya maruz kalan aile üyelerinin tespiti olarak görülebilir. Zira şiddet gördüğü halde bunu yetkili birimlere rapor etmeyen/edemeyen kişilerin tedavi için hastaneye gitmeleri durumunda sonuçlar görünür olabilmektedir. İngiltere’de yapılan çalışmada şiddete uğrayanların %94,4 gibi çok büyük bir kısmı darbeyi baş bölgesine aldığı verisi paylaşılmaktadır (Ochs vd., 1996). Bu durumda özellikle sağlık sektöründeki bazı uzmanlıkların bu tür durumlar ile karşılaşmaları ve bunu rapor etmeleri önemli iken Covid-19 pandemisi sürecinde erişimin kısıtlanması ve hastanelerin sadece acil durumlarda hizmet vermesi yeni verileri ortaya koymayı engellemektedir. Özellikle aile içi tartışma/şiddet durumlarında yukarıda ifade edildiği üzere hasar alan baş bölgesi ile ilgilenen dişçi ve cerrahi uzmanlıkların bu tür durumları yetkili birimlere bildirmesi sonraki, daha ağır vakaları da önleyebilmektedir (Coulthard vd., 2020: 923). İhbar oranlarının düşmesi ile beraber sağlık personellerinin vakayı yetkili mercilere bildirememesi durumları dikkate alındığında şuan için elde edilecek verilerin doğruluğu noktasında zamana ihtiyaç olduğunu söylemek gerekir. Godin’e (2020) göre, pandemi sonrasında şiddete maruz kalan kişilerin –çoğunlukla kadınlar- pandemi sürecinde yeterli düzeyde yardım almayacaklarını düşünmeleri, sağlık ve psikolojik destek merkezlerinin/hizmetlerinin faaliyetlerinin kısıtlanması ya da kapatılması da onların ihbarlarını önleyebilmektedir.

3. AFETLERİN TOPLUMSAL YÜZLERİ VE YENİ EĞİLİMLER

Afet dönemleri özelde bireylerin ama genelde toplumların dolaşımını ve erişimini kısıtlamasından dolayı bir enerji birikimi ve stresi beraberinde getirmektedir. Stresin şiddete evrilmesi ve dezavantajlı gruplara yansması çok ciddi sonuçları doğurabilmektedir. Bu bağlamda Rezaeian’a (2013: 1105) göre afet sonrası dönemde bu olası şiddet risklerini önlemek için şiddeti sergileyen ve şiddete açık grupları birbirinden ayırmak gerekebilir. Bu süreçte dezavantajlı grupların ihtiyaçları belirlenmeli ve bu doğrultuda gerektiğinde devlet koruması sağlanmalı ve sağlık hizmetleri yeterli ve uygun bir şekilde sunulmalıdır.

Pandemiden dolayı evde kalış süresinin uzaması, beraber zaman tüketiminin artması ve daha öncede vurgulanan kapalı mekanın bireyin psikolojisini olumsuz yönde etkileme durumu, aile içi şiddeti ebeveynler ya da yetişkinlerin ötesine taşımaktadır. Bu şekilde özellikle çocukların ve ailede kalan diğer canlıların (evcil hayvanlar) dahi olaydan etkilendiğini ve onların çoğunlukla *pasif kurban* oldukları görülmektedir. Özellikle çocukların daha fazla kontrol altında tutulmak istenmesi, hareketlerin izlenmesi ve ödevlerin/sorumlulukların artması önemli olumsuz sonuçların yaşanmasına neden olabilmektedir (Campbell, 2020, 2). Ayrıca çocukların okula gitmemesi ile dış gözlemcilerden (öğretmen, doktor vb) uzak kalması onların hane içinde yaşanan durumları kabullenmesine neden olduğunu da vurgulamak gerekir (Coulthard vd., 2020: 923). Aile içi şiddetin genel olarak *kurbanı* konumunda olan çocukların kendilerinin deneyimledikleri olumsuzluklarının yanında aile içinde ebeveynlerin stres ve kaygılarını yansıttıkları birer hedef olmaları bazı durumlarda şiddet ve ölümcül olabilecek sonuçların yaşanmasına da neden olabilmektedir. Bu noktada Keennan ve diğerlerinin (2004) ve Liem & Reichelmann (2014: 2) yaptıkları çalışmada çocukların bu dönemlerde daha fazla şiddete ve baskıya maruz kaldığını ortaya koymaktadırlar. Gündelik hayatta dezavantajlı konumda olan çocukların ebeveynlerle aynı süreci deneyimlemeleri ve bunu kendi dünyalarında anlamlandırma güçlüğüne ek olarak, aile büyüklerinden de tekrardan baskı ve şiddet görmeleri onların psikolojik ve fiziksel olarak zarar görmelerine yol açmaktadır. Ancak dezavantajlı gruplardan biri olarak çocuklar ile ilgili verilerin kısıtlı olması, pandemi sürecinde ihbarların ve raporların önemli oranda düşmesine neden olurken bunun sonucunun çocukların ev dışına çıktıktan sonra belirginlik kazanacağını söylemek mümkündür. Zira çocukların okula başlaması ve evde kaldıkları süreçte yaşadıklarını rapor etmesi/bildirmesi ile bilinebilecek olması onları, ev içindeki anne-baba şiddetinin görünürlüğünden ayırmaktadır. Çünkü bu süreçte çocukların da evdeki diğer kişiler tarafından olumsuz durumlara maruz bırakılabileceğini ancak bunun görünürlüğüne şuan için kısıtlı olduğunu aktarmak gerekir (Campbell, 2020: 2). Bu süreçte önemli bir tecrübe göstergesi olarak, İngiliz hükümeti evde kalması durumunda şiddete uğrayabilecek kişilere yönelik evde kalma/izolasyon uygulamaması önemli bir deneyim göstergesidir (Coulthard vd., 2020: 923). Bu durum daha önceki örneklerden ya da vakalardan elde edilen veriler doğrultusunda uygulanırken, evde kalma ve sokağa çıkamama durumunda yaşanabilecek stres, kaygı ve sosyo-psikolojik sorunların olumsuz bir sonuca neden olmasının önüne geçilmeye çalışıldığını göstermektedir.

Pandemi sürecinde yaşanan sosyal yalıtılmışlık ve ekonomik sıkıntılardan dolayı stres artarken (Benedek vd., 2007) bunun aile içinde cinayete varan durumlara zemin hazırlaması da muhtemel bir risk olarak görülebilir. Zira şuan için Türkiye’de pandemi sonrasında veya sürecinde silah satışları ile ilgili bilgiler yer almazken, özellikle Amerika’daki veriler dikkate alındığında (NPR, 2020) ateşli silaha ulaşma ve bunun cinayete varma durumu arasında çok yakın bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Bunu destekleyen bir veri olarak, ABD’de Pandemi sürecinde ateşli silah satışlarında ciddi artışlar göstermesi aile içi tartışmaların öldürme-ölümle sonuçlanma riskini arttırmaktadır. Silah satışları ve öldürme arasındaki korelasyonun ortaya koyduğu sonuçlarda, bireylerin silaha erişimi ve sonuç olarak ölme-öldürme durumları artarken (Liem & Reichelmann, 2014) bunun toplumsal yansımaları ve bazı durumlarda savunma amaçlı yeni bir dalgayı da tetikleyebilmektedir.

Afet sonrası süreçte yakın akrabaların veya kişilerin kaybedilmesi de bireysel ölçekte davranış değişikliğini doğurmakta ve yine mikro ölçekte olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Bu anlamda en sık görülen bir davranış olarak intihara eğilim ya da

kendine zarar verme de afet sonrası süreçte meydana gelebilecek durumlar arasında gösterilebilir (Vehid vd., 2006: 20). Bu yönüyle afet sonrasında toplumsal bir varlık olarak bireyin deneyimlediği önemli olumsuzluklardan biri olarak stres, kişiyi psikolojik destek almak zorunda bırakabilmektedir. Ancak Covid-19 pandemisi sürecinde yaşanan sokağa çıkma yasakları ve sosyal ilişkilerin kısıtlanması bireyleri daha önce belli ölçülerde rehabilite ettikleri bu durumlarıyla baş başa bırakmıştır. Özellikle afet öncesi süreçte sosyal ve psikolojik destek alan kişilerin bu durumlardan daha fazla etkilendiğini ifade etmek gerekir (Kanaisty & Norris, 1995: 95). Afetin gündelik ilişkilere yansımaları ve bunun toplumsal olarak ortaya çıkardığı yeni boyutlardan birisi de şiddetin kronikleşmesidir. Bu yönüyle aile içi ilişkileri olumsuz etkileyen afetlerin bıraktığı etkileri toplumsal olarak deneyimlerken, bu alışkanlıkların geleceğe aktarılması ciddi bir riske işaret etmektedir. Bu minvalde Fisher'in (2010) Tsunami sonrasında Sri Lanka'daki aile içi şiddet vakalarını konu alan çalışmasında, afet ve aile içi şiddet arasında önemli bir ilişki bulunduğu vurgulanmaktadır. Ancak çalışmayı önemli kılan diğer bir veri ise, afet öncesinde aile içi şiddet durumları yaşanmayan hane halklarının afet sonrasında bunu deneyimledikten sonra şiddetin artık sıradanlaşması ve aile içi ilişkilere yerleşmesidir. Bununla beraber çalışma bulgularında daha öncesinden aile içinde nadir görülen şiddet olaylarının afet sonrasında önemli oranda arttığı da kaydedilmektedir.

4. ARAŞTIRMANIN METODU

Bu çalışma, pandemi sürecinde kapalı ve toplumsal olarak "mahrem" kabul edilen aile içi ilişkilerde meydana gelen şiddet/tartışmayı genel bir olgu olarak ele almaktadır. Bu minvalde, mahremiyet ilişkilerinin ve anlayışının dışarıya bilgi akışını kısıtlamasından dolayı, herhangi bir cinsiyet grubunu hedef almanın önüne geçilecek, ayrıca Türk toplumunun aile noktasında mahremiyet gerçekliğine dikkat çekilecektir. Zira saha çalışması süresince gerek kadınlarla gerekse de erkeklerle yapılan görüşmelerde, pandemi sürecinde aile içinde şiddet durumları olup olmadığı sorusu genel olarak "tartışmalar oluyor" ifadesi ile karşılık bulmuştur. Meydana gelen "tartışma"nın detaylandırılması istendiğinde ise katılımcıların bu yönde konuşmak istememeleri dikkat çekmektedir. Türk aile yapısı üzerine yapılan çalışmalar, ailenin kapalı bir alan olarak algılanması ve bazı durumlarda eşler arasında mahremiyetin sağlan(a)maması durumlarında da boşanmaların yaşandığını göstermektedir (Özkiraz & İşçi Baş, 2016: 93). Dinsel olarak da desteklenen aile mahremiyetinin dışarı aktarılmaması ve ailevi ilişkilerin eşler arasında kalması yönünde bir inancın hâkim olduğu Türkiye'deki toplum yapısı da (Kılıç, 2018) aileyi özel bir alan olarak kabul etmektedir. Bu durum aile içinde meydana gelen bazı olumsuz durumları bilmeyi zorlaştırmaktadır. Ancak saha çalışmasında karşılaşılan bu sınırlılık, görüşmelere hanedeki diğer bireylerin katılımı sağlanarak aşma yoluna gidilmiştir.

Çalışma nitel olup veriler, uygun (convenience) örneklem metodu ile İstanbul, Ankara ve İzmir'de ikamet eden toplamda 15 kişi¹ ile telefon üzerinden yapılan görüşmelere dayanmaktadır. Çalışmanın bu üç il eksenli yürütülmesinin temel nedeni bu illerde sokağa çıkma uygulamasının uzun sürmesidir. Örneklem farklı kategorilerden seçilerek çalışmanın tek bir yaş ve cinsiyet grubuna indirgenmesi önlenmiş ve yukarıda da tartışıldığı üzere şiddete maruz kalan, uygulayan ve bazen de şahit olan gruplara ulaşılması hedeflenmiştir. Zira saha çalışması sürecinde görüşme yapılan ebeveynler dışında evdeki diğer kişilerin/çocukların ebeveynleri arasındaki tartışmaları aktarması bu çalışma için önemli bir veri kaynağı olarak görülmektedir. Bu bağlamda çalışma sadece şiddete uğrayan veya fail ekseninde bir çalışma olmaktan ziyade üçüncü bir gözlemci kişi ile duruma farklı bir pencereden bakma fırsatı sunmaktadır. Bununla beraber emekli, öğretmen, öğrenci, ev kadını ve çalışan olmak üzere farklı iş kollarından kişiler çalışmaya dâhil edilerek dışarıdan gözlem ve aile içi tartışmaların/şiddetin etkisi ve pandeminin neden olduğu kaygı, stres, endişe gibi durumların geniş bir ölçekte analizi hedeflenmiştir. Ancak çalışma, elde edilen verileri genelleme iddiasında bulunmazken, bulgular pandemi döneminde yaşanan aile içi ilişkileri sınırlı katılımcı sayısı üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma Bitlis Eren Üniversitesi Etik İlkeleri ve Etik Kurulunun 22/12/2020 tarih ve 2020/12-XI sayılı kararlarıyla da uygun görülmüştür.

Afet ile aile içi tartışma/şiddet arasında sıkı bir ilişkiden bahsetmek mümkün olsa da, bu olgunun bazı nedenlerden dolayı tam olarak anlaşılması engellenmektedir. Bunun temelde iki nedeni bulunmaktadır. Birinci olarak, ihbar ve raporlama durumlarında yaşanan aksaklıklardır. Özellikle afet sürecinde ailenin içe kapanması, dış irtibatın ve iletişim imkanlarının kısıtlanması bu tür verilere ulaşılmasının önemli sınırlılıklarından birini oluşturmaktadır. İkinci olarak, afet sürecinde/sonrasında kısa dönemde yaşanan şiddet olaylarının belli bir süre geçmesi ile beraber aile üyelerinin yaşananları dönemsel değerlendirmesi ve rapor etmeye değer görmemesidir. Bu çalışmanın da aynı sınırlılıklara sahip olduğunu vurgulamakla beraber Türkiye ölçeğinde düşünüldüğünde aile içi mahremiyet durumunun gerçekliği ile beraber yaşananların saha çalışması sürecinde aktarılmama durumu da bu tür çalışmalarda üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir ayrıntıdır.

Nitel araştırmaların bir olay ya da olgu karşısında kişinin deneyimlediğine odaklanması ve bunu özel olarak kabul etmesi saha çalışmasından elde edilen verilerin özgün olmasını sağlamaktadır. Zira nitel araştırma, gerçekliğin inşa edildiğini kabul ederken, bireysel deneyimleri ve toplumsal bağlamı da önemli görmektedir (Neuman, 2006: 132). Keşfedici bir model ile yapılan bu nitel araştırmada araştırmacı ailenin korunaklı ve kapalı yapısını gözeterek aile içi şiddet/tartışma konuları ile ilgili genel düzeyde bir bilgi toplanmaya çalışmıştır. Gerek pandemi sürecinde bireylerin evde kalma gerekse de fiziksel temasın riskli olduğu bu süreçte yüz yüze görüşmenin mümkün olmaması konunun yeni bir deneyim kapsamında ilerlediğine işaret etmesi açısından da önemlidir. Bu realite örneklem seçim yöntemini de belirleyerek daha detaylı bilgilerin elde edilmesi adına uygun örneklem metodunun kullanılmasını gerektirmiştir. Bu minvalde hazırlanan görüşme soruları, evde kalmanın zorunlu olduğu 2020 yılının Mart ve Nisan aylarında bireylere telefon ile ulaşılarak yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme formu uygulanmıştır.

¹ Çalışmaya dâhil olan katılımcıların istekleri üzerine gerçek isimleri kullanılmamıştır.

5. BULGULAR VE YORUM

5.1. Aile İçinde “Nedensiz” Tartışmalar Ya Da İlişkilerin Değişen Formları

Covid-19 pandemisinin “artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacak” mottosu toplumsal hayatta somut bir karşılık bulurken bunun aile içi ilişkilere nasıl yansıdığı, eşlerin birbirlerine davranış tarzlarında ne tür değişikliklere neden olduğu henüz tam anlamıyla ortaya konmuş değildir. Türk toplumu açısından mahrem olarak kabul edilen aile içinde evde kalma, stres, kaygı, geleceğe yönelik bilinmezlik, ekonomik endişe gibi durumların yaşanması yeni tartışma alanlarını doğurmaktadır. WHO'nun Covid-19 pandemisi sürecinde stresten kaçınmak için sunduğu önemli önerilerden biri de “çok fazla haber izlememe ve güvenilir kaynak kullanılması” iken, saha çalışması sürecinde örneklemelerin neredeyse tamamı bu dönemde çok daha fazla ve sıklıkla televizyon ya da genel olarak haberleri takip ettiklerini bildirmeleri dikkat çekicidir. Zira bazı katılımcıların, günün ortalama 9-10 saatini haber izleme ve/veya takip etme ile geçirdiğini ya da “televizyon her zaman açık” beyanları stres kaygı ve endişenin daha fazla artmasına ve bunun yansıması olarak aile içi tartışma ve bazen de fiziksel şiddete dahi neden olabilmektedir. Yukarıda tartışıldığı üzere dünya genelinde 2020 Ocak ayından, 2020 Mayıs ayı sonlarına kadar aile içi şiddet ve boşanma oranlarında önemli bir artışın olduğu görülmektedir. Ancak virüs tehlikesinin henüz tam olarak geçmemesi, eşlerin yaşanan sorunları ötelemesine neden olması kesin verilere erişimi engellemektedir. Saha çalışması sürecinde kadın ve erkeklerin ev içi sorunlar hakkında farklı tutumlar sergiledikleri görülürken, sorunların dışarı aktarılması noktasında da erkeklerin kadınlara kıyasla daha *ketum* bir görüntü sunmaları dikkat çekicidir. Özellikle erkeklerin aile içi problemleri genel olarak “tartışma” başlığı altında ifade ettikleri, bunu mahremiyet noktasında değerlendirdiklerini söylemek mümkündür. Zira saha çalışması sürecinde yapılan görüşmelerde bireyi arama, konuşma ve kendisinin tereddütlerinden bu durumu anlamak mümkündür. Erkekler tarafından aile içinde uyumsuzluk sorunlarının, tartışmaların yaşanıp yaşanmadığı yönündeki sorular çoğunlukla kısa bir tereddütten sonra cevaplandırıldığı ve genel olarak sorunu kendisinden dışsallaştırdığı ve ötekileştirdiği görülmektedir. Örneğin Kerem'e, (32 Yaşında, Erkek) evde kaldığı süreçte aile içinde sorunların yaşanıp yaşanmadığı sorusu sorulduğunda kısa bir tereddütten sonra “*Yakın çevremde bu sıkıntıları yaşayanlar çok oldu. Ama bizde yok*” Bu cevabın üzerine ne tür sıkıntılar yaşandığını duydunuz? Diye sorulduğunda ise soru cevapsız kaldı. Aynı şekilde bu soru katılımcılardan İlhami'ye (40 yaşında, erkek) yöneltildiğinde “*Yok ailecek iyiyiz*”. Umut'un (40 yaşında, erkek) “*farklı bir şey yok eskisi gibiyiz*”, İsmet'in (60 yaşında, erkek) bu soruya sadece “*yok*” deyip daha fazla yorum yapmayıp konuşmak istememesi tarzında Kerem'in cevabına yakın bir karşılık vermesi erkeklerin bu süreci ve evde yaşanan durumları dışarıya yansıtma noktasında benzer tutumlar sergilediklerini göstermektedir. Bu konuda kısmen de olsa soruyu cevaplayan Sabir (62 yaşında, erkek) bu süreçte yaşanan durumu şu şekilde açıklamaktadır. “*Fazla bir sorunumuz olmadı ama hanım fazla evde kaldığı için bazen sıkıntılarımız oluyor. Tabi şiddet boyutu olmaz ama genel olarak insan sıkıldığı için tartışma oluyor.*” Ve benzer bir şekilde “*Serdar (36 yaşında, erkek) “eşimle daha fazla zaman geçirmeye başladıktan sonra oldu. Yaşamın bütün alanında birlikte vakit geçirdiğin için bazı noktalarda uyumsuzluklar başladı tabii*”. Bu tür durumlar söz konusu görüşme yapılan kişilerin şiddet uyguladığı anlamında değil, daha çok bu alanı mahremiyet çerçevesinde ele aldıklarının bir göstergesi olarak değerlendirmek de mümkündür. Aynı mekânı paylaşma noktasında ve davranışların gözetim altına alınması doğal olarak bazı sorunları doğurmaktadır. Ancak aile içi ilişkilerin değişmesi ve tartışma konusuna dönüşmesi bu sürecin farklı bir boyutuna göndermede bulunmaktadır. Bu konuda Yücel'in (48 yaşında, erkek) deneyimine bakıldığında “*Tabi yaşıyoruz. Örneğin ufak bir sıkıntıda uyumsuzluk yaşıyoruz. Sürekli evde kaldığımız için ve sıkıldığımız için ister istemez bu diğerlerine yansıyor. Bağıрма çağırma şeklinde geçiriyoruz. Bu süreçte bu sıkıntılar baş gösterdi diyebilirim. Bunun sadece bizimle sınırlı olmadığını söylemek isterim. Kaldığımız binada da bağırmalar çağırmalar olmuyor değil, kavga gürültü eksik olmuyor.*” Bu konuda en açık ve konuyu kapatmak yerine konuşmayı tercih eden Yücel, aile içinde problemlerin yaşandığını ifade ettikten sonra “*bunun kendileri ile sınırlı olmadığını*” aktarması da önemli bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü sorunun genel olduğu ve verdiği cevap ile kendisinin hedef gösterilmesine yönelik tereddüt yaşadığını anlamak mümkündür.

Ancak burada farklı bir bakış açısı ile de durum analizi yapmak gerekir. Nitekim aile içi şiddet tartışmalarında failin çok büyük oranda erkek, mağdurun ise kadın olması verilerin aktarılma(ma) durumunun belirleyici bir nedeni olabilmektedir. Verilere göre aile içinde şiddete maruz kalanların %86.2'si kadın iken, faillerin %97.3 oranında erkek olması (Günay vd., 1999: 5) bu öngörüye doğrulamaktadır. Ancak özellikle son zamanlarda yapılan çalışmalarda (Adak, 2013) erkeklerin de kadınların şiddetine uğradığını göstermektedir. Buna karşılık geleneksel toplumlarda erkeğin şiddete uğramasının kabul edilmezliği ve erkeğin toplumsal cinsiyet rolleri ile bunu “gurur” kapsamında değerlendirmesi (Kumar, 2012) de cinsiyete yönelik bazı soruları cevapsız bırakabilmektedir. Bu minvalde erkeklerin tartışmalarda/şiddette daha baskın olması ve bunu dışarıya aktarmak istememesine rağmen bu sonuçlar yine de teyide muhtaç olduğundan cinsiyet üzerinden bir değerlendirme yapmak doğru olmayacaktır. Ancak durumu tespit etmek amacıyla aynı aile üyeleri ile farklı zamanlarda yapılan görüşmelerde erkekler ev içi durumu “sıkıntı yok” gibi kısa bir ifade ile açıklarlarken; kadınların, sorunları sözlü dahi olsa evde sorunların arttığını beyan etmeleri bu gerçeğe işaret etmektedir.

Çalışma sürecinde dikkat çeken önemli bir veri, eşlerin dışarıda çalışmaya bağlı olarak virüsün bulaşma riskine karşı eşlerin *yataklarını ayırmaları* ile yeni tartışma alanlarının inşa edilmesi ve kategorik bir dışlanmanın yaşanmasıydı. Psikolojik olarak yorgun ve kaygılı hissetme, geleceği öngörememe bireyin daha stresli olmasına neden olurken, bunun kapalı mekân içerisinde “sebepsiz” tartışmalara mahal verdiği görülmektedir. Bu noktada Funda'nın (32 yaşında, kadın) evde sıkıntıların yaşanıp yaşanmadığı sorusuna verdiği cevap dikkat çekicidir; “*Evet ara ara yaşadık. Eşim dışarıda çalıştığı için yataklarımızı ayırdık, uyduğumuz odaya almıyoruz. Bu da problem yarattı. Çevremden duyduğum kadarıyla bu eşler arasında baya oluyormuş. Hatta eşim birkaç gün evde kaldı, bir yere gitmedi ve biz bu süreçte sürekli kavga ediyorduk. Sebepsiz yere tartışıyorduk çünkü ikimizin de kafası dolu, ne olacak, bizi neler bekliyor, bir belirsizlik olduğu için sıkıntı oluyordu*”. Eşlerin daha önceki dönemlerden farklı

nedenlerle tartışmalar yaşadığını ve bunun gündelik hayatta tartışmaya neden olmayan “sebepsiz” durumlardan kaynaklandığını vurgulanması önemlidir. Benzer şekilde Emel’in (21 yaşında, kadın)anne-babası arasında gözlemediği ve aile üyesi olarak pandemi sürecinde evdeki şiddetin veya tartışmanın artıp artmadığı sorusu üzerine, “*Tabi de oluştu. En ufak bir şeyde bile tartışıyoruz. Hemen sinirleniyoruz. Bir şey söylediğimizde birbirimizi dinlememe. İnsanlar birbirinden uzak olduğu zaman birbirine karşı iyi davranabiliyor. Ama uzun süre yan yana olduğu zaman birbirine karşı olan saygısını yitiriyor. Annem babam arasında uyumsuzluk arttı. Evde yaşayan herkes için geçerli bu. Her şey strese probleme neden oluyor*” Bu süreçte evde kalan çocuklara yönelik Emel’in gözlemi sorulduğunda “*Evin içinde oyun oynuyorlar. Bu süreçte stresleri arttı. En ufak bir sıkıntıda hemen kavga ediyorlar.*” Sürecin belli bir grup için değil tüm hane halkının etkilendiği bir duruma işaret ettiğini göstermektedir. Aynı durumu deneyimleyen ve gözlemleyen Ayşe, (20 yaşında, kadın) “*Sürekli yan yana olduğumuz için bazen anneme bağıriyorum... Neden bağırdım sebebini bulamıyorum. Annem babamın da eskisine göre uyum problemleri oluşmaya başladı. Çocuklar daha da hırçınlaştı mesela.*” Ayşe’nin deneyimlediği bu süreç, Emel ile benzer bir duruma işaret etmektedir. Zira “sebepsiz/nedensiz” tartışmalar sıklaşmakta iken evde kapalı kalmanın bireye vermiş olduğu stresin farklı davranışlara neden olduğunu göstermektedir. Stresin, şiddet şeklinde bir çıktı olarak somut bir görüntü kazanması sosyal öğrenme kuramının da üzerinde durduğu bir konudur (Sellers vd., 2005). Bununla beraber cinsiyet rolleri açısından düşünüldüğünde erkeğin aileye bakmakla yükümlü olduğunu düşünmesi, onun strese girmesine ve kendisini çaresiz hissetmesine, karşıdaki kişiye de şiddet uygulamasına neden olabilmektedir (Ünal, 2005). Bu bağlamda, görünürde somut bir neden yok iken eşlerin tartışması ve bunun bazen de fiziksel şiddete neden olması, bir bakıma bireyde biriken stresin dışa vurulmuş hali olarak okunabilir.

5.2. Aile İçi Şiddetin/Tartışmanın “Sessiz ve Görünmez” Şahitleri

Geleneksel ailelerde veya kadının ev dışında çalışmadığı durumlarda özellikle de mutfak ile ilgili konularda kadınların daha fazla söz sahibi olduğunu ya da kendisini “özgür hissettikleri” bir alan olarak öne çıkmaktadır (Kaplan, 2011: 165). Ancak pandemi sürecinde, erkekler tarafından bu tür alanlara da müdahale edilmesi doğal olarak yeni tartışmaları doğurabilmektedir. Zira görüşmeler esnasında çoğu kadın katılımcının ya babasının ya da eşinin ev/mutfak ile ilgili konulara daha fazla müdahale etmesinden şikayet ettiğini ifade etmesi bu gerçeğe işaret etmektedir. Evde kapalı kalmanın, meşguliyetin olmaması, bireylerin gün içinde aynı alanda sınırlı kalması ve birbirlerinin davranışlarını gözlemlemesi doğal olarak davranış değişikliğine neden olabilmektedir. Bu duruma bir örnek olarak Dilara’nın (23 Yaşında, Kadın) gözlemi önemlidir. “*Babam normalde sakin bir yapıdadır. Genelde annem babama kızılıyordu. Ama bu süreçte babam her şeye karışmaya başladı*”. Bu yönüyle, pandemi ile birlikte insanların sadece birbirlerine karşı tahammülleri etkilenmedi; ancak bununla beraber yeni tutumlar, yeni durumlar ve dolayısıyla yeni çatışma alanları inşa edildiği görülmektedir. Diğer bir ifade ile sınırlı alanı paylaşma zorunluluğu yeni mücadele zeminleri inşa etmektedir. Bu noktada Esma’ya (20 Yaşında, Kadın)göre “*Ailemle ilgili problemler oldu tabi. Anne ve babam arasında. Rahat davranamadıklarından dolayı mesela dışarı çıkamamaları babamda agresifliğe neden oldu. Sinirleniyor durup dururken. Bu da annem babam arasında sözlü tartışmaya neden oluyor. Babam bazen bize karşı da sinirleniyor*”. Ebeveynler arasında sorunların yaşanması, kapalı ve sınırlı bir mekanın varlığı ile doğrudan ilişkilendirilirken, sinirlenme, agresif tutumlar bunun çıktısı olarak gündelik hayatı ve ilişkileri etkilemektedir. Vahib’e (2002: 317) göre ailenin bir üyesi olarak ebeveynler arasındaki tartışmalara/şiddete tanıklık eden kişilerin “sessiz”, “unutulmuş” ya da “görünmez” tanıklar olarak tanımlanmalarına neden olurken, etkilenmenin çok daha görünür ve ileriki yaşlarda bu kişilerde somut şiddet durumları bulmak daha yaygın olabilmektedir. Evdeki çocukların bu tür durumlara şahit olması, daha geniş çalışmaların konusu olmakla beraber sonraki süreçte önemli etkileri olacağını ifade etmek mümkündür. Nitekim şiddete tanık olan çocukların ileriki dönemlerde kendi aile bireylerine şiddet uygulama ihtimali artarken, özellikle erkeklerin rol model olarak şiddet uygulayan babayı örnek almaları (Ünal, 2005) şiddetin kronik bir hal almasına neden olmaktadır.

Davranışlarda değişimler, stres, kaygı ve bunların gündelik hayata yansımaları ile oluşan yeni gerginlikler bireylerin davranışlarında bazı sorunların ve anormalliklerin yaşanmasına neden olduğu görülmektedir. Örneğin bir üniversite öğrencisi olarak Dilara’ya (23 yaşında, kadın) evde kalış sürecinin kendisini nasıl etkilediği sorulduğunda “*Psikolojim bozuldu bu süreçte. Sürekli bir şeyler düşünüyorum, bir takıntı halindeyim. Ödevlerimi yaparken, o an yapmam lazım yapamayınca da elim ayağım titriyor sinirleniyorum. Takıntılarım oluştu. Bir şey yamuk olduğunda gidip düzeltiyorum hemen. Her şey ilgimi çekiyor*”. Takıntılı davranışlar, stres ve kaygı kapalı mekânda üretilen önemli ruh halleridir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta, ilgi alanlarının değişimi ve Dilara’nın vurguladığı üzere daha önce dikkat çekmeyen durumların dahi ilgi alanına girmesi, insanların meşguliyet aradığının bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce kaldığı yeri değiştiren ve ablası-eniştesinin evinde kalan Kadriye’ye (20 yaşında, kadın) bu süreçte beraber yaşadığı kişilerle yaşadığı sorun olup olmadığı sorulduğunda “*Yaşıyorum tabii, ben ailemle kalmıyorum şuan ablamlarla kalıyorum. Eniştemle ve ablamlarla bu süreçte dışarı çıkamamamdan dolayı bunlarla çok tartışmaya başladım. Daha önce böyle sorunlar yaşamıyordum ve tamamıyla pandemi sürecinde başlayan sıkıntılar... Onlardan uzaklaşmak istiyorum ve bundan dolayı sürekli tartışıyoruz. Birbirimize bağıriyoruz. Onlarda bu süreçte kendi aralarında sıkıntı yaşıyorlar. Bazen fiziksel şiddete kadar varabiliyor.*” Kadriye’nin kendi yaşı itibarıyla ve daha önceki uğraşları dikkate alındığında dış dünya ile irtibatının yüksek olduğu tahmin edilebilir. Beraber kaldığı kişilerle “sözlü tartışma” boyutunda sorunlar yaşaması kendi içinde önemli iken onu gözlemci konumuna getiren boyutun daha dikkat çekici olduğunu aktarmak gerekir. Diğer bir ifade ile Kadriye’nin eniştesi ve ablası ile sorunlar yaşadığını ifade ettikten sonra eniştesi ve ablası arasında sorunların yaşandığını ve bunun fiziksel şiddete vardığını aktarması oldukça önemli bir veridir. Zira kendisi de sorun yaşarken ve bunu kapalı mekanın bir çıktısı olarak sunarken aynı şekilde aile ilişkilerini gözleme noktasında onun bunlara şahit olması da psikolojik olarak olumsuz etkilenmeye işaret etmektedir.

Covid-19 pandemisinin aile içi ilişkileri etkilemesinin yanında toplumu ekonomik olarak zor durumda bırakması da sürecin önemli bir boyutuna işaret etmektedir. Bu noktada görüşme esnasında ekonomik durumlar ile ilgili doğrudan sorular

bulunmazken bunun insanların gündelik hayatını olumsuz etkilediği dolaylı olarak aktarılmaktadır. Nitekim bireylerin daha önce alabildiklerini alamaması, temel ihtiyaçlara ulaşmada sıkıntılar yaşaması pandemi ile beraber gündelik hayatın değişimine işaret etmektedir. Örneğin bu noktada Remziye (22 yaşında, kadın) “*Bende bu süreçte uyum sorunu yaşıyorum. İş yok güç yok sürekli ev de oturuyorsun, ne yapacağını bilmiyorsun, ailede bir gelir yok, istediğini temin edemiyorsun. Bu ister istemez iletişim sorununu ailede ve bende yarattı. Ya küçük bir durumu bile büyütebiliyoruz. Tartışmalar tabii şiddete varmadan bitiyor.*” Remziye’nin diğer katılımcılardan farklı olarak küçük sorunların büyütülmesine ek olarak “iletişim” sorunlarına dikkat çekmesi ayrıca vurgulanması gereken önemli bir veridir. Nitekim, aile içi ilişkilerde iletişim probleminin olması sonraki dönemde daha ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Aile içi şiddet çocuklar açısından değerlendirildiğinde çocuğun kişilik gelişimi bakımından ciddi sonuçlar ortaya çıkarabilirken, ayrıca eşlerde de benlik saygısı ile ilgili problemlere ve birbirlerine karşı dürüst tavır geliştirememelerine neden olmaktadır (Şahin & Aral, 2012: 64). Bu yönüyle, aile içi ilişkilerde yaşanan tartışma/şiddet durumları tek boyutlu olmayıp, kurumsal olarak aile ve aile üyeleri üzerinde psikolojik olarak olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir.

6. SONUÇ

Afet dönemlerinde, bireylerin günümüzde Covid-19 pandemisinin neden olduğu gibi aynı mekânı paylaşma, sınırlı ekonomik ve sosyal imkanı birlikte kullanma/paylaşma, ev içi davranışların kontrolü, sağlık sorunları ile başa çıkma, dışarıdan gelen sosyal ve psikolojik desteğin azalması ya da bitmesi sonucu meydana gelen ruhsal bozukluklar (Rezaeian, 2013,1104) kamusal ve bürokratik ilişkilerin kısıtlanması (Lu, 2004) gibi durumlar bireylerin aile içinde şiddete bazen de ölme/öldürülme varan tartışmalar yaşamlarına neden olabilmektedir. Nitekim bu çalışmanın verileri dikkate alındığında, aile içi ilişkilerde bireylerin yaşadıkları psikolojik sorunlardan kaynaklı olarak “nedensiz/sebepsiz” tartışmalar yaşadığı görülmektedir. Sokağa çıkma yasaklarının olduğu dönemde aile üyelerinin aynı mekânı paylaşmaları ve davranışların gözetim altında tutulması ev içi tartışmanın/şiddetin önemli bir nedenini oluştururken, hastalığa yakalanma korkusu, kurumsal işleyişin sekteye uğraması da yaşanan olumsuzluklara neden olabilmektedir. Aile bireylerinden her birinin yaşanan bu durumları kendi özelinde deneyimlemesi ve özellikle çocukların sonraki süreçte aileye yönelik tutumlarını etkilerken, yaşan tartışmanın/şiddetin etkisi daha iyi analiz edilecektir.

Afetlerin önemli ayırt edici bir özelliği, birey üstü ve toplumları sadece fiziksel ve ekonomik değil psikolojik olarak da etkilemesidir. Özellikle afet sonrasında bireylerin kaygı, endişe ve depresyon durumları olumsuz yönde etkilenirken, bunun aile içi ilişkilere yansımaları da menfi bir boyut sergilemektedir. Bu anlamda afeti deneyimleyen kişilere ek olarak, bu sürece tanık olan kişilerde de benzer sonuçların ortaya çıkması afetlerin bireysel olduğu kadar toplumsal boyutuna da işaret etmektedir. Bununla beraber pandemi sürecinde aile içi tartışma/şiddet ile ilgili yeni alışkanlıkların ve önceliklerin de ortaya çıkması önemlidir. Nitekim yapılan görüşmelerin neredeyse tamamında katılımcıların Covid-19 hastalığına yakalanmamak için hastaneyi tercih etmediklerini vurguladıkları görülmektedir. Bu noktada, aile içi şiddetin dahi bu ekseninde ele alınabildiğini görmek gerekir. Zira virüse yakalanma kaygısı bireyin hastaneye gitmesini önlerken, maruz kalınan şiddetin önemsiz kılınmasına neden olabilmektedir. Bu minvalde Godin’in (2020) aktardığı bilgiler doğrultusunda düşünüldüğünde, özellikle kronik hastalığı bulunanların ve virüse daha “dayanaksız” olduğunu düşünen kişilerin hayatlarında yeni öncelikler listesini çıkarması kayda değer bir veridir. Bu çalışma verilerine de yansıdığı şekilde, insanlar hastane ortamında pandemiye yakalanma ihtimaline karşın özellikle alternatif ve bitkisel ilaçlar ile hastalıklarını tedavi yoluna gittikleri görülmektedir. Yine çalışma bulgularının hastane gibi devlet kurumlarının kısmi olarak da olsa faaliyetlerine ara vermesi bireysel ev içi ilişkilerde ortaya çıkan tartışma ve şiddetin sıradanlaşmasına ve şikâyeti önleyebilmektedir. Ancak kişilerin evde kullandıkları ilaçların beklenen sonucu vermemesi ve hastaneye gidememe, kişileri stres ile baş başa bırakırken bunun çevredeki kişilere yansımaları da gerçekleşebilmektedir.

KAYNAKÇA

- Adak, N. (2013). Madalyonun Öteki Yüzü: Erkeğe Yönelik Şiddet. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 16 (2), 1-28. Doi: 10.18490/Sosars.136095
- Adams, P. & Adams, G. (1984) Mount Saint Helens’s Ashfall: Evidence for A Disaster Stress Reaction, *American Psychologist*. 39, 252–260. Doi:10.1037//0003-066x.39.3.252
- Allen-Ebrahimian, Bethany (2020). China’s Domestic Violence Epidemic, *Axios*, (7). <https://www.Axios.Com/China-Domestic-Violence-Coronavirus-Quarantine-7b00c3ba-35bc-4d16-Afdd-B76ecfb28882.Html>.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards A New Modernity*, London: Sage Publications.
- Benedek, D., Fullerton C. & Ursano R. (2007). First Responders: Mental Health Consequences of Natural and Human-Made Disasters for Public Health and Public Safety Workers. *Annu Rev Public Health*. 28, 55–68.
- Biswas, A., Rahman, A., Mashreky, S., Rahman, F., & Dalal, K. (2010). Unintentional Injuries and Parental Violence Against Children During Flood: A Study in Rural Bangladesh. *Rural And Remote Health*, 10(1), 1199.
- Campbell, A. M., Hicks, R. A., Thompson, S. L., & Wiehe, S. E. (2020). Characteristics of Intimate Partner Violence Incidents and the Environments in Which They Occur: Victim Reports to Responding Law Enforcement Officers. *Journal of Interpersonal Violence*, 35(13–14), 2583–2606. <https://doi.org/10.1177/0886260517704230>
- Campbell, A., M. (2020). An Increasing Risk of Family Violence During the Covid-19 Pandemic: Strengthening Community Collaborations to Save Lives. *Forensic Science International: Reports*. 1-5. <http://doi.org/10.1016/J.Fsir.2020.100089>

- Closson, K., Lee, M., Gibbs, A., & Kaida, A. (2020). *When Home is Not a Safe Place: Impacts of Social Distancing Directives On Women Living with Hiv. AIDS and Behavior*, 1–3. Advance Online Publication. <https://doi.org/10.1007/S10461-020-02941-Y>
- Coulthard, P., Hutchison, L. Bell, J. A., I. D. Coulthard, & Kennedy, H. (2020). Covid-19, Domestic Violence and Abuse, And Urgent. *British Dental Journal*. 228 (12). 923-926
- Dayton-Johnson, J. (2006). Natural Disaster and Vulnerability. *OECD Development Centre Policy Brief No. 29*.
- Fisher, S. (2010). Violence Against Women and Natural Disasters: Findings from Post-Tsunami Sri Lanka. *Violence Against Women*, 16(8), 902–918. <https://doi.org/10.1177/1077801210377649>
- Gearhart, S., Perez-Patron, M., Hammond, T. A., Goldberg, D. W., Klein, A., & Horney, J. A. (2018). The Impact of Natural Disasters On Domestic Violence: An Analysis of Reports of Simple Assault in Florida (1999–2007). *Violence and Gender*, 5(2), 87–92. <https://doi.org/10.1089/Vio.2017.0077>
- Godin, M. (2020) As Cities Around The World Go On Lockdown, Victims Of Domestic Violence Look For A Way Out, Time, March 18, 2020, <https://time.com/5803887/Coronavirus-Domestic-Violence-Victims/>.
- Günay Y, Çınar T, & Keskin R. (1999) Ölümle Sonuçlanmayan Etkili Eylem Olgularının Sosyal Yönden Değerlendirilmesi. *Adli Tıp Bülteni*. 4(1), 5-11.
- İnce, C. (2020a). Afetler çağı, afetlerin yapısal dönüşümü ve COVID-19. *Turkish Studies*, 15(4), 565-578. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44080>.
- İnce, C. (2020b). Afetlerde Sosyal Savunmasız Bir Grup Olarak Yaşlılar: Covid-19 Örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7 (9), 184-198. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/asead/issue/56911/791042>.
- Kanaisty K, & Norris F.H. (1995). Mobilization and Deterioration of Social Support Following Natural Disasters. *Curr Dir Psychol Sci*. 4, 94–98.
- Kaplan, M. (2011). “Kaplumbağa’nın Özgürlüğü”: Kadınlar Ve Ev İçi Emek. *Folklor/Edebiyat*, 17(65), 163-172.
- Keenan H. T, Marshall S. W., Nocera M. A., & Runyan D. K. (2004). Increased Incidence of Inflicted Traumatic Brain Injury in Children After a Natural Disaster. *Am J Prev Med*. 26(3),189-193. Doi:10.1016/J.Amepr.2003.10.023
- Kılıç, E. (2018). Aile Ve Din Bağlamında Kur'an'da Mahremiyet Tasavvuru". *Journal Of Analytic Divinity* 2 (1): 54-81 . <https://doi.org/10.46595/Jad.375144>
- Kumar, A. (2012). Domestic Violence Against Men in India: A Perspective, *Journal of Human Behavior in The Social Environment*, 22, 290–296,
- Kurt, E., & Gülbahçe, A. (2019). Van Depremine Yaşayan Öğrencilerin Travma Sonrası Stres Bozukluğu Düzeylerinin İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (3), 957-972.
- Liem, M. & Reichelmann, A. (2013). Patterns of Multiple Family Homicide, *Homicide Studies*. 18 (1), 44–58.
- Loayza, Norman V., Eduardo O., Jamele R., & Luc C. 2012. Natural Disasters and Growth: Going Beyond the Averages, *World Development*, 40 (7), 1317–36
- Lu T.H. (2004) Earthquake and Suicide: Bringing Context Back into Disaster Epidemiological Studies. *Int J Epidemiol*, 33, 1406-9.
- Mustafa D. (1998). Structural Causes of Vulnerability to Flood Hazard in Pakistan. *Econ Geogr*. 74, 289–305.
- NDVH (National Domestic Violence Hotline) (2020), Staying Safe During Covid-19, National Domestic Violence Hotline, March 13, <https://www.thehotline.org/2020/03/13/staying-safe-during-covid-19/>
- Ochs, H. A., Neuenschwander C. & Dodson T B. (1996). Are Head, Neck and Facial Injuries Markers of Domestic Violence?, *The Journal of the American Dental Association*. 127, 757–761.
- Özkiraz A. & İşçibaş G. (2006) Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı Ve Boşanma. *KMÜ Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(30), 88-95.
- Perry, R. W. (2007) What Is a Disaster? İçinde Handbook of Disaster Research, 1–15. (Ed. H. Rodriguez, E. L. Quarantell Ve R.R. Dyness) Handbooks of Sociology and Social Research. (Springer Science + Business Media, Llc).
- Phillips, M. K., Cinderich, A. B., Burrell, J. L., Ruper, J. L., Will, R. G. & Sheridan, S. C. (2015). The Effect of Climate Change On Natural Disasters: A College Student Perspective. *Weather, Climate & Society*, 7(1), 60-68. Doi:10.1175/Wcas-D-13-00038.1.
- Rezaeian, M. (2013). The Association Between Natural Disasters and Violence: A Systematic Review Of The Literature And A Call For More Epidemiological Studies. *Journal of Research in Medical Sciences*, 18(12), 1103–1107.

- Roth, F., Eriksen, C., & Prior, T., 2017. Understanding The Root Causes of Natural Disasters. The Conversation 27 June. <https://Theconversation.Com/Understanding-The-Rootcauses-Of-Natural-Disasters-80017>
- Sabuncuoğlu, O.; Çevikaslan, A. & Berkem, M. (2003). Marmara Depreminden Etkilenen İki Ayrı Bölgede Ergenlerde Depresyon, Kaygı Ve Davranış. *Klinik Psikiyatri*, 6, 189-197.
- Sellers, C. S., Cochran, J. K., & Branch, K. A. (2005). Social Learningtheory and Courtship Violence: A Research Note. *Deviant Behavior*, 26,379–395
- Schumacher, J. A., Coffey, S. F., Norris, F. H., Tracy, M., Clements, K., & Galea, S. (2010). Intimate Partner Violence and Hurricane Katrina: Predictors and Associated Mental Health Outcomes. *Violence and Victims*, 25(5), 588–603. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.25.5.588>
- Smith, S., Fowler, K. & Niolon, P. (2014) Intimate Partner Homicide and Corollary Victims in 16 States: National Violent Death Reporting System, 2003–2009. *Am. J. Public Health*, 104, 461–466.
- Stewart, D. E. & Robinson, G. E. (1998). A Review of Domestic Violence and Women’s Mental Health. *Archives of Women’s Mental Health*, 1, 83-89.
- Şahin, S. & Aral, N. (2012).Aile İçi İletişim. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(3), 55-56.
- Tanhan F, & Kardaş F. (2014). Van Depremini Yaşayan Ortaöğretim Öğrencilerinin Travmadan Etkilenme Ve Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi. *Sakarya University Journal of Education*, (4), 102-115.
- Ünal, G. (2005). Aile İçi Şiddet. *Aile Ve Toplum*. (7)2. <https://Dergipark.Org.Tr/En/Download/Article-File/198147>
- Vahip, I. (2002). Evdeki Şiddet Ve Gelişimsel Boyutu: Farklı Bir Açıdan Bakış. *Türk Psikiyatri Dergisi*. 2002; 13(4), 312-319
- Vehid H., Alyanak B. & Eksi A. (2006) Suicide Ideation After The 1999 Earthquake in Marmara, Turkey. *Tohoku J Exp Med*; (208), 19–24
- World Health Organization. (2020). *Covid-19 And Violence Against Women: What The Health Sector/System Can Do*. Who, 26 March2020. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331699/who-srh-20.04-eng.pdf>
- Yıldırım, A. (1998). *Sıradan Şiddet: Kadına Ve Çocuğa Yönelik Şiddetin Toplumsal Kaynakları*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- NPR (2020). Some Stock Up On Guns And Ammunition During Coronavirus Crisis, 21 06, 2021 tarihinde <https://www.npr.org/2020/03/20/817369503/some-stock-up-on-guns-and-ammunition-during-coronavirus-crisis> adresinden alındı.

Turist Gelişleri Durağan Mı? En Çok Ziyaret Edilen 10 Ülke İçin Fourier Panel Durağanlık Testi *

Are Tourist Arrivals Stationary? Fourier Panel Stationarity Test for the Top 10 Most-Visited Countries

Fatma KIZILKAYA^a

^aDr. Öğretim Üyesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Malatya, Türkiye, fatma.kizilkaya@ozal.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1028-9341

ÖZ

Turizm, dünyada hızla gelişen ve genişleyen sektörlerden biridir. Turizm sektörü, gelir getirici ve istihdamı artırıcı etkisiyle ülkeler için refahın artmasına ve sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmaktadır. Ayrıca sosyal ve kültürel etkileşim sağlayarak dünya barışının korunmasında önemli bir role sahiptir. Turizm endüstrisi daha iyi bir gelecek inşa etmenin bir yoludur. Bu nedenle turizm endüstrisinin iyi yönetimi politika yapıcılar için oldukça önemlidir. Bu çalışmada, 1995-2019 verileri kullanılarak, dünyada en çok ziyaret edilen 10 ülke için turizmi etkileyen şokların etkilerinin geçici mi yoksa kalıcı mı olduğunu incelemek için Fourier panel durağanlık testi kullanılmıştır. Turist gelişleri dizisinin panelin tümü için durağan olduğu, diğer bir deyişle şokların etkisinin geçici olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Turist Gelişleri, Durağanlık, Fourier Panel Birim Kök Testi.

ABSTRACT

Tourism is one of the rapidly developing and expanding industries in the world. The tourism industry contributes to the increase of welfare and sustainable development for countries due to its income-generating and employment-increasing effect. In addition, it has an important role in protecting world peace by providing social and cultural interaction. The tourism industry is one way to build a better future. Therefore, good management of the tourism industry is very important for policy makers. In this study, using the 1995-2019 data, the Fourier panel stationarity test is used to examine whether the effects of shocks affecting tourism on tourism arrivals are temporary or permanent for the 10 most visited countries in the world. It is concluded that the series of tourist arrivals are stationary for the panel, in other words, the impact of the shocks is temporary.

Keywords: Tourism, Tourist Arrivals, Stability, Fourier Panel Unit Root Test.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Turizm, dünyada hızla gelişen ve genişleyen endüstrilerden biridir. Turizm endüstrisi gelir sağlayıcı ve istihdamı artırıcı etkisi sebebiyle ülkeler için refah düzeyinin artırılması ve sürdürülebilir kalkınmaya katkısının yanı sıra toplumsal ve kültürel etkileşimi sağlayarak dünya barışının korunmasında önemli bir role sahiptir. Turizm endüstrisi, tüketici harcamaları ile doğrudan, turizm yatırımlarının yanı sıra destek endüstrilerin büyümesini sağlaması açısından da dolaylı olarak ekonomiye katkıda bulunur. Dünya çapında turizm zaman içinde güçlü bir büyüme kaydetmiş olsa da, gidişatı her zaman pürüzsüz olmamıştır. Dünyada turizm endüstrisi doğal afetler, terörizm, siyasi istikrarsızlık veya mali kriz gibi çeşitli şoklara maruz kalmıştır. ABD'deki 11 Eylül saldırısı, 2003'te meydana gelen SARS salgını, 1998-1999 Asya krizi, 2004'teki kuş gribi korkusu ve 2008-2009 küresel ekonomik krizi örnek olarak verilebilir (Bassil vd. 2014:281). 2019 yılı Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan Covid-19 salgını, turizm sektörünü etkileyen son şok olmuştur. Bu salgın, turizm sektörünün ekonomik bağlantısı sebebiyle şokların etkisinin kalıcı mı yoksa geçici mi olduğu sorusunu gündeme getirmiştir. Turist gelişlerinin durağan olduğu tespit edilirse, turizm sektörüne gelen şokların kalıcı etkileri olmayacak ve turist girişlerinin sayısı orijinal denge düzeyine dönecektir. Bu durumda, hükümetlerin aktif politikalarının kalıcı etkileri olmayacaktır. Turist gelişlerinin durağan olmaması durumunda ise turist gelişleri uzun dönemde eski haline geri dönmeyecektir (Charles vd., 2019:2640). Turizm sektörünün ülkeler için önemi göz önüne alındığında, şokların turizm sektörü üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi önem kazanmıştır.

Güçlü bir küresel ekonomi, gelişmekte olan ekonomilerde büyüyen bir orta sınıf, teknolojik gelişmeler, yeni iş modelleri, uygun fiyatlı seyahat maliyetleri ve vize kolaylığı ile uluslararası turist gelişleri 2018'de %5 artarak 1,4 milyar seviyesine, ihracat gelirleri 1.7 trilyon \$'a ulaşmıştır. Bu gelir turizm endüstrisini ekonomik büyüme ve kalkınma için küresel güç haline getirmekte ve daha iyi işlerin yaratılmasını teşvik etmektedir. Turizm yenilik ve girişimcilik için katalizör görevi görmektedir. Hem yükselen hem de gelişmiş ekonomiler artan turizm gelirinden yararlanmaktadır. Son yedi yılda turizm ihracatı, mal ihracatından daha hızlı büyümüş ve birçok ülkede ticaret açıklarını azaltmıştır (UNWTO, 2019: 1-5). Seyahat ve turizm sektörünün küresel GSYİH'ya katkısı 2019 yılında %10.4 iken 2020 yılında salgından dolayı yapılan kısıtlamalar nedeniyle % 49,1 azalarak % 5.5'e gerilemiştir. Küresel ekonomi 2020 yılında GSYİH'da % 3.7'lik bir düşüş yaşamıştır. Yurt içi ziyaretçi harcamaları % 45 azalırken, yurt dışı ziyaretçi harcamaları ise görülmemiş bir şekilde % 69.4 oranında azalmıştır. Dünyada 2019 yılında seyahat ve turizm sektöründe 334 milyon kişi istihdam edilirken 2020 yılında iş ve devlet koruma programları ile desteklenerek 272 milyon kişiye sektörde iş sağlanabilmiş ve 62 milyon kişi işini kaybetmiştir. Sektörde tam olarak iyileşme olmadığı sürece iş kaybı tehdidi devam etmektedir (WTTC, 2020). Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmanın ve daha iyi bir gelecek inşa etmenin bir yolu olan turizm endüstrisinin iyi yönetilmesi politika yapıcılar için oldukça önemlidir.

Ülkelere gelen turist sayısına bakıldığında dünyada en çok ziyaret edilen 10 ülke aşağıdaki Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Ülkelere Gelen Turist Sayısı Dünya Sıralaması (Milyon Kişi)

Sıra	Ülkeler	Değer			% Değişim		% Değişim (YTD)
		2017	2018	2019	2018/2017	2019/2018	2020
1	İspanya	81.9	82.8	83.7	1.1	0.8	-76.1
2	ABD	77.2	79.7	79.3	3.3	-0.6	-72.0
3	Çin	60.7	62.9	65.7	3.6	4.5	-84.1
4	İtalya	58.3	61.6	64.5	5.7	4.8	-57.3
5	Türkiye	37.6	45.8	51.2	21.7	11.9	-72.3
6	Meksika	39.3	41.3	45.0	5.1	9.0	-46.5
7	Tayland	35.6	38.2	39.8	7.3	4.3	-79.4
8	Almanya	37.5	38.9	39.6	3.8	1.8	-63.0
9	İngiltere	37.7	36.3	39.4	-2.2	1.9	-60.5
10	Japonya	28.7	31.2	32.2	8.2	3.7	-85.1

Kaynak: Dünya Turizm Örgütü, Aralık 2020

Not: Çalışmaya yeterli verisi olmadığı için Fransa yerine Japonya dâhil edilmiştir. **YTD:** Yılbaşından bugüne, önceki yılın aynı dönemine kıyasla, verilerin mevcut olduğu aylardaki değişimi ifade etmektedir.

Tablo 1 incelendiğinde 2018 ve 2019 yıllarında genel olarak turist sayılarında artışlar gözlemlenmiştir. Ancak 2020 yılında turist gelişlerinde önemli düşüşler yaşanmıştır. Bu durum Covid-19 salgından sonra ülkelerdeki turist gelişlerindeki değişimin ne kadar ciddi boyutlarda olduğu görülmektedir. Bu durumun ekonomik etkilerinin önemi de açıktır. Bu çalışmada dünyada en çok ziyaret edilen 10 ülke olan ABD, Almanya, Birleşik Krallık, Çin, Japonya, İspanya, İtalya, Meksika, Tayland, Türkiye için

turist gelişlerinin durağanlığını Fourier panel durağanlık testi kullanılarak araştırılmaktadır. Turizme etki eden şokların ziyaretçi sayıları üzerindeki etkisinin geçici mi yoksa kalıcı mı olduğunu incelenmektedir. Çalışmanın ele alınan ülke grubu ve kullanılan ekonometrik yöntem açısından diğer çalışmalardan farklı olması sebebiyle literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde dünyada turizm ile ilgili kısa bilgi verilmiş, ikinci bölümde konuyla alakalı literatür çalışması tablo halinde sunulmuştur. Üçüncü bölümde kullanılan veri seti ve ekonometrik yöntem tanıtılmaktadır. Dördüncü bölümde ampirik bulgulara ve politika önerilerine yer verilerek çalışma sonlandırılmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Turist gelişlerine etki eden şokları konu alan literatürde çok sayıda çalışma mevcuttur. Tablo 2’de incelenen çalışmaların özeti yer almaktadır.

Tablo 2. Seçilmiş Literatür Özeti

Yazar	Ülke-Dönem	Ekonometrik Yöntem	Sonuç
Bhattacharya ve Narayan (2005)	Hindistan (1980–1999) Yıllık	IPS, Maddala ve Wu (1999) panel birim kök testleri	Hindistan'a ziyaretçi girişlerinde yaşanan şokların ziyaretçi girişleri üzerinde geçici bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Lee (2010)	Singapur (1978-2010) Aylık	Zivot-Andrews birim kök testi	Yedi ülkeden Singapur’da ziyaretçi girişlerinde yaşanan şokların kalıcı olduğunu sonucuna ulaşılmıştır.
Saleh vd. (2011)	Tayland (1988-2007) Yıllık	Panel LM birim kök testi	Dış şokların turist girişleri üzerinde yalnızca geçici bir etkiye sahip olduğunu ve Tayland’ın turizm sektörünün uzun vadeli denge yoluna döneceği sonucuna ulaşılmıştır.
Dedeoğlu (2013)	Türkiye (1996-2014)	IPS panel birim kök testi	Türkiye’ye 1996-2014 döneminde 15 kaynak ülkeden gelen ziyaretçiler üzerinde şokların etkisinin geçici olduğunu göstermiştir.
Bassil vd. (2014)	Lübnan (2008-2013) Aylık	Panel LM birim kök testi	Dışsal şokların ziyaretçi girişleri üzerinde geçici bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Tan ve Tan (2014)	Singapur (1994-2011) Aylık	Panel KPSS durağanlık testi	20 ülkeden Singapur’a gelen turistler üzerinde şokların geçici olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Gil-Alana vd. (2016)	Hırvatistan (1995-2013) Aylık	Kesirli bütünlüşme yaklaşımı	Hırvatistan turizmde mevsimsel şokların kalıcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Dash vd. (2017)	BRIC ülkeleri (2000-2013) Yıllık	Demetrescu ve Hanck, CIPS, Im vd. (2005) panel LM birim kök testi	Brezilya, Rusya ve Hindistan’da turizm sektörüne yönelik şokların etkilerinin geçici olduğu, fakat Çin’de turizm sektöründeki şokların kalıcı etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Tiwari vd. (2018)	Hindistan (1981-2012) Yıllık	KPSS, IKPSS ve SS birim kök testi	Hindistan'a 8 kaynak ülkeden gelen yabancı turistlere yönelik şokların geçici bir etkiye sahip olduğu, geri kalan 9 ülke için şokların kalıcı etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Xie vd. (2018)	Hindistan (1981–2012)	Carrion-i-Silvestre vd. (2009), Bahmani-Oskooee vd. (2014) birim kök testleri	Hindistan'a İngiltere, Kanada, Avustralya, Singapur ve Nepal'den turist gelişlerinin durağan olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Baig ve Hussam (2019)	Pakistan (Gilgit-Baltistan bölgesi) (2007-2017) Aylık	ADF, KPSS, Lee ve Strazicich (2004), Lee ve Strazicich (2003) birim kök testleri	Şokların Gilgit Baltistan'a gelen turistler üzerinde geçici etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Kyophilavong vd. (2019)	Laos (1995-2014)	Moon ve Perron (2004), Choi (2006), Demetrescu ve Hanck (2012) ve CIPS panel birim kök testleri	ASEAN dışı turist gelişlerine yönelik şokların kalıcı etkilere sahip olduğu, Asya ve Pasifik, ASEAN ve Avrupa'dan gelen turistler üzerindeki şokların geçici etkilere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yücel (2020)	En çok ziyaret edilen 20 ülke (1995-2018)	SURADF, Bootstrap IPS, CADF, HK panel birim kök testleri	Turizm sektörüne gelen şokların geçici olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
--------------	---	--	--

Bu çalışmaları iki gruba ayırmak mümkündür. İlk grup çalışmalar (örneğin Lee (2010), Dedeoğlu (2013), Tan ve Tan (2014), Tiwari vd. (2018), Xie vd. (2018)), belirli bir ülkeyi ele alınarak o ülkeyi en çok ziyaret eden kaynak ülkelerde turizme etki eden şokların etkisini incelemektedir. İkinci grup çalışmalar ise (örneğin Bhattacharya ve Narayan (2005), Saleh vd. (2011), Dash vd. (2017), Kyophilavong vd. (2019), Yücel (2020)), belirli bir bölgedeki veya belirli bir ülke grubunda yer alan ülkeleri ele alarak turizme etki eden şokların etkisinin geçici mi yoksa kalıcı mı olduğunu incelemiştir. Kullanılan yöntem ve ele alınan ülke grubunun farklı olması sebebiyle incelenen çalışmalarla ilgili ortak bir çıkarımın yapılması mümkün olmamaktadır.

3. VERİ SETİ, EKONOMETRİK YÖNTEM VE AMPİRİK BULGULAR

3.1. Veri Seti

Bu çalışmada 1995-2019 dönemi veriler kullanılarak en çok ziyaret edilen 10 ülke (ABD, Almanya, Birleşik Krallık, Çin, Japonya, İspanya, İtalya, Meksika, Tayland, Türkiye) için turist gelişlerinin durağanlığı Fourier panel durağanlık testi kullanılarak araştırılmıştır. Çalışmaya yeterli verisi olmadığı için Fransa yerine Japonya dâhil edilmiştir. Veri setine <https://data.worldbank.org/> adresinden erişilmiştir. Çalışmanın analiz kısmında tüm serilerin doğal logaritması alınmıştır.

3.2. Ekonometrik Yöntem

3.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı

Durağanlık testine geçmeden önce panel üyeleri arasında yatay kesit bağımlılığının varlığının araştırılması gerekmektedir. Pesaran (2006) yatay kesit bağımlılığının olması durumunda, bu durumun göz ardı edilmesinin yanlışlık ve boyut bozulmaları problemlerine yol açabileceğini ifade etmiştir (Hsueh vd., 2013: 296). Bundan dolayı öncelikle ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığı incelenmiştir. Çalışmada yatay kesit bağımlılığının varlığını test etmek için LM ve LM_{adj} testleri kullanılmıştır. Yatay kesit boyutunun zaman boyutundan küçük olduğu durumlarda yatay kesit bağımlılığını test etmek için Breusch ve Pagan (1980) tarafından önerilen LM testi kullanılabilir. LM test istatistiği Denklem (1) kullanılarak hesaplanmaktadır:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (1)$$

Pesaran vd. (2008), LM testinin kesin ortalamasını ve varyansını kullanarak LM testinin sapması düzeltilmiş versiyonu olan LM_{adj} testini önermişlerdir. LM_{adj} istatistiği ise Denklem (2) kullanılarak hesaplanmaktadır:

$$LM_{adj} = \left(\frac{2}{N(N-1)} \right)^{1/2} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^2 - \mu_{Tij}}{v_{Tij}} \right) \quad (2)$$

Burada, k regresör sayısını, μ_{Tij} ve v_{Tij} ise sırasıyla ortalama ve varyansı göstermektedir. Testlerin boş hipotezleri yatay kesit bağımlılığı yoktur şeklindedir.

3.2.2. Panel Durağanlık Testi

Durağanlık analizi serinin zaman serisi grafiği, korelogramı ve otokorelasyon fonksiyonları kullanılarak incelenebilmektedir. Fakat 20. yüzyılın sonlarında birim kök/durağanlık testleri kullanılarak yapılan durağanlık analizleri sistematik hale gelmiş ve birim kök/durağanlık testlerini içeren geniş çaplı bir literatür oluşmuştur. Birim kök literatürü ilk olarak kırılmaların dikkate alınmadığı Dickey-Fuller (1979) testi ile başlamıştır. Sonra keskin kırılmaların modellenerek kırılmaların dikkate alındığı birim kök/durağanlık testleri geliştirilmiştir. Daha sonra yapısal değişimin etkilerinin kademeli olabileceği dikkate alınarak doğrusal olmayan testler geliştirilmiştir (Becker vd., 2006: 407). Doğrusal olmayan modellerin, uygun fonksiyonel formun seçilmesi sorunu yaygın kullanımını sınırlayan temel dezavantajlardan biridir. Fonksiyonel formun yanlış tanımlanması, doğrusal olmama durumunu tamamen görmezden gelmek kadar sorunlu olabilmektedir. Bu nedenle çalışmada yukarıda bahsedilen problemleri azaltmak amacıyla Fourier yaklaşımı kullanılmıştır. Fourier yaklaşımında kırılma formunun, kırılma tarihlerinin ya da kırılma sayısının önsel olarak bilindiği varsayımı gerekli değildir.

Nazlıoğlu ve Karul (2017) panel durağanlık testi Fourier yaklaşımı kullanarak yumuşak ve pürüzsüz kırılmaları dikkate almaktadır. Nazlıoğlu ve Karul (2017) çalışmalarında aşağıdaki veri üretme sürecini takip etmektedir:

$$y_{it} = \alpha_i(t) + r_{it} + \lambda_i F_i + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

$$r_{it} = r_{i,t-1} + u_{it} \quad (4)$$

Burada $i = 1, \dots, N$ yatay kesit boyutu, $t = 1, \dots, T$ zaman boyutunu, r_{it} rassal yürüyüş sürecini göstermektedir. ε_{it} ve u_{it} bağımsız ve özdeş dağılıma sahip hata terimini göstermektedir. F_i , gözlenemeyen ortak faktörü ve λ_i her bir faktörün ağırlığını,

$\alpha_i(t)$ zamana bağlı deterministik terimi göstermektedir. Eğer sabit terim bilinmeyen formlara sahip herhangi bir yapısal değişlik içeriyorsa, tek bir frekans bileşenli Fourier yaklaşımı Denklem (5)'de verildiği gibi tanımlanmaktadır:

$$\alpha_i(t) = \alpha_i + \gamma_{1i} \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_{2i} \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (5)$$

Burada k Fourier frekans sayısını göstermektedir. Bireysel test istatistikleri $\eta_i(k)$ Denklem (6)'da verildiği gibi hesaplanmaktadır:

$$\eta_i(k) = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T \tilde{S}_{it}(k)^2}{\tilde{\sigma}_{\varepsilon_i}^2} \quad (6)$$

Fourier panel istatistiği $FP(k)$ ise Denklem (7) kullanılarak hesaplanmaktadır:

$$FP(k) = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \eta_i(k) \quad (7)$$

Sırasıyla $T \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ a giderken $FP(k)$, $\xi(k)$ ortalama ve $\zeta(k)$ varyans ile normal dağılıma yaklaşmaktadır. Bu durumda test istatistiği Denklem (8) ile hesaplanmaktadır:

$$FZ(k) = \frac{\sqrt{N}(FP(k) - \xi(k))}{\zeta(k)} \sim N(0,1) \quad (8)$$

3.3. Ampirik Bulgular

Çalışmada durağanlık sınaması yapılmadan önce birimler arasındaki yatay kesit bağımlılığın varlığı LM ve LM_{adj} testleriyle araştırılmıştır. Turist gelişleri serisine ait yatay kesit bağımlılığı test sonuçları Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

Yöntem	Test İstatistiği	p-değeri
LM	64.476	0.030
LM_{adj}	1.453	0.073

LM ve LM_{adj} test sonuçlarına göre yatay kesit bağımlılığının olmadığı ifade edilen boş hipotez reddedilmiştir. Diğer bir ifadeyle yatay kesit bağımlılığı testi sonuçları birimler arasında yatay kesit bağımlılığının bulunduğuna işaret etmektedir. Bu sonuçlara göre ele alınan ülkelerin birinde meydana gelen herhangi bir çok diğer ülkeleri de etkilemektedir. Bu doğrultuda ele alınan serilerin durağanlık sınamalarında yatay kesit bağımlılığını dikkate alan testlerin kullanılması gerekmektedir. Bu doğrultuda ele alınan serilerin durağanlık özellikleri Nazlioglu ve Karul (2017) tarafından geliştirilen ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Fourier KPSS panel durağanlık testi kullanılarak araştırılmıştır. Tablo 4'de Fourier KPSS panel durağanlık testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 4. Fourier KPSS Panel Durağanlık Testi Sonuçları

	k=1	k=2	k=3
ABD	0.066	0.089	0.085
Almanya	0.083	0.155	0.101
Birleşik Krallık	0.081	0.119	0.124
Çin	0.073	0.140	0.145
Japonya	0.052	0.139	0.132
İspanya	0.071	0.144	0.129
İtalya	0.049	0.151	0.134
Meksika	0.057	0.106	0.095
Tayland	0.077	0.153	0.112
Türkiye	0.045	0.133	0.130
Kritik Değerler			
%10	0.131	0.315	0.339

%5	0.172	0.415	0.448
%1	0.269	0.667	0.718
Panel İstatistiği			
FZ(k)	-0.019	-0.195	-0.804
p-değeri	0.508	0.577	0.789

Not: Koyu renkler % 10 anlamlılık düzeyinde durağanlığı göstermektedir. Kritik değerler Becker vd. (2006:389)'nin çalışmasından alınmıştır.

Fourier KPSS panel durağanlık testi sonuçları incelendiğinde, hesaplanan Fourier KPSS test istatistiği kritik değerden küçük olduğundan serilerin durağan olduğunu gösteren boş hipotez reddedilememektedir. Fourier KPSS sonuçlarına göre her üç frekans değerinde de (k=1, k=2 ve k=3) paneli oluşturan ülkelerin tamamı durağan olarak elde edilmiştir. Tablo 4'de FZ(k) test istatistikleri panelin geneli için elde edilen sonuçları göstermektedir. FZ(k) istatistiklerine ait olasılık değerleri incelendiğinde en çok ziyaret edilen 10 ülkede turist gelişlerinin durağanlığını ifade eden boş hipotez panelin geneli için her üç frekans değerinde de (k=1, k=2 ve k=3) reddedilememektedir. Yani bu sonuçlar panelin durağan olduğunu göstermektedir.

4. SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışmada en çok ziyaret edilen 10 ülkede turist gelişlerinin durağanlık özelliği gösterip göstermediği Nazlioglu ve Karul (2017) tarafından geliştirilen panel durağanlık testi kullanılarak araştırılmaktadır. Nazlioglu ve Karul (2017) panel durağanlık testi Fourier yaklaşımı kullanarak yumuşak ve pürüzsüz kırılmaları dikkate almaktadır. Panelin geneli için elde edilen durağanlık sınaması sonucuna göre turist gelişlerinin durağanlığını ifade eden boş hipotez reddedilemeyerek panelin durağan olduğuna karar verilmiştir. Diğer taraftan bireysel durağanlık test sonuçları tüm frekans değerlerinde turist gelişleri serisinin 10 ülkenin tamamında durağan olduğunu göstermektedir. Elde edilen bulgular bütüncül olarak değerlendirildiğinde, turist gelişleri serisinin durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Turist gelişleri birim kök içermediğinden turist gelişlerine yönelik şokların geçici olduğu ve zaman içinde eski haline geri döneceği anlaşılmaktadır. Bu durumda, hükümetlerin aktif politikalarının kalıcı etkileri de olmayacaktır.

Turizm endüstrisi muazzam bir potansiyele sahip olmakla birlikte turizm faaliyetleri istihdam ve kazanç yaratmaktadır. Turizmi ekonomik kalkınma seçeneği haline getiren iş yaratma ve istihdamı artırma potansiyelidir. Dünyanın dört bir yanında, tüm kalkınma seviyelerindeki ülkelerde milyonlarca iş ve işletme, güçlü ve gelişen bir turizm sektörüne bağlıdır. Doğal ve kültürel mirasın korunmasında ve gelecek nesillere aktarılmasında itici güç olan turizmi korumak bütün dünya ülkeleri için oldukça önemlidir. Bu nedenle kaynakların verimli kullanımı, biyolojik çeşitliliğin korunmasının teşvik edilmesi ve iklim değişikliğiyle mücadeleyle yönelik politikalarla turizm sektörü gelişmesi ve büyümesi sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Baig, S. & Hussain, H. (2020). Do Shocks Have Permanent or Transitory Effects on Tourist Inflow? An Application of Stationarity Test with Structural Breaks: Evidence Reexamined for Gilgit-Baltistan, Pakistan. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 25(2), 120-130.
- Bassil, C., Saleh, A. S. & Anwar, S. (2014). Is Tourism in Lebanon Subject to Permanent or Transitory Exogenous Shocks?. *Tourism Analysis*, 19(6), 781-790.
- Becker, R., Enders, W. & Lee, J. (2006). A Stationarity Test in the Presence of An Unknown of Smooth Breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.
- Bhattacharya, M. & Narayan, P. K. (2005). Testing for the Random Walk Hypothesis in the Case of Visitor Arrivals: Evidence from Indian Tourism. *Applied Economics*, 37(13), 1485-1490.
- Breusch, T. S. & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Charles, A., Darné, O. & Hoarau, J. F. (2019). How Resilient is La Réunion in Terms of International Tourism Attractiveness: An Assessment from Unit Root Tests with Structural Breaks from 1981-2015. *Applied Economics*, 51(24), 2639-2653.
- Dash, A. K., KG, S. & Tiwari, A. K. (2017). Are Tourist Arrivals Stationary? Evidence from BRIC Countries. *Current Issues in Tourism*, 20(3), 221-224.
- Dedeoğlu, M. (2013). Are Shocks to Turkey's Tourist Arrivals Permanent?. *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*, (24), 30-39.
- Dickey, D. A. & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with A Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427-431.

- Gil-Alana, L. A., Mervar, A. & Payne, J. E. (2016). Modeling the Degree of Persistence in Croatian Tourism. *Tourism Economics*, 22(3), 655-664.
- Hsueh, S. J., Hu, Y. H. & Tu, C. H. (2013). Economic Growth and Financial Development in Asian Countries: A Bootstrap Panel Granger Causality Analysis. *Economic Modelling*, 32, 294-301.
- Kyophilavong, P., Tiwari, A. K., Jóźwik, B. & Kikuchi, T. (2019). Are Tourist Arrivals Stationary? Evidence from Laos. *Anatolia*, 30(4), 622-625.
- Lee, C. G. (2010). Whether A Shock Has A Temporary or Permanent Effect on Visitor Arrivals in Singapore. *Tourism Review International*, 14(1), 43-46.
- Nazlioglu, S. & Karul, C. (2017). A Panel Stationarity Test with Gradual Structural Shifts: Re-Investigate the International Commodity Price Shocks. *Economic Modelling*, 61, 181-192.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with A Multifactor Error Structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M., H., Ullah, A. & Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence. *Econometrics Journal*, 11, 105-127.
- Saleh, A. S., Verma, R. & Ihalanayake, R. (2011). Do External Shocks Have A Permanent or A Transitory Effect on Thailand's Tourism Industry?. *Tourism Analysis*, 16(4), 483-491.
- Tan, S. H. & Tan, S. K. (2014). Are Shocks to Singapore's Tourist Arrivals Permanent or Transitory? An Application of Stationarity Test with Structural Breaks. *Current Issues in Tourism*, 17(6), 480-486.
- Tiwari, A. K., Dash, A. K. & Narayanan, B. G. (2018). Foreign Tourist Arrivals in India from Major Source Countries: An Empirical Analysis. *Current Issues in Tourism*, 21(10), 1137-1156.
- UNWTO (2019). 09.05.2021 tarihinde International Tourism Highlights :<https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>
- WTTC (2020). 09.05.2021 tarihinde World Tourism Organization: www.e-unwto.org/loi/wtobarometereng
- WTTC (2021). 09.05.2021 tarihinde World Tourism Organization: <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact>
- Xie, H., Tiwari, A. K. & Chang, T. (2018). Investigating Stationarity in Tourist Arrivals to India Using Panel KPSS with Sharp Drifts and Smooth Breaks. *Applied Economics*, 50(46), 4985-4998.
- Yucel, A. G. (2020). Are Shocks to Tourist Arrivals Permanent or Transitory? A Comprehensive Analysis on the Top 20 Most-Visited Countries. *Current Issues in Tourism*, 1-18.

Kur'ân Tilâvetinde Lahn Olgusu ve Fatiha Suresindeki Yansıması *

The Lahn Fact in Quran Recitation and its Reflection in Surah Fatiha

Sedat KAYA^a

^a Öğretim Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'ân'ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, sedatkaya13@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-1121-7355

ÖZ

Kur'ân tilâvetini Fem-i Saadetten (s.a.v.) duyulduğu şekliyle icra etmek, her türlü ilave veya noksanlıktan salim hale getirmek, her Müslümanın titizlikle durması gereken bir konudur. Bu çalışmada, hem ilk dönem kıraat âlimlerinin üzerinde derin araştırmalar yaparak tespit ettikleri hatalı okuyuşlar; hem de sonradan vuku bulan ve gittikçe yaygın hale gelen tilâvet hataları üzerinde durulmuştur. Özellikle, konunun anlaşılmasında önemli bir etken olarak kelimenin sözlük ve terimsel açıklamalarında ortaya çıkan çoklu anlam kargaşasının giderilmesi hedeflenmiştir. Çünkü lahn kelimesi bir taraftan “nağme yapmak, makamlı okumak” gibi anlamlara gelirken bir taraftan da, “sözün kastedilen anlamının dışında kullanılması, haktan meyledip batıla sapmak” gibi birbirine zıt anlamlar içerir. Kıraat ve tecvîd ilminde ise; “harflerin zat, sıfat ve tecvîd kurallarına riayet etmemekten kaynaklanan okuyuş hataları” anlamına gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tilâvet, Tecvîd, Doğru Okuma, Lahn.

ABSTRACT

Reading the Quran as it is heard from Fem-i Saadet (s.a.v.) and protecting it from any additions or deficiencies is an issue that every Muslim should pay attention to. In this study, it will be focused on both the erroneous readings that the early recitation scholars have determined by making in-depth research and the mistakes in recitation that occurred later and became increasingly widespread. Especially eliminating the multiple meaning confusion arise from the lexical and terminological explanations of the word will be an important factor in understanding the subject. Lahn; on the one hand it means "melody sound, melody, beautify the sound and reading with maqam", but on the other hand, it means "making mistakes, deviating from the truths and using the word outside of its true meaning". In the Quran recitation; it means "reading errors due to non-compliance with tajweed rules".

Keywords: Quran, Recitation, Tajweed, Reading Properly, Lahn.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

* Bu çalışma Bilim ve Hikmet Araştırmaları Derneği tarafından 16-17 Nisan 2021 tarihinde çevrimiçi düzenlenen "Bilhikem 4. Sosyal Bilimler Öğrenci Sempozyumu"nda sunulan bildiriden istifade edilerek hazırlanmıştır

1. GİRİŞ

Son ilahi mesaj, Allah Resulü'ne Cebrail vasıtasıyla sözlü olarak indirilmiş mu'ciz bir kitaptır. Hz. Peygamber vahyin nüzulünün bidayetinde onu eksiksiz bir şekilde almak, kavramak ve ezberlemek için yoğun bir gayret içerisinde olmuştur. “(Ey Peygamber) onu (kur'an'ı) almak için dilini hızlıca hareket ettirme. Şüphesiz onu, toplamak ve okutmak bize aittir” (Kıyâmet, 75/16-17.) şeklinde indirilen ayetlerle söz konusu kaygı giderilmiş ve Hz. Peygamber bu anlamda rahatlatılmıştır. Aynı hassasiyet Sahabenin Kur'an ayetlerini okuma, yazıya geçirme ve öğretim sürecinde de devam etmiştir. Kitâb-ı mübîn'in cem' ve istinsah faaliyetleri hep bu hassasiyetin birer yansımasıdır. Zamanla fetihler sonucunda İslam toprakları genişlemiş, aslı Arap olmayan değişik milletlerin Araplarla iç içe yaşamaya başlamaları üzerine i'rabta hatalı kullanımlar, kıraatte yanlış telaffuzlar ve hadislerde anlatım bozukluğu ortaya çıkmaya başladı (Çetin, 2003: 55-56). Bu olumsuz gelişmeler Arap dilinde lügat ve gramer çalışmalarına başlamanın en önemli sebebi sayıldığı gibi, ilk dönem tecvîd eserlerinin tedvin edilmesinde de yegâne amil olmuştur.

Kur'an kıraatını her türlü hatalı okuyuşa karşı korumak için konulan tecvîd kaideleri, önceleri sadece uygulamada yer alırken bu ilmin bir disiplin haline gelmesiyle beraber teorik anlamda da varlığını ortaya koymuştur. Sıradan bir metnin bile anlaşılması için dilsel belli kaidelerin varlığına ihtiyaç duyulurken ilâhî mesajın doğru bir şekilde alınması ve aktarılması için belli başlı kuralların olmaması düşünülemezdi. İşte bu amaçlara matufen kıraat ve tecvîd ilminde uzmanlığını ispatlamış âlimler hangi tür okuyuşların Kur'an kelimelerinin orijinalliğine zarar vereceği hususunda ciddi gayretler sarf etmişler ve bunun neticesinde eserlerinde konuyla alakalı müstakil bir başlık oluşturmuşlardır.

“Kur'an tilâvetinde lahn olgusu ve Fatiha sûresindeki yansıması” adlı bu çalışmada öncelikle “Lahn” kavramının sözlük ve terim anlamı ele alınacak, kelimenin kıraat ilmi dışındaki diğer ilim dallarındaki karşılığının ne olduğuna kısaca değinilecek ve son olarak da bu kavramın kıraat ilmindeki yeri üzerinde durulacaktır.

Konunun pratikteki yansımasını zihinlerde canlı tutmak amacıyla Fatiha sûresinde ortaya çıkan hatalı okuyuşların neden kaynaklandığı ve nasıl düzeltilebileceği hususu etraflıca ele alınacaktır. Örneklemlerin özellikle Fatiha sûresi özelinde ele alınması, onun bütün namazlarda tekrarlanıyor olması ve Hz. Peygamberin “Fatiha”sı namazın kabul edilmeyeceği veya eksik olacağı” (Müslim, ts.: 34.) şeklindeki beyanatları sebebiyledir.

1. LAHN KELİMESİNİN SÖZLÜK ANLAMI

Lahn (لَحْنٌ - لَحْنًا - لَحْنًا) kökünden türemiş bir kelime olup (İbn Manzur, 1994: 255), sözlükte; dil, şive, teganni, müzikal ve nağmeli okuyuş, sese melodi katmak, akıllı olmak, makamla okumak, doğru yoldan ayrılmak, birine bir şeyi anlatmak ve bir sözü hakiki anlamının dışında kullanmak gibi değişik anlamlara gelmektedir (İbn Manzur, 1994: 13/379; Madazlı, 1985: 183; Ragıb el-İsfehânî, 1412: 738; Sağman, 1958: 42; Temel, 1997: 89). Lahn sözcüğü ‘dilde hata’ anlamında kullanılmadan önce, lügatte yukarıda zikredilen anlamları çağrıştıracak şekilde kullanılıyordu (Ergüven, 2007: 158). Ahmed b. Faris (ö. 395/1004) bunu şu sözleriyle teyit etmektedir: “Lahn, Arap dilinde, sözün doğru kullanımdan saptırılmasıdır. Lahnın bu anlamda kullanımı sonradan ortaya çıkmıştır. Çünkü dilsel safiyeti bozulmamış Araplarda dili hatalı kullanma gibi bir durum söz konusu değildi. (İbn Fâris, 1979: 158). ‘Lahn’ kelimesinin sözlükte kullanılan bu değişik anlamları örnekler üzerinde kısaca şöyle izah edilebilir:

a- Nağme ve Şarkı

Sesi dalgalandırmak, terennüm etmek demektir (Ergüven, 2007: 158). Bu anlamdaki kullanıma bir çift kumrunun karşılıklı terennüm ederek şarkı söylediklerini ifade eden bir Arap şiiri örnek gösterilebilir. *يُرِيدَانِ لَحُونًا دَاتِ الْوَانِ* / Terennüm ederek çeşit çeşit nağmeler şarkılar (Ebu Hilal el-Askerî, 1988: 224).

b- Tevriye, İmalî Konuşma

Belâgat ilminde söz sanatlarının en önemlilerinden biri olan tevriye; birincisi, ilk bakışta herkesçe anlaşılabilen, ikincisi ise sadece ehil kişilerce bilinebilen iki anlamlı kelimeyi gizli bir karineye dayanarak uzak anlamında kullanmayı ifade eder (Durmuş, 2012: 41/45-47). *وَلْتَعْرِفْنَهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ*. “And olsun ki sen, onları imalî konuşmalarından da tanırsın (Muhammed, 47/30)” âyetinde geçen *لَحْنٌ* kelimesinin “tevriye veya imalî söz” anlamına geldiği ifade edilmiştir. (ez-Zemahşerî, 1977: 5/267).

c- Dil, Lehçe, Şive

Kelb kabilesinden bir kadının şu şiiri lahn kelimesinin bu anlama geldiğine delildir; *وَقَوْمٌ لَهُمْ لَحْنٌ سَوِيٌّ لَحْنٌ قَوْمَنَا* “Onlar, şiveleri bizim şivemizden olmayan bir kavimdir.” (ez-Zemahşerî, 1977: 5/267). Ayrıca Hz. Ömer'in; *تَعَلَّمُوا الْفَرَائِضَ وَسُنَّةَ وَاللَّحْنَ* “Ferâizi, sünneti ve lahni öğreniniz” cümlesinde geçen lahn kelimesi de lügat, dil manasında kullanılmıştır. (İbn Manzur, 1994: 12/255-256).

d- Zekâ ve Kavrayış

Allah Resulü'nün (s.a.v.) *وَلَعَلَّ أَحَدَكُمْ أَلْحَنُ بِحُجَّتِهِ مِنَ الْآخَرِ* “Sizden biri delilini sunmada daha akıllıca hareket edebilir.” (el-Cevherî 1987: 6/2194). sözü bu anlamda kullanılmıştır.

e- Anlam ve muhteva

Muhammed sûresi otuzuncu âyette geçen lahn kelimesinin bu anlama geldiği ifade edilmiştir. Buna göre âyetin manası şöyle olabilir; “Yemin olsun ki sen, onları sözlerinin içeriğinden de tanırsın.”

f- Lahn Kelimesinin Terim Anlamı

Arap dilinde ve Kur'ân tilâvetinde hataya düşmektir. Buna göre kelimelerin yapısında ve i'rabında hata etmeye lahn denildiği gibi, Kur'ân okurken harflerin zât ve sıfatlarında hata yapmak ve tecvîd kaidelerini uygulamamaktan kaynaklanan hatalara da lahn denir.” (Çetin, 2003: 55-56).

2. TARİHSEL SÜREÇTE LAHN KAVRAMI

Lahn kavramının ilk defa ne zaman ve ne maksatla kullanıldığına dair değişik görüşler ortaya atılmıştır. İslam'dan önceki dönemlerde de lahnın var olduğu ileri sürülse de (Küçükkalay, 1969: 137), bunun Hz. Peygamber döneminden itibaren özellikle mevali ve Arap olmayanların konuşmalarında ortaya çıktığı kabul edilmektedir (et-Tantâvî, ts.: 16). Bu konuda İbn Fâris (ö. 395/1004), lahn kelimesinin, “hata yapmak” manasındaki kullanımının sonradan ortaya çıktığını ifade eder. Çünkü bu kelime saf Arapça konuşan Araplar tarafından bilinen bir kelime değildir (İbn Fâris, 1979: 5/239). İslam'ın doğuşundan sonra fetihlerle beraber birçok topluluk İslam'a girmiştir. Bunun doğal sonucu olarak da Kur'ân dili olan Arapçanın öğrenilmesi yaygınlaşmıştır. Arap olmayan bu toplulukların Arapça konuşmaya başlamaları ile birlikte dilde hatalı kullanımların (lahn) daha fazla ortaya çıktığı görülmüştür (Kaya, 2015: 53-72).

Arapların gündelik dildeki bazı kullanımları incelendiğinde Hz. Peygamber zamanından itibaren lahn'ın mevcudiyetine rastlamak mümkündür. Allah Resul'ünün lahn ile ilgili olarak *أَنَا مِنْ فُرَيْشٍ وَنَسَاءُ فِي بَيْتِي سَعْدٌ فَأَتَى لِي اللَّحْنُ* “Ben Kureyş'liyim ve Beni Sa'd b. Bekr'de yetiştim. Ben nasıl lahn yaparım” şeklinde kullanmış olduğu bu ifade bunun en kuvvetli delilidir (es-Suyûtî, ts.: 2/397).

Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) huzurunda, dilsel açıdan hatalı kullanımlarda bulunan bir adamın *أَرَشِدُوا أَخَاكُمْ فَإِنَّهُ قَدْ ضَلَّ* “Kardeşinizi uyarın, çünkü o hata yaptı” (İbn Cinn'i, ts.: 8) diyerek uyarılmasını istemiştir.

Dildeki bu hatalı kullanımlar nadiren de olsa resmi yazışmalarda da görülmüştür. Hz. Ömer'in valilerinden Ebû Mûsâ el-Eşârî'nin (ö. 41/662) kâtibi, Hz. Ömer'e bir mektub yazar ve mektuba *مِنْ أَبِي مُسَى* diyerek başlar. Mektubu okuyan Hz. Ömer Ebû Mûsâ el-Eşârî'ye cevaben, kâtibine bir kırbaç vurmasını ve maaşını da bir yıl geciktirmesini emreder (Dayf, ts.: 12).

Dilde yapılan bu hatalar sadece günlük konuşmalar ve yazışmalarla sınırlı kalmadı. Bununla beraber Kur'ân tilâvetinde de hatalı okuyuşlar zuhur etmeye başladı. Üstelik bu hataları yapanlar sadece halktan kişiler değildi. Haccâc b. Yûsuf gibi (v. 96/714) belağat, fesahat ve hitabetiyle meşhur kişilerin de Kur'ân âyetlerini yanlış okuduklarına dair rivayetler dolaşmaya başladı. Bir gün Haccâc b. Yûsuf, Yahya b. Yamer'e dilde hata yapıp yapmadığını sorar. Yahya b. Yamer ona; “Evet bir âyet-i kerime'yi hatalı okuyorsun” der. Haccâc bu hangi âyettir? Diye sorunca Yahya b. Yamer;

قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ

“De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım-akrabanız, kazandığınız mallar, durgunluğa uğramasından endişe ettiğiniz ticaretiniz ve hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, peygamberinden ve O'nun yolunda cihattan daha sevimli ise, artık Allah buyruğunu (kıyâmeti) gerçekleştirenceye kadar bekleyin. Allah günaha saplanmış kimseleri hidayete erdirmez (Tevbe 9/24). Âyette geçen *أَحَبَّ* kelimesini *أَخْبُ* şeklinde dammeli okuduğunu, aslında bu kelimenin *كَانَ* nin haberi olarak fethalı okunması gerektiğini söyler (Dayf, ts.: 55).

Yukarıda zikredilen hatalı kullanımların hemen hemen her kesimde görülmeye başlaması üzerine Ebû'l-Esved ed-Duelî (ö. 69/688) dili yanlış kullanımlardan kurtarmak ve özellikle de Kur'ân'ın doğru okunmasını sağlamak için belli başlı kaideler ortaya koydu. Nahiv ilmini ilk defa belli bir disiplin altına alma şerefine nail olan ünlü dil alimi'ni bu kararı almaya iten etkenin aşağıdaki olay olduğu rivayet edilir:

Dönemin Basra valisi Ziyâd b. Ebîh (v. 53/673) dilde hatalı kullanımların yaygınlaştığını görünce Ebû'l-Esved ed-Duelî'den Kur'ân Tilâvetinde gittikçe yaygın hale gelen hatalı okuyuşları engelleyecek bir şey yapmasını ister. O ilk başta bu teklifi kabul etmez. Bir gün, Tevbe sûresinde geçen *رَسُولُهُ* kelimesinin harekesini damme yerine kesra okuyarak âyetin mânâsının “Şüphesiz Allâh, müşriklerden ve resulünden uzaktır” şeklinde değişmesine sebep olduğunu görünce Ziyâd b. Ebîh'e giderek teklif ettiği şeyi yapacağını ve kendisine bir kâtip vermesini ister. Ziyâd b. Ebîh'in kendisine gönderdiği kâtipler arasından birini seçer ve ona renkli mürekkeple üstün harake için harfin üstüne bir nokta, esre harake için harfin altına bir nokta, ötre harake içinde harfin önüne bir nokta koymasını ve tenvin için de iki nokta koymasını söyler. Bu şekilde Kur'ân'ın tamamı noktalanır (Çetin, 1982: 144; Kaya, 2015: 62).

Sonraki süreçte Haccâc b. Yûsuf, Kur'ân'da yer alan noktalı harfleri birbirinden ayırmak için Nasr b. Âsım (v. 89/708) veya Yahyâ b. Yamer (v. 129/746)' den bir alamet koymalarını istemiştir. Onlar da, bunun üzerine, harflerin noktalamasını yapmışlardır (Kaya, 2015: 64).

3. DİĞER İLİM DALLARINDA LAHN

Arapçada lahn; harflerin telaffuzunda, kelimelerin yapısında ve dilin doğru kullanımında hata etmek demektir. Özellikle kelimelerin son harfinin harekesinde yapılan değişiklik doğrudan manaya etki edeceği için dilde hatalı kullanımlar ortaya çıkabilmektedir. Bu konuda Zemahşerî (ö. 538/1143) şu ifadeleri kullanır: “Bir kimse konuşması esnasında i’rap kaidelerine uymaz, dili hatalı kullanırsa konuşmasında lahne düştü denilir” (ez-Zemahşeri, 1989: 2/163). Lahn kelimesi “dili yanlış kullanma” anlamında ilk defa, İslam’ın hızlı bir şekilde yayılmasına bağlı olarak Arapların Arap olmayan unsurlarla karşılaşması neticesinde dilde oluşan hatalı kullanımları tespit etmek ve bunun önüne geçmek amacıyla kullanılmıştır. Bu bağlamda sarf ve nahiv ilminin teşekkülünde en büyük etkenin dili hatalı kullanımlardan sakındırmak gayesi olduğu söylenilebilir.

Hadis ilminde lahn şöyle tarif edilmiştir; “Arap dilinin gramer kaidelerini bilmemek ve bu yüzden kelimeyi hatalı telaffuz etmektir”. Bir râvinin hadis rivayet ederken manayı etkileyecek şekilde hatalı kullanımlara düşmemek için hadis öğrenimine başlamadan önce Arap dil kaidelerini kavraması, aktaracağı hadisleri özellikle Arapçaya vakıf olan ve telaffuzu düzgün olan bir hadis âliminden sema yoluyla alması büyük önem arz etmektedir (Kandemir, 2003: 27/55).

Fıkıh ilminde ise, mesele sadece tilâvet esnasında yapılan hatalı okuyuşlar bağlamında ele alınmamış, namazda okunan âyetlerde vuku bulacak muhtemel hatalı okuyuşların namazın sıhhatini nasıl etkileyeceği konusu da geniş bir şekilde ele alınmıştır. Aslında bu kavramın fıkıh literatüründeki karşılığı zelle’dir. Sözlükte “okuyucunun dilinin sürçmesi, yanılarak veya kasıt olmaksızın günah işleme” gibi anlamlara gelen ve genellikle “zelletü’l-kârî” terkihiyle kullanılan bu kelimenin fıkıh ıstılahındaki karşılığı; namaz kılan birinin namazda okuduğu ayetlerde dilinin sürçmesi ve hata etmesidir. Özellikle Hanefî fıkıhçılar tarafından teferruatlı bir şekilde ele alınan bu kavram, ilgili eserlerde “namazı bozan şeyler”, “namazda kıraat” adlı başlıklarla işlenmiştir. Bu konu üzerinde mezhebin ilk dönem âlimleri ayrıntılı olarak durmazken sonraki dönemler de konunun yoğun bir şekilde ele alınmasının sebebi, özellikle ana dili Arapça olmayan çeşitli milletlerden insanların namaz kılarken muhtemel dil sürçmeleri ve okuma hatalarının namazı bozup bozmayacağı noktasında uyarılması gerektiği hissiyatıdır (Gürkan, 2013: 44/225-227).

Namazdaki kıraat hataları meselesinin, Hanefî mezhebindeki gibi, diğer mezheplerde sistematik bir şekilde ele alınmadığı, özellikle “zelletü’l-kârî” kavramı yerine “lehhân/lâhin” (okumada dil bilgisi ve i’rab hatası yapan) kavramının kullanıldığı görülür.(Gürkan, 2013: 44/225-227). Bu konu hakkında teferruatlı bilgi “Lahnın hükmü” başlığı altında verilecektir.

4. KUR’ÂN TİLÂVETİNDE LAHN

Kur’ân tilâvetinde lahn denilince akla gelen ilk anlam “tecvîd kurallarına riayet etmemekten doğan okuyuş hataları” şeklindedir (Çetin, 2016: 349). Bu hatalar, harflerin mahreç ve sıfatlarında, harekelerinde, sakin hallerinde ve genel olarak tecvîd kaidelerinin uygulanmasında yapılan hatalar olarak karşımıza çıkmaktadır (Altıkulaç, 1998: 7; Karaçam, 1984: 259; Pakdil, 2016: 32; es-Suyûtî, 1974: 1/346).

Kur’ân tilâvetinde bulunacak her bir müminin, okuyuşunu birtakım usul ve yöntemlere bağlı kılması gerekir. Fakat çoğu zaman insanların bu kurallara harfiyen uyması mümkün olamamakta, okuma esnasında birbirinden farklı hatalı okuyuşlar vuku bulabilmektedir. “Lahn” konusu hemen hemen bütün kıraat kitaplarında, iki başlık altında incelenmiştir.

4.1. Lahn-ı Celî

Harflerin mahreç ve lâzimi sıfatlarında ortaya çıkan bariz hatalara denir. Böyle hataları çok kimsenin fark edebilmesi sebebiyle buna celî/açık hata denilmiştir. Lahn-ı celî başlıca üç yerde olur.

4.1.1. Harflerde Meydana Gelen Lahn-ı Celî

Bu alanda yapılan hatalı okuyuşların, bir harfi başka bir harfe dönüştürmek, fazladan bir harf ilave etmek veya harf noksanlaştırmak (Çetin, 2016: 349) şeklinde ortaya çıktığı tecrübe edilmiştir. Şimdi bu başlık altında zikredilen hatalı okuyuşların Fatiha suresindeki yansıması üzerinde duralım.

1. Harfin Başka Bir Harfe Dönüştürülmesi Şeklinde Ortaya Çıkan Hatalı Okuyuşlar:

a- (ع) Harfini (ل) Hemze ile değiştirmek

أَعْمَتَ تَسْتَعِينُ , عَلَّيْهِمْ kelimelerindeki (ع) harfini hemze ile okumak (Çetin, 2016: 350).

نَعْبُدُ kelimesinde (ع) harfini medd harfi olan elif (ل) gibi okumak.

b- (ذ) Harfini (ز) harfi ile değiştirmek

صِرَاطَ الَّذِينَ ve أَعُوذُ kelimelerindeki (ذ) harfini keskin (ز) ile okumak

c- (ه) ile (ح) harfini birbirinin yerine kullanmak

إِهْدِنَا ve اللَّهُ kelimesindeki (ه) harfini, boğazı sıkarak yani (ح)’nın çıktığı yerden okumak.

الرَّحْمَنِ , الرَّحِيمِ kelimelerinde (ح) harfi yerine (ه) harfini telaffuz etmek

d- Uzatma Harfi olan (ي) 'y'ı asli harf olan (ي) ile değiştirmek

Bazı okuyucular ayet sonlarında yer alan ve uzatma harfi olan (ي) 'y'ı, mahreci muhakkakından okumak suretiyle lahn yapmış olurlar. Özellikle aşağıda verilen kelimelere çok dikkat etmek gerekir.

عَالَمِينَ , الرَّحِيمِ , يَوْمَ الدِّينِ , نَسْتَعِينُ , الْمُسْتَقِيمِ , وَلَا الضَّالِّينَ

e- (ط) Harfinin yerine (د) veya (ت) harfini kullanmak

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

f- (ض) Harfinin yerine (ذ) , (ظ) veya (ط) harfini kullanmak

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

2. Harf Ziyadesiyle Ortaya Çıkan Hatalı Okuyuşlar

Bu tür hatalar genellikle şeddesiz harflerin şeddeli okunmaları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Buna örnek olarak الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ âyeti gösterilebilir. اللَّهُ Kelimesinden رَبِّ kelimesine geçişte (ج) harfinin şeddeli olarak okunması açık hatadır. Ayrıca Fatiha suresinde geçmese de Kur'ân'ı Kerim'in değişik yerlerinde görülen kalkale uygulamalarında kalkale harfinin sonuna hemze getirmek veya sonu medd-i tabii ile biten kelimelerin sonuna (أ) veya (و) ilave etmek bu başlıkta ele alınacak hatalı uygulamalardan bazılarıdır.

3. Harf Noksanlığı Şeklinde Ortaya Çıkan Hatalı Okuyuşlar

Özellikle hızlı okumalarda kelimeyi meydana getiren harflerin telaffuzdan düşmesi, yaygın tilâvet hatalarından sayılmıştır. Düşürülen bu harf, asli harflerden olabildiği gibi medd harflerinden de olabilir. Asli harflerin telaffuzdan düşürülmesi genellikle şeddeli harflerin şeddeli olarak okunmaması ya da peş peşe gelen aynı cins harflerin birini okuyuştan düşürmek şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu başlık altında hatalı okunan kelimeler şunlardır;

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ - إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ- غَيْرِ الْمَغْضُوبِ

4.1.2. Harekelerde Meydana Gelen Lahn-ı Celi

Herhangi bir harfin harekesini değiştirmek veya harekeli bir harfi sakın kılmak şeklinde ortaya çıkan hatalı okuyuşlardır. Özellikle kelimenin son harfinin harekesinin hatalı okunması, i'raba etki ettiği için kastedilen anlamın bozulmasına sebebiyet verir. Fatiha suresinde karşılaşılan hareke ihlallerine şu kelimeleri örnek vermek mümkündür:

a- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ Burada Lafzatullah'ın (و) 'sını ve (ن) harfini kesra hareke ile değil de damme hareke ile okumak.

b- أَنْعَمْتَ kelimesini أَنْعَمْتَ veya أَنْعَمْتَ şeklinde (ت) harfini damme veya kesre hareke ile okumak. Bu şekilde okuyuş, manayı değiştireceği için lahn-ı celidir ve namazı bozar.

c- الْحَمْدُ لِلَّهِ kelimesinde Lafzatullah'ın (و) sını damme hareke ile okumak (İbnü'l-Cezerî, 1975: 63).

d- مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ Buradaki hatalı okuyuş (ك) harfindeki kesra harekenin tam belirtilmemesinden kaynaklanmaktadır. Dikkat edilmezse, kesra harekeden sonra bu harekeyle uyumlu olan (ي) harfinin gelmesi halinde, (ك) harfi sakın kılınmak suretiyle yanlış bir okuyuş ortaya çıkabilir.

e- إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ Burada da yine yukarıdaki hatalı okuyuşa benzer bir okuyuş şekli vardır. Şöyleki; نَعْبُدُ kelimesindeki (د) harfinin harekesi kendisinden sonra gelen (و) harfi ile uyumlu olan damme harekedir. (د) harfinin harekesi tam belirtilmezse, harfin sakın kılınması şeklinde lahna düşülebilir.

4.1.3. Sükûnda Meydana Gelen Lahn-ı Celi

Bu türdeki hatalar sıklıkla karşılaşılan hataların başında gelmektedir. "Sakine hareke verme problemi" şeklinde de ifade edilen bu hataların düzeltilmesi için öncelikle yapılan hatanın nereden kaynaklandığını tespit etmek gerekir. Genellikle sakın harfin mahrecinin ses kesilmeden terkedilmiş olması böyle hatalı bir okuyuşa sebebiyet vermektedir. Fatiha suresinde karşılaşılan, sakine hareke verme şeklinde ortaya çıkan bu hatalı okuyuşlara şu kelimeleri örnek olarak vermek mümkündür.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ sakın olan (س) harfine hareke vererek okumak. (bisimillahi)

عَالَمِينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ Burada (ج) harfinin harekeli bir şekilde okunması.

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ Burada (ع) harfinin "neebudu" şeklinde okunması.

إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ Bu ayette (و) harfinin "ihidina", (ج) harfinin de "siratelemustekim" şeklinde okunması.

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ Bu ayette de sakın olarak gelen harflerin harekeli olarak okunması açık hatadır.

4.2. Lahn-ı Hafî

Lahn-ı hafî , “gizli hata” demektir. Harflerin ârizî sıfatlarının ihlal edilmesi neticesinde meydana gelen hatalardır. Bu kısımdaki hatalarda kural ihlali söz konusu olmasına rağmen çoğu zaman mana değişmemektedir. Ancak kıraat ve tecvîd ilmine vakıf olan kimselerin fark edebilecekleri (Pakdil, 2016: 32) bu tür hatalar iki ayrı başlık altında incelenmiştir.

4.2.1. Kıraat ve Tecvîd İlminde Az Çok Bilgisi Olanların Anlayabileceği Türde Hatalar

a- Okuma esnasında ihfa, izhar, iklab, idğam ve ğunneyi yapmamak, veya bu kuralları yanlış uygulama neticesinde meydana gelen hatalı okuyuşlar.

b- Kalın - ince ses ayırımına dikkat etmemekten kaynaklanan hatalı okuyuşlar.

c- Harflerin uzatılmaması gereken yerlerde uzatılması veya uzatılması gereken yerlerde uzatılmaması şeklinde ortaya çıkan hatalı okuyuşlar.

d- Manayı bozmamak kaydıyla, şeddeli harfleri cezimli, cezimli harfleri de şeddeleyerek okumak.

e- Hareke üzerine vakfetmek veya vasıl halinde son harfin harekesini sakın kılmak şeklinde meydana gelen hatalı okuyuşlar.

Burada şu hususu vurgulamak gerekir; Fer’i medlerin uzatılma ölçülerinde yapılabilecek bir yanlışlık veya asli meddin bir elif miktarından fazla uzatılması, lahn-ı hafiyi doğururken; asli meddin bir elif miktarından az çekilmesi lahn-ı celiye sebep olur.

4.2.2. Kıraat ve Tecvîd İlminde Mütihazsıs Olanların Anlayabileceği Türden Hatalar

Ra (ﺭ), harfinde var olan tekrar sıfatının ihlal edilmesi, nun (ﻥ) harfinin Tatnin’i, lam (ﻝ) ve ra (ﺭ) ‘nın tefhim ile okunması gereken yerde ince okunması, uzatmalı ve ğunneli okuyuşlarda sesi titretmek (ter’id), nun’u ihfa etme durumunda, tenvin veya nun-i sakinden bir önceki harfin harekesinde esneklik göstermek gibi hatalı okuyuşlar bu başlık altında verilebilecek örneklerdir (Aslan, 2003: 366).

5. LAHN’IN HÜKMÜ

Lahnın sadece tecvîd ilmini ilgilendiren bir mesele olmadığı, namazın içindeki rukûnlardan birinin kıraat olması sebebiyle konunun aynı zaman da fıkıh ilmini de ilgilendirdiği bilinen bir gerçektir. Fatiha sûresinde hatalı okunan kelimelerin fihki boyutuna geçmeden önce genel olarak lahnın hükmünün ne olduğunu izah etmek gerekir.

5.1. Lahn-ı Celi’nin Hükmü

Lahn-ı celi büyük ve açık hata olduğu için, okuyucunun, kıraatini bu tür hatalardan koruması farz-ı ayndır. Bu şekilde okumak haramdır ve okuyan kişi günahkâr olur (Karaçam, 1984: 253) Lahn-ı celi ile yapılan hata manayı bozuyorsa namazı da bozar. Şu var ki, yeni başladığı için veya yaşlılığından dolayı yahut da mahreçlerindeki bir arızadan dolayı hocanın ve talebenin bütün gayretlerine rağmen bazı kimseler bu tür lahnden kendilerini kurtaramayabilirler. Bunlar mazur sayılırsa da, doğruyu yapabildiği halde dikkatsizliği, ihmali ve önemsememesi gibi sebeplerle bu türde hatalar yapmaya devam edenlerin mazur sayılmayacağı ve yukardaki hükme gireceği kesindir (Pakdil, 2016: 33).

5.2. Lahn-ı Hafî’nin Hükmü

Lahn-ı hafî’nin iki kısımda ele alındığını ifade etmiştik. Kıraat ve tecvîd ilmiyle alakalı olan, herkesin anlayabileceği hataların hükmü tahrimen mekruhtur. Bunları da mazur olmadığı halde yapmaya devam edenlerin mesul olacağından dolayı azabından korkulur. Terki vaciptir.

Kıraat ve tecvîd ilminde mütihazsıs olanların fark edebileceği hataların hükmü ise tenzihen mekruhtur. Bu tür hataları yapanların sevabı eksik olur ama namazları bozulmaz. Okuyucunun kıraatini bu tür hatalardan da kurtarması müstehabtır (İbnü’l-Cezerî, ts.: 211; Pakdil, 2016: 33).

5.3. Fatiha Suresinde Ortaya Çıkabilecek Muhtelif Okuma Hatalarının Hanefî ve Şafîî mezheplerine Göre Değerlendirilmesi

5.3.1. Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebinde, “yanlış okunan kelime, manayı bozmuyorsa namazı da bozmaz” kanaati ağır basar. Bununla beraber Fatiha suresi ile alakalı zelletü’l-kârî (okuyucunun yanılması) bahislerinde bazı yanlış okumalara da işaret edilmektedir. Hanefî mezhebine göre yanlış okuma ile ilgili genel kabul şöyledir; Yanılarak okunan bir lafzın benzeri Kur’ân’da varsa, Ebu Hanife (v. 150/767) ile İmam Muhammed’e (v. 189/805) göre mana bozulursa namaz bozulur. Bu iki imama göre mana asıldır. Ebu Yusuf’a (v. 182/798) göre ise; benzeri Kur’ân’da olan lafızdan dolayı namaz bozulmaz. Ona göre asıl olan benzerinin Kur’ân’da bulunup bulunmamasıdır (Kemaleddin İbnü’l-Hümmam, 1970: 1/323; Kurt, 2006: 161).

Hanefî bilginler, Fatiha suresinde oluşabilecek hatalı okuyuşları ele alırken şu örnekler üzerinde dururlar;

Bir kimse الرَّحْمٰنِ , الرَّحِيْمِ , الرَّحْمٰنِ (ح) harfini (ه) olarak okursa; bütün gayretlerine rağmen düzeltmezse namazı caizdir. Düzeltmek için çaba sarf etmezse namazı bozulur. Hiçbir zaman bu husustaki gayretini terk etmemesi gerekir. Yine, mezhep içerisinde (ض) ile (ظ) harflerini birbirinden ayırt edemeyenin namazının bozulacağını söyleyenler olduğu gibi

mahreçlerinin birbirine yakın olması ve telaffuzdaki zorluk gibi nedenlerle böyle bir okuyuşun caiz olacağını savunanlar da vardır (Kurt, 2006: 161).

Hanefi mezhebinde lahnın nağme ve makamlı okuma manasındaki kullanımına da dikkat çekilir. Buna göre tilâveti güzelleştirmek, makam yapmak için kıraate bazı ilaveler de bulunmak kesinlikle uygun değildir. Çünkü bu durumda makama riayet edeceğim diye hareke ölçüsünün dışına çıkılabilmektedir. Harf veya harekede yapılacak olan bu ilaveler manaya etki edecek derecede olursa namaz bozulur (Kemaleddin İbnü'l-Hümmam, 1970: 1/281-283).

5.3.2. Şafii Mezhebi

Şafii mezhebine göre namazda Fatiha sûresini okumak farzdır. Onlar, Hz. Peygamberin: “Fatiha okumayan kimsenin namazı olmaz” ve “Kim kıldığı namazda Fatiha okumazsa onun namazı eksiktir, eksiktir, eksiktir.” şeklindeki hadislerini buna delil olarak getirirler (eş-Şafii, 1990: 1/129) Besmele de Fatiha'dan sayıldığı için onun da okunması aynı şekilde farzdır. Muhtemel kıraat hatalarının namazın sıhhatine zarar verip vermemesi meselesi diğer mezheplere nazaran Şafii mezhebinde yoğun ele alınır. Diğer mezheplerde olduğu gibi Şafii mezhebinde de genel kaide “mana bozulmuyorsa namazda bozulmaz” ilkesidir. Özellikle lahn-ı celi kabilinden hatalar üzerinde ısrarla durulur ve bunun namazın sıhhatine ne şekilde etki edeceği vurgulanır. Örneğin;

الرَّحْمٰنِ , الرَّحْمٰنِ , الرَّحْمٰنِ kelimelerindeki (ح) harfi bilerek (ه) okunursa namaz geçersiz olur.

الْعَالَمِيْنَ kelimesi الْعَالَمُونَ şeklinde okunursa mana bozulmadığından namaz da bozulmaz ancak, böyle yanlış bir okuyuş kıraaten uygun değildir. Baştan alınıp doğrusunun okunması gerekir. Eğer yanlış olduğu bilindiği halde geriden alınıp düzeltilmezse namaz batıl olur.

كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ ve الصِّرَاطِ كَلِمَةِ الصِّرَاطِ şeklinde okunursa, mana bozulmadığı için kıraat da namaz da bozulmaz. Fakat böyle bir okuyuş mekruhtur. Düzeltmek için çaba gösterildiği halde düzeltilemiyorsa bu durumda mekruhluk da ortadan kalkar(en-Nevevi, ts.: 3/393).

(ق) harfinin “Qaf” şeklinde okunması mekruh olmakla beraber caizdir (Hatîb eş- Şîrbînî, 1995: 134).

كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ şeklinde okunursa veya Fatiha suresinde geçen (ص) harfi ne tam (ص) ne de tam (س) şeklinde, ikisi arası bir sesle okunursa; eğer doğrusunu öğrenme konusunda imkân bulunamazsa namaz sahih olur. Bunun için çaba göstermek gerekir. Öğrenme konusunda ihmalkârlık ve gevşeklik gösterilirse bu şekilde kılınmış olan bütün farz namazların kaza edilmesi gerekir. Bu durum sadece Fatiha suresi için geçerlidir. Fatiha suresinin dışındaki yerlerde, ancak kasten manayı bozacak okumalarda kaza gerekli olur (en-Nevevi, ts.: 3/393).

كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ şeklinde okunursa kıraat geçersiz olur. Çünkü bu iki harfin mahreçleri ayrıdır. Her ne kadar bazı sıfatları ortak olsa da, baskın sıfatları yönüyle farklılık göstermektedir.

كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ veya كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ كَلِمَةِ النَّسْتَعِينِ şeklinde, أَيَّكْ kelimesi de أَيَّكْ veya أَيَّاءْ şeklinde okunursa yine mana değişeceği için kıraat da namaz da geçersiz sayılır. Ancak kasit yoksa besmeleden başlanılarak okuyuş tekrar edilirse, namaz geçerli olur (en-Nevevi, 1991: 1/242).

(ض) Harfi yerine (ظ) harfinin okunması meselesine gelince, bu konuda Şafii bilginlerinin iki ayrı görüş ortaya koydukları görülür. Birincisi; bu iki harfin mahrecinin birbirinden ayrılmasının zorluğu nedeniyle caiz olduğu görüşü, ikincisi ise; her bir harfin mahrecinin ve sıfatının hakkı verilerek okunması gerektiği anlayışına bağlı olarak okuyuşun caiz olamayacağı görüşüdür (en-Nevevi, 1991: 12/242). Ama mezhep içerisinde geçerli olan genel kanaat, namazın sahih olmayacağı görüşüdür (en-Nevevi, 1991: 1/242).

Fatiha suresinde, üçü besmelede, on biri de sure içerisinde olmak üzere toplam 14 harfte şedde vardır. Bu şeddelerden biri terk edilirse veya cezimli okunması gereken harf şeddeli olarak okunursa, kıraat geçersiz olur. Örneğin أَيَّكْ kelimesindeki şedde kasten terk edilirse okuyuş batıl olduğu gibi aynı zamanda okuyan kişi günahkâr olur. Çünkü şedde terk edildiğinde kelimenin “ancak sana kulluk ederiz” şeklindeki anlamı “güneşin ışığına kulluk ederiz” manasına dönüşür ki kasten söylenildiğinde kişinin dinden çıkmasına sebep olur (el-Heytemi, 2000: 91).

SONUÇ

Hz. Peygamberin (s.a.v) vefatından sonra Raşit halifeler döneminde Kur'ân metnini muhafaza etmek için oldukça yoğun bir gayret içerisine girildi. Kur'ân'ın cem ve istinsah faaliyetlerinin yanı sıra tilâvet esnasında hatalı okuyuşların önüne geçmek için önceleri pratikte uygulanan kurallar “tecvîd ilmi” adı altında ilmi bir disipline dönüştü. Kur'ân tilâvetinde ortaya çıkabilecek muhtemel okuyuş hataları ve bu hataların düzeltilme yolları bu ilim dalının öncelikli uğraş alanı oldu. Kur'ân kelimelerinin sahih bir şekilde telaffuz edilmesi murâd-ı ilâhî'nin tam manasıyla anlaşılması için gereklidir. Her Müslümanın bu konuda titizlik gösterme zorunluluğu vardır. Ayrıca ibadetler içerisinde önemli bir yere sahip olan namaz ibadetinin geçerli olmasının şartlarından biri de kıraat olunca mesele biraz daha ehemmiyet kazanmaktadır.

Kur'ân tilâvetinde iki tür hatalı okuyuş vardır. Lahn-ı celi denilen ve herkes tarafından rahatlıkla fark edilebilen bu tür hatalar; harfte, harekede veya sükûnda meydana gelebilir. Harfte meydana gelmesi; harfin başka bir harfe dönüştürülmesi, harf ziyadesi veya harf noksanlığı şeklinde ortaya çıkar. Harekedeki hatalı okuyuşlar herhangi bir harfin harekesini değiştirmek veya harekeli bir harfi sakın kılmak şeklinde ortaya çıkan hatalı okuyuşlardır. Sükûnda meydana gelen lahn ise; sakın harfe hareke verme şeklinde zuhur eder.

Lahn-ı hafî diye bilinen hatalı okuyuşlarda ise harfin mahreç ve sıfatlarında bir ihlal söz konusu olmamasına rağmen, yine de kıraat ilminde uzmanlaşmış kişilerin dikkatlerinden kaçmayan ufak tefek hatalı okuyuşların olduğu görülmektedir. Bu hatalar genellikle harflerin arızı sıfatlarının ihlal edilmesi neticesinde ortaya çıkmaktadır. İster lahn-ı celî türünde hatalar isterse lahn-ı hafî türünde hatalar olsun Kur'ân tilâvetinde her türlü hatalı okuyuşlar reddedilmiştir. Özellikle lahn-ı celî türündeki hatalar büyük ve açık hata olduğu için, okuyucunun, kıraatini bu tür hatalardan koruması farz-ı ayn kabul edilmiş bu şekilde okumanın haram olduğu ve okuyan kişinin günahkâr olacağı ifade edilmiştir.

Lahn-ı hafî türündeki hatalar ise iki bölümde değerlendirilmiş, bunlardan kıraat ve tecvîd ilmiyle alakalı olan, herkesin anlayabileceği hataların hükmü tahrimen mekruh; ancak kıraat ve tecvîd ilminde mütehasıs olanların fark edebileceği hataların hükmü ise tenzihen mekruh sayılmıştır. Kur'ân tilâvetinde bulunacak kişilerin hatalı okuyuşa düşmemek ve bu anlamda vebal altına girmemek için kıraati düzgün, fem-i muhsin sayılan kişilerin rahle-i tedrisatından geçmeleri büyük önem arz etmektedir. Hele özellikle Kur'ân kursu hocalığı yapan veya din hizmetleri alanında çalışan görevlilerin dillerini her türlü lahndan korumaları gerekir.

KAYNAKÇA

- Altıkulaç, T. (1998). *Tecvîdü'l-Kur'ân*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Aslan, Ö. (2003). Kur'ân Tilâvetinde Tecvîdin Gerekliliği ve Lahn (Okuyuş Hataları). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1), 357-372.
- el-Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hemmad. (1407/1987). *eş-Şihâh Tâcu'l-Luğati ve Şihâhi'l-'Arabîyyeti*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Çetin, A. (1982). *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Târîhi*. İstanbul: DergahYayınları.
- Çetin, A. (2003). “Lahn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/55-56. İstanbul: TDV Yayınları.
- Çetin, A. (2016). *Kur'ân Okuma Esasları*. İstanbul: Emin Yayınları.
- Dayf, Şevkî. (ts). *el-Medârisu'n-Nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Durmuş, İ. (2012). “Tevriye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41/45-47. İstanbul: TDV Yayınları.
- Ebu Hilal el-Askerî. (1988). *Cemheretu'l-Emsâl*. Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- Ergüven, Ş. (2007). Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (11), 155-83.
- ez-Zemahşerî. (1977). *Tefsîru'l-Keşşâf*. Kahire: Daru'I-Mushaf.
- Gürkan, M. (2013). “Zelletu'l-Kârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/225-227. İstanbul: TDV Yayınları.
- Altuntaş, H. & Şahin, M. (2009). *Kur'ân-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Hatîb eş-Şirbînî, Muhammed b. Ahmed. (1995). *el-İkna'*. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- el-Heytemî, Ahmed b. Hacer. (2000). *el-Minhâcu'l-Kavîm*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Cinni. (ts.). *el-Hasâis*. Beyrut: Darü'l-kütübi'l-'Arabi.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ. (1979). *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mukrîm b. Ali. (1994). *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. (ts.). *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. (1975). *et-Temhîd fi İlmi't-Tecvîd*. Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif.
- Kandemir, M. Y. (2003). “Lahn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/56-57. Ankara: TDV Yayınları
- Kara, Ö. (2012). *Kur'ân Fonetigi: -Tilâvet Sanatı-*. İstanbul: Bilge Adamlar.
- Karaçam, İ. (1984). *Kur'ân'ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kaya, A. (2015). Arap Dilinde Lahnin Nahiv İlminin Ortaya Çıkmasındaki Rolü. *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 40 (40), 53-72.
- Kemaleddin İbnü'l-Hümmam. (1970). *Fethü'l-kadir 'Ele'l-Hidâyeti*. Lübnan: Daru'l-Fikr.
- Kurt, Y. (2006). Fatîha Sûresi ve Tecvîdi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6 (2),79-131.
- Küçükkalay, H. (1969). *Kur'ân Dili Arapça*. Konya: Deniz Kuşları Matbaası.
- Madazlı, A. (1985). *Tecvîd İlmi ve Kur'ân Kıraati İle İlgili Meseleler*. Ankara: Kandil Matbaası.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. (ts.). *Sahih-i Müslim*. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- en-Nevevi, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref. (ts.). *el-Mecmu'*. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- en-Nevevi, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref. (1991). *Ravdatü't-Talibîn ve Umdetü'l-Müftîn*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmi.
- Pakdil, R. (2016). *Ta'lim Tecvîd ve Kıraat*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Ragıb el-İsfehanî. (1412). *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- Sağman, A. R. (1958). *İlaveli-Yeni Sağman Tecvîdi*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası.
- es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr Celâluddîn. (1974). *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmmetu Li'l-Kutubi.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr. (ts.). *el-Müzhir*. Kahire: Mektebetü Dâru't-Turâs.
- eş-Şafîi, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris. (1990). *el-Ümm*. Beyrut: Daru'l-Marife.
- et-Tantâvî, Muhammed. (ts.). *Neşetü'n-Nahv ve Tarihu Eşheri'n-Nuhât*. Kahire: Dâru'l-Me'arif.
- Temel, N. (1997). *Kıraat ve Tecvîd İstılahları*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- ez-Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ömer b. Ahmed. (1989). *Esâsu'l-Belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l 'İlmiyye.

Tarihsel Süreç İçinde Valilerin Değişen Yetkileri ve Cumhurbaşkanlığı Sistemindeki Yeri*

The Changing Powers Of Governors in The Historical Process and Their Place in The Presidential System

Yakup ÖZKAYA^a

^a Araş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi,
İzmir, Türkiye,
yakup.ozkaya@deu.edu.tr, 0000-0001-
7153-2838

ÖZ

Mülki idare sisteminin geleceğinin tartışıldığı günümüzde taşrada, kamu politikalarının en önemli aktörü haline gelen valiler, Osmanlı teşkilat yapılanmasındaki konumundan Cumhurbaşkanlığı Sistemine kadar geldiğimiz süreçte büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Özellikle güvenlik ve sağlık politikalarının öne çıktığı bu günlerde, valilerin görev ve yetkileri tarihte hiç olmadığı kadar gündemdedir. Ancak bu konuda yapılan güncel bir çalışma yok denecek kadar azdır. Bu çerçevede makalede, alanyazındaki eksikliği gidermek ve bilimsel çalışmalara katkı sağlamak amaçlanmıştır. Cumhuriyet Döneminde Adem-i merkeziyete ve yerel yönetimlere oldukça önem veren ilk anayasamız Teşkilat-i Esasiye'nin valilere anayasal nitelik kazandırmasıyla başlayan sürecin 1929 Vilayet İdaresi Kanunu ve ardından 1949'da İl İdaresi Kanunu ile günümüze geldiği noktada valilerin nasıl bir ajan/aktör/yönetici olduğunu tarihsel olarak incelemek ve değerlendirmek valilik kurumunun gelişim ve dönüşüm sürecini anlamakta okuyucuya fayda sağlayacaktır. 1980'lerden sonra bir yandan yeni kamu yönetimi anlayışı diğer yandan söz konusu yıllarda yaşanan siyasi olayların etkisiyle valilerin yetkileri artırılmış ve bugün geldiğimiz noktada cumhurbaşkanlığı sisteminde doğrudan Cumhurbaşkanına bağlı hale gelmişlerdir. Çalışmada tüm bu hukuki değişiklikler kamu yönetimi perspektifinden incelenmiş ve valinin yetki ve görevleri eski ve yeni sisteme göre açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vali, Cumhurbaşkanlığı Sistemi, İl İdaresi, Güvenlik.

ABSTRACT

Governors, who have become the most important actors of public policies in the provinces today, when the future of the civil administration system is discussed, has undergone a great transformation from its position in the Ottoman organizational structure to the Presidency System. Especially in these days, when security and health policies come to the fore, the duties and powers of governors are on the agenda as never before. However, there is almost no current study on this subject. In this context, it is aimed to fill the gap in the literature and to contribute to scientific studies. The process that started with the constitutional character of our first constitution, the Organization-i Esasiye, which attaches great importance to decentralization and local governments in the Republic Period, has come to the present with the Provincial Administration Law in 1929 and then the Provincial Administration Law in 1949. It will benefit the reader in understanding the development and transformation process of the governorship institution. After the 1980s, on the one hand, the new public administration understanding, on the other hand, the powers of the governors were increased with the effect of the political events in the said years, and at the point we have reached today, they have become directly dependent on the President in the presidential system. In the study, all these legal changes were examined from the perspective of public administration and the powers and duties of the governor were tried to be explained according to the old and new systems.

Keywords: Governor, Presidential System, Provincial Administration, Security.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHSEL GELİŞİM

Vali kavramı yetkili kişi ve yönetici anlamlarına tekabül etmektedir. Hükümdar tarafından başkent dışındaki şehirleri yönetmek amacıyla görevlendirilen valilerin görevlendirildikleri yerlere genellikle vilayet denilmiştir. Erken dönem idare mekanizması içinde bulunmayan ve sonraki süreçte vilayetlerden daha geniş bölgeleri temsil eden eyaletlere de valiler atanmıştır. Ancak erken dönem valileri için “emir” ya da “âmil” kavramları kullanılmıştır (Kılıç, 2012:492).

İslami olan bu kavramlar ilk dönem kaynaklarda genellikle eş anlamlı kullanılmıştır. Emeviler döneminde seçilen emirler görevlendirildikleri vilayetlerde halifenin yetkilerine sahip olmuştur. Emirlerin vergi toplama, para bastırma, denetleme, adli işleri yürütme, huzur ve asayiş sağlama gibi birçok görevi bulunmaktaydı (Düri, 1994:121-122). Konu ile ilgili ilk çalışanlardan biri olan Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi (972-1058) emirlerin göreceği işleri 7 maddede toplamıştır (Maverdi, 2017: 79):

- (i) Orduları sevk ve idare etmek, iaşelerini temin etmek,
- (ii) Mahkeme işlerini yürütmek,
- (iii) Vergileri toplamak (haraç ve zekât) ve bunların dağılımını sağlamak,
- (iv) Dini emirlerin uygulanmasını sağlamak,
- (v) Suçlulara ceza tatbik etmek,
- (vi) Cemaate imamlık yapmak,
- (vii) Hacca gidenleri yolcu etmek ve ardında bıraktıklarını korumak.

İslam devletlerinde emir olarak atanan kişiler idari, mali, askeri ve toplumsal alanlarla ilişkili olan bu görevleri yerine getirmeye çalışmışlardır. Vilayetlere atanan yöneticiler için ilk kez vali unvanı Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman tarafından kullanılmıştır (Düri, 1994:122). Osmanlı Devleti'nde de vali kavramı her ne kadar ilk dönemlerde kullanılsa da valinin görevlerine sahip yetkililer bulunmuştur.

1.1. Osmanlı Devleti'nde Valiler: Yapı ve Yeniden İnşa

Osmanlı Devleti'nde de vali kavramı kullanılmakla birlikte “mir-i miran” ve “beylerbeyi” isimlendirmeleri de kullanılmıştır. Önceleri geniş askeri yetkileri bulunan kişiler için kullanılan beylerbeyi, daha sonradan fethedilen yerlerde kurulan eyaletlerin askeri ve idari yönlerden amirleri için kullanılmıştır (İpşitli, 1992: 69). Devletin ilk dönemlerinden itibaren taşrada her idari birime iki yönetici tayin edilmiştir. Bunlar; sultanın yürütme yetkisini temsil eden ve askeri sınıftan olan “bey” (ilk zamanlarda subaşdır.) ile sultanın hukuki yetkisini kullanan ve ilmiye sınıfından olan kadıdır (Göyünç, 1999:77). Bu anlamda eyalet yönetiminde ikili bir denge mekanizması söz konusu olmuştur (Ortaylı, 2008: 251).

Bey kavramı muhtemelen Osmanlı bürokrasisinde devlet işlerini elinde tutan daireye verilen “beylik” kavramından gelmektedir. Bu dairede beylerbeyi genel valiler için; bey ise onun altındaki birimler için kullanılmıştır (İnalçık, 2010: 261). Kanunnâme-i Al-i Osman'da beylerbeyinin vezirlerin altında olduğu belirtilmiştir. Kanunnameye göre beylerbeyi olabilecek dört kimse vardır (Mehmed, 2003: 6-7):

- (i) Mal defterdarları,
- (ii) Nişancılar,
- (iii) Beş yüz akça gelirlî kadılar,
- (iv) Dört yüz bin akçaya varmış sancak beyleri.

İstanbul'un fethinden hemen sonra biraz önce yukarıda bahsedilen ikili yönetime uygun bir şekilde bir kadı ve beylerbeyi atanmıştır. Kadı olarak görevlendirilen Hızır Bey belediye görevlerini yerine getirmekle, beylerbeyi olarak atanan Süleyman Bey ise şehrin iskânı ve güvenliği ile ilgili konularda görevlendirilmiştir (Armağan, 1996: 325). Beylerbeyinin görevleri genel olarak şunlardır (Göyünç, 1999: 79):

- (i) Siyasi işlerle ilgilenmek ve hükümleri uygulamak,
- (ii) Adil, eşit ve tarafsız davranmak,
- (iii) Mazlumlara yardım etmek ve zalimlerin zararlarını engellemek,
- (iv) İlin kalkınmasını sağlamak, ileri gelen kişilerin çalışmasını kolaylaştırmak ve kimseye zulmetmemek,
- (v) İl içerisinde meydana gelen olumsuz durumları (hırsızlık, haydutluk, fesat) ihmal etmemek, ili yağmadan ve düşman korkusundan korumak,
- (vi) Askerleri olası bir seferde kullanılmak üzere her zaman hazır bulundurmak.

Görüldüğü üzere beylerbeyleri önemli sorumluluklar yüklenerek görevlendirilmişlerdir. Bu durum 19. yüzyılda meydana gelen mülki idari yapının yeniden düzenlenme çabasının nedenlerinden biridir. Ancak buraya geçmeden önce vali kavramının Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığını ve 18. yüzyılda idari yapıda meydana gelen değişiklikler ile resmen kullanıldığını (İpşitli, 1992: 69) belirtmek gerekir.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti bir taraftan ayakta kalmaya çalışırken diğer taraftan kendi içindeki merkezkaç güçlerle çatışmak durumunda kalmıştır. Yerelde ortaya çıkan güç odakları askeri harcamaların artmasına, düzenli vergi akışının önünün kesilmesine ve nihayetinde devletin siyasi olarak sarsılmasına neden olmuştur. Yerel güç odaklarının başında valiler gelmektedir. Özellikle Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı karşısında zor duruma düşen devlet valilerin gücünü kırarak merkeziyetçi bir politika ile birtakım düzenlemelere gitmiştir (Önen & Reyhan, 2018: 47).

Tanzimat'la birlikte başlayan reformların mülki idareyi ilgilendiren boyutunda; Tanzimatçılara göre, valilerin özerk olması eyaletlerin etkisiz ve kötü yönetilmesine neden olmaktadır. Bu nedenle Tanzimat'a kadar gerçekleştirilen reformlar yetersiz

kalmıştır (Efe, 2009: 89). Yönetim alanında yapılan iyileştirmeler valilerin eyaletlerdeki nüfuz ve yetkilerinin azaltılmasını hedeflemiştir. Tanzimat ile birlikte yapılan reformlar ile valilere yalnızca asayişe dair işler bırakılarak mali işler muhassıllara verilmiştir. Böylece valiler devre dışı bırakılarak geniş yetkilerle donatılan muhassıllar vergi tahsil işleri ile ilgilenecek ve ortaya çıkacak suiistimaller son bulacaktır. Fakat muhassıllar vergi toplama işinde başarısız olunca eyalet merkezlerinde bu işleri yürütecek defterdarlıklar kurulmuştur (İnalçık, 2006: 110,113,135).

1840'larda gerçekleştirilen düzenlemeler ile neredeyse işlevsiz hale getirilen valilik makamının yeni konumu, reformların pratiğe geçmesi ve başarılı olması yönlerinden olumsuzluklara neden olmuştur. 1852 yılında merkez meşru zemini oldukça daralan valileri tekrar eyaletlerde etkin konuma getirmeyi ve otoritesini güçlendirmeyi amaçlamıştır. 28 Kasım 1852 tarihli fermanla askeri ve mali görevlerle birlikte diğer idare kademeler valilerin denetimi altına bırakılmıştır. Mali hesapları incelemek, düzenli birlikleri görev başına çağırarak, meclis üyelerini atamak ve azletmek, alt kademe memurlarını (kaymakamlar dâhil) işe almak ve işten el çekirmek gibi yetkilerle donatılan valiler klasik dönem Osmanlı valilerinden daha güçlü bir konuma erişmiştir. Hiyerarşik yapı içerisinde ikinci veya üçüncü dereceye getirilen defterdarın vali üzerindeki denetim hakkı kaldırılmış ve valilere tehdit oluşturmayacak bir yapı oluşturulmuştur (Ma'oz, 2006: 174,175).

1858 yılında yayımlanan "Vali, Mutasarrıf ve Kaymakamların Vazifelerini Şamil Talimat" ile valinin yetkilerinin artırılması eğilimi devam etmiştir (Önen & Reyhan, 2018: 51). Valiler devletin eyaletteki en büyük temsilcisi olarak kanunları uygulamak, halkın güvenliğini sağlamak, memleketi imar etmek, özetle her şeyden sorumlu hale getirilmiştir (Akyıldız, 2012: 78). 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde valiler için bir maddede göndermede bulunulurken 1871 tarihli nizamnamede valilere on üç madde ayrılmıştır. Bu nizamnamede valinin mali, mülki, zabtiyye, eğitim, ceza, bayındırlık ve hukuk işlerinden sorumlu olduğu belirtilmiştir. Vali muaviniği müessesesi de bu nizamname ile oluşturulmuştur (Tural, 2005: 71-91).

1870'lerde yapılan reformlara rağmen istenilen olumlu gelişme sağlanamamıştır. I. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle ülke yönetimi sorunu tekrar gündeme gelmiş ve Kanun-i Esasi'de vilayetlerin yönetiminin valilerin yetki genişliğine dayandığı belirtilmiştir. Meclis Vilayetler Kanunu çıkarmış ancak Sultan Abdülhamid yasayı meclise geri göndermiştir. Bundan sonra Osmanlı-Rus savaşı neden gösterilerek meclis tatil edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra vilayetlerin yönetimi sorunu tekrar gündeme gelmiştir. Ancak Balkan Savaşı'ndan dolayı herhangi bir yasal düzenleme yapılmamıştır. Savaşın sona ermesiyle 1913'te İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu çıkarılmış ve valiler biraz daha güçlendirilmiştir (Çadırcı, 1985: 223-226). Padişah tarafından atanacak olan valilerin vilayetlerin idari, mali, asayiş ve siyasi işlerinden sorumlu olduğu belirtilmiştir (Kaştan, 2016: 81).

Bu yasanın önceki düzenlemelerden farkı adem-i merkeziyetçi bir boyutunun bulunmasıdır. Hatta yasanın yarı özerkliği tesis ettiği yönünde yorumlar da bulunmaktadır. Yasanın bu yönü devletin dağılmasını engellemek amaçlıdır ve siyasi bir adem-i merkeziyetçiliği değil, yerel işlerin yerel makamlar üzerinden gördürülmesidir. Adem-i merkeziyetçi hava Kurtuluş Savaşı boyunca da devam etmiştir. Cumhuriyetle birlikte merkeziyetçi eğilim tekrar başlamıştır (Önen & Reyhan, 2018: 61-64).

1.2. Cumhuriyet Tarihinde Valiler

1.2.1. Adem-i Merkeziyetçi Dönem: 1921 Anayasası

Cumhuriyetin ilk anayasası olan Teşkilatı Esasiye Kanunu, coğrafik ve iktisadi bakış açısını temel alarak ülkeyi vilayetlere, vilayetleri kazalara ve kazaları nahiyelere taksim etmiştir (md. 10). Bu Anayasanın yapıldığı yıl Türkiye'deki vilayet¹ sayısı 74'tür (Sanal, 1998: 180). Adem-i merkeziyete ve yerel yönetimlere oldukça önem veren 23 maddeden oluşan Anayasanın 14 maddesi (10-23) taşra teşkilatına ve yerel yönetimlere ayrılmıştır (Gözler, 2007: 33). Böylece valilik statüsü ile yetki ve görevleri anayasal bir nitelik kazanmıştır (Boztepe, 2015: 338).

Vilayet Şuralarına geniş yetkilerin verildiği (Mardin, 1988: 367) anayasada vilayetlere muhtariyet ve manevi şahsiyet verilmiştir (md.11). Valilerle ilgili düzenlemenin yapıldığı 14. maddede valilerin büyük Millet Meclisi'nin temsilcisi ve vekili olduğu belirtilmiştir. Meclis tarafından tayin olunacak valiler devletin genel ve müşterek vazifelerine bakacaktır. Anayasa genel ve mahalli işlerin çatıştığı durumda valilere müdahale hakkı tanımıştır (TBMM, 1921).

Ancak valilere mülki birim olan kazalar üzerinde denetim yetkisi tanınırken mahalli idareler ve nahiyeler üzerindeki denetim hakları kaldırılmıştır. Mahalli müşterek hizmetlerin görülmesinde mahalli idareler asıl konumda olmuştur. Merkezî idare ise sınırlı bir şekilde yetkilendirilmiştir. Mahalli idareleri dışardan izleyecek olan valiler olumsuz durumları merkeze bildirmekle yetkili kılınmıştır. Böylece merkezin yetkilerinin idari ve kolluk görevleriyle sınırlı kılındığı sistemde valinin mahalli idare ile olan ilişkisi "gözetmen" olarak tanımlanan bir çerçevede kalmıştır (Mahmutoğlu, 2011:147).

1.2.2. Merkeziyetçi Dönemin Başlangıcı ve İnşası: İl Kanunları

¹ "Adana, Afyonkarahisar, Aksaray, Amasya, Ankara, Antalya, Ardahan, Artvin, Aydın, Bayazıt, Beyoğlu, Bitlis, Bolu, Bozok (Yozgat), Burdur, Bursa, Canik (Samsun), Cebelibereket (Osmaniye), Çanakkale, Çankırı (Kângın), Çatalca, Çorum, Dersim (Tunceli), Denizli, Diyarbakır (Diyarbakır), Edirne, Elâzığ (Elâziz), Ergani, Ertuğrul (Bilecik), Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Gelibolu, Genç, Giresun, Gümüşhane, Hakkari, İstanbul, İzmir, Isparta, Karesi (Balıkesir), Kars, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kozan, Kütahya, Malatya, Maraş, Mardin, Menteşe (Muğla), Mersin, Muş, Niğde, Ordu, Rize, Saruhan (Manisa), Siirt, Silifke, Sinop, Sivas, Siverek, Şarkikarahisar (Şebinkarahisar-Karahisarşarki), Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Urfa, Üsküdar, Van, Zonguldak, Artvin, Kars, Ardahan" (Sanal, s. 180).

1921 Anayasası'ndan birkaç yıl sonra 1924 Anayasası kabul edilmiştir. 1924 Anayasası'nda illerle ilgili yapılan düzenlemede Türkiye'nin coğrafik ve ekonomik ilişkiler temelinde; il, ilçe, bucak, kasaba ve köylerden meydana geldiği belirtilmiştir (md. 89). Anayasada tüzel kişiliğe sahip olan illerin işlerinin "yetki genişliği ve görev ayrımı" esasına dayalı olarak yönetileceği ifade edilmiştir (md. 90-91). Sonraki yıllarda Anayasanın ruhuna uygun olacak şekilde 1929 yılında illerle ilgili bir yasa çıkarılmıştır. Ancak bu yasa daha sonra 1949 yılında yürürlükten kaldırılarak yeni bir yasa yapılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde her iki yasa ayrı başlıklar altında incelenecektir.

1.2.2.1. Vilayet İdaresi Kanunu

1924 Anayasası'nda belirtilen düzenlemelerin hayata geçirilmesi için kendilerinden önceki yasal düzenlemelerin günün gerektirdiği koşullara göre yeniden düzenlenmesi gerektiği yönünde görüş oluşmuştur (Sanal, 1998:182). Bu kapsamda 29 Nisan 1929 tarihinde illerle ilgili kapsamlı bir yasa (Vilayet İdaresi Kanunu) kabul edilmiştir. Yasanın mecliste kabul edildiği gün maddeler birçok boyutu ile ele alınmıştır.

Mecliste valiler ile ilgili dile getirilen görüşler genel itibariyle üç boyutta ele alınabilir. İller yasasını olumlu karşılayanlar, birtakım eleştiriler getirenler ve son olarak yasada önerilerde bulunanlar. Aşağıda inceleneceği üzere valinin yetkilerinin detaylı bir şekilde yasada belirtilmesi takdirle karşılanmıştır. İdare mekanizmasının iyi bir şekilde işlemesi için böyle bir kanunun şart olduğu ifade edilmiştir. Valinin bakanlıkların temsilcisi sıfatıyla iş görmesinin kırtasiyeciliği azaltacağı belirtilmiştir. Böylece eskiden olduğu gibi bakanlıklar illerde kendi başlarına iş yapmayacak ve verimlilik artacaktır. Ancak olumlu görüşlerin yanı sıra birtakım eleştiriler de getirilmiştir. Bu kapsamda ilgili yasanın daha az merkezîyetçi olması gerektiği savunulmuştur. Aksi halde merkezîyetçilik, zaman ve kaynak israfına sebebiyet verecektir. Eğer yasada valinin asayişten sorumlu olduğu belirtiliyorsa, asayiş ile ilgili yetkileri kullanma noktasında kendisine kısıtlama getirilmemelidir. Eleştiri sayılabilecek bu görüşlerle birlikte valilerin yapması gerekenlerle ilgili bazı önerilerde bulunulmuştur. Öncelikle valiler amir olduğu ilde kalkınmayı amaçlamalıdır. Bu bağlamda da özellikle ziraat ve iktisat başta olmak üzere çeşitli kongreler düzenlemelidirler (TBMM,1929).

5 Mayıs 1929 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanan Vilayet İdaresi Kanunu incelendiğinde valilerle ilgili görevlerin oldukça detaylı düzenlendiği görülmektedir. Yasa valiyi ilin genel reisi ve mercii olarak tanımlamıştır (md. 3). İçişleri Bakanlığı'nın önerisi ve Bakanlar Kurulu'nun kararıyla tayin olan valilerin (md 9), illerde devletin ve her bakanlığın idari ve siyasi uygulama makamı olmanın yanı sıra genel idareden sorumlu kılınmıştır (md. 17). Valiler sorumlu oldukları illerle ilgili işlerde vekaletlerle iletişim halinde olacakları gibi bakanlıklar da devlete ait işleri doğrudan valiye yazacaklardır (md. 18).

Bu bağlamda valiler merkezden gelen kanun ve diğer düzenlemelerin ilan edilmesi ve halka duyurulması noktasında sorumlu kılınmıştır. Düzenlemelerde kendisine yüklenen görevler ile bakanlıkların emir ve talimatlarını yerine getirmekle mükellef olan valiler, bunların sağlıklı bir şekilde yürütülmesini sağlamakla görevlendirilmiştir (md. 20). Ayrıca bakanlıkların ilde bulunan diğer müdürlüklere göndermiş olduğu tebliğlerin valiler aracılığı ile tebliğ edileceği düzenlenmiştir (md. 21). Düzenlemelerin anlaşılması ve uygulanması konusunda herhangi bir ihtilafın yaşanması durumunda ildeki en yüksek karar verici merci valiliktir. Müdürlüklerin aksini iddia etmesi durumunda bu durumun ilgili bakanlığa sorulacağı düzenlenmiştir. Ancak bu süre içinde valiliğin vermiş olduğu karar ilgili birime yazılı olarak bildirileceği ve uygulanmaya başlayacağı belirtilmiştir (md. 23-24) (Resmî Gazete, 1929).

Valiler ildeki huzur ve asayişin sağlanmasında birincil derecede sorumlu kılınmıştır (md. 25). Bu kapsamda ilde bulunan jandarma ve polis kuvvetleri valinin emri altına verilmiştir (md. 26). Olağandışı durumlarda vali bu kuvvetlerden yardım talep etmesi halinde bu emrin derhal yerine getirileceği belirtilmiştir (md. 27). Aynı şekilde valilerin kaçakçılığın önlenmesi için gemilerin süvarilerine nerede bulunmaları ya da nelere dikkat etmeleri konusunda emir vermesi durumunda süvarilerin bunlara doğrudan uyacağı ifade edilmiştir (md. 29).

İldeki sağlık koşullarını iyileştirmek, bunları ihlal eden durumları tespit etmek ve gerekli önlemleri almak yine valinin görevleri arasındadır (md. 33). Vali adli ve askeri birimler hariç diğer tüm devlet dairelerini istediği zaman denetleyebilecektir (md. 35, 37). Yine denetim kapsamında ildeki diğer idari müdürler valinin istemesi doğrultusunda kendisine bilgi vermek zorundadır ve Belediye Kanunu'na göre belediyeleri denetleyebilmektedir (md. 40-42). Ayrıca valilere hapis haneleri teftiş (md. 30), ildeki eğitim düzeyinin geliştirilmesi (md. 31), ilin kalkınması için gerekli önlemleri alması (md. 32), ülkenin politikalarına uygun bir şekilde bayındırlık işlerini yapması (md. 34), orman yangınları konusunda gerekli önlemleri alması (md. 36) gibi görevler verilmiştir (Resmî Gazete, 1929).

Vilayet İdaresi Kanunu genel olarak incelendiğinde valinin görevleri şu başlıklar altında toplanabilir:

- (i) İlde bulunan müdürlüklere amirlik etmek,
- (ii) Hükümetçe konulan yasaları ilde ilan ve tatbik etmek,
- (iii) İlin huzur ve asayişini sağlamak,
- (iv) İlin genel sağlığını korumak,
- (v) İlin kalkınmasını sağlamak,
- (vi) Bayındırlık faaliyetlerini yapmak,
- (vii) Müdürlükleri denetlemek,
- (viii) İldeki afet gibi olağandışı durumlar için tedbir almak.

Valiye verilen görevler birinci bölümde incelenen kamu politikası süreci açısından değerlendirildiğinde neredeyse tüm aşamalara tekabül eden görevleri bulunmaktadır. Öncelikle ucu açık olarak nitelendirebileceğimiz görevlerle ilgili olarak valinin gündeme alma aşamasını yoğun bir şekilde kullanabileceği açıktır. Örneğin halkın genel sağlığını korumak adına vali sağlığa zararlı bir konuyu sorun olarak gündemine alabilir ve bunu politika geliştirilecek bir problem olarak tanımlayabilir. Valinin asayiş, kalkınma, bayındırlık gibi görevleri de bu kapsamda düşünülebilir. Aynı konularda vali doğal olarak karar verme yetkisine de sahiptir. Bu anlamda valiye bırakılan görevler açısından vali karar verme aşamasını da yoğun olarak kullanabilmektedir.

Bu konular hakkında çıkarılan emirler yasalastırma aşamasının bir parçası olduğu gibi vali meclisin çıkardığı yasaları ilde duyurmak ve bakanlıkların düzenlemelerini ilgili müdürlüklere bildirmek görevleriyle merkezin yasalastırma sürecinin bir parçası olarak görevlendirilmiştir. Uygulama aşaması açısından değerlendirildiğinde vali devletin temsilcisi ve her bir bakanlığın siyasi ve idari icracısı olması açısından en fazla görevinin bu aşamada olduğu söylenebilir. Diğer taraftan il içinde uygulanan politikaların başında yine vali bulunmaktadır. Kamu politikasının son aşaması olan değerlendirme aşaması açısından bakıldığında valinin denetime ilişkin görevleri bu kapsama girmektedir.

1426 sayılı Vilayet İdaresi Kanunu yürürlükten kaldırılıncaya kadar birkaç kez değişikliğe uğramıştır. İlk değişiklik 1851 sayılı kanunla 1931 yılında olmuştur. Yapılan değişiklik vilayet şube müdürlükleri ve valinin yetkileri ile ilgilidir. Valilerle ilgili olarak; valiler bu tarihten sonra şube müdürleri ve kaymakamlara ihtar tatbik edebilecek ve takdir verebilecektir. Yasanın en önemli değişikliği valilere geniş denetleme yetkisi getirmiş olması ve yine bu bağlamda düşünülecek valinin istediğinde memurların bilgi verme zorunluluğudur. Ayrıca valinin halkın askerlik muameleleriyle de (şikâyet ve müracaat) ilgileneceği düzenlenmiştir (Resmi Gazete, 1931).

Bir yıl sonra, 1932'de, yapılan değişiklikle valilerle ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Değişiklik kaza müdürlükleriyle ilgilidir (Resmi Gazete, 1932). 1934 yılında vilayet umumi meclisleriyle ilgili değişiklik olmuştur (Resmi Gazete, 1934). Bu tarihten sonra vilayet idare heyetiyle ilgili 1939 (Resmi Gazete, 1940) ve 1943 (Resmi Gazete, 1943) yıllarında iki değişiklik daha yapılmıştır. Kanunda birkaç kez değişikliğe uğrayan konulardan birisi de vilayet ve kazaların kurulması ile adlarının değiştirilmesiyle ilgilidir (Resmi Gazete, 1941).

Sonuç olarak her ne kadar yasa birçok kez değişikliğe uğrasa da valiliklerle ilgili değişiklikler büyük çaplı değildir. Anılan durumlar yeni bir yasanın yapılmasını gündeme getirmiştir.

1.2.2.2. İl İdaresi Kanunu

Vilayet İdaresi Kanunu yaklaşık olarak yirmi yıl uygulandıktan sonra bu kanunun günün koşullarına uymadığı gerekçesiyle değiştirilmesi gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. "İller Kanunu Tasarısı ve Adalet, Bayındırlık, Çalışma, Dışişleri, Ekonomi, Gümrük ve Tekel, Maliye, Millî Eğitim, Millî Savunma, Sağlık ve Sosyal Yardım, Tarım ve Ulaştırma Komisyonlarının Düşünceleri Hakkındaki Raporlarla İçişleri Komisyonu Raporu"unda yasanın değiştirilme gerekçesi şu şekilde açıklanmıştır (Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, 1948). 1929 tarihli Vilayet İdaresi Kanunu o tarihe kadar zaten birkaç değişikliğe uğramış ve diğer kanunlarda kamu kurumlarının yerine getirmiş olduğu hizmetler, hizmetlerin yönetilme tarzı ve süreçleri dönüşüme uğramıştır. Ayrıca kamunun yerine getirdiği hizmet çeşitliliği artmıştır. Tüm bu gelişmeler, yani kamu faaliyet sahasının genişlemesi ve hizmet çeşitliliğinin artması, bunları yürüten idari teşkilatın da değişmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenle yeni bir kanun yapılmıştır. Bu kanunun beslendiği kaynaklar şunlardır:

- (i) Tanzimat'tan o güne kadar uygulanan vilayet idaresine ilişkin mevzuat,
- (ii) Yaklaşık yirmi yıldır yürürlükte olan Vilayet İdaresi Kanunu'nun uygulanmasından elde edilen tecrübeler,
- (iii) 1947 yılında gerçekleştirilen Birinci İdareciler Kongresi'nden elde edilen sonuçlar,
- (iv) Batılı ülkelerin cari il idaresi yasaları ve uygulamaları.

Raporda uzun yeni yasanın birçok maddesi gerekçeleriyle açıklanmıştır. Valilikle ilgili olarak valilerin mesleki olarak daha yetkin olacağı bir düzenleme olduğu vurgusu öne çıkmaktadır. Valilerin birçok görevi bulunduğundan her validen mutlak başarı beklenemeyeceği belirtildikten sonra bu durumda olan valilerin emekli edilmesi yerine merkeze çekilip başka bir alanda tecrübelerinden faydalanılmasının uygun olduğu belirtilmiştir. Şube müdürü atamalarında valilerin görüşlerinin alınmasının koordinasyonlu bir yönetim için zaruri olduğu ifade edilmiştir. Valinin kırtasiyecilik kapsamına giren birçok işi olduğundan bu işlerle birlikte valinin göstereceği işleri yapmak ve valiye vekalet etmek üzere illerde genel sekreterlik makamının ihdas edilmesi gerektiğine karar verilmiştir. İldeki güven ve asayişin sağlanması noktasında valiye önleyici kolluk hizmeti konusunda gerekli olan yetkinin tanınmasının uygun olacağı belirtilmiştir. Ayrıca bu raporda valinin teftiş yetkisinin gerekliliğine ve merkeze düzenli bir şekilde raporlama yapması konusuna değinilmiştir.

İl İdaresi Kanunu'nun mecliste kabul edildiği 10.06.1949 tarihinde de Vilayetler İdaresi Kanunu'nun zamanın gereklerini karşılamadığı belirtilmiştir. Validen merkeze, merkezde de bakanlıktan bakanlığa dolaşan işlerin vakit kaybına neden olduğu bu nedenle valinin ilde yetkilerinin arttırılacağı yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. İllerde görülecek işlerin valiye bırakılması ve bunların yürütülmesinde valilerin mesul olması hizmetlerin düzen içinde yerine getirilmesini sağlayacaktır. Bu durum hem vatandaşın işlerinin kolayca görülmesini sağlayacak hem de valileri iyi bir yönetici olmaya zorlayacaktır. Diğer taraftan valiler siyasetten arınacak ve valiliğe müracaat eden kim olursa olsun vatandaş olarak kabul edilecektir (TBMM, 1949).

Bugün birçok maddesi değişmesine rağmen hala yürürlükte olan 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun 3. maddesinde illerin yetki genişliği ve görev ayrımı esaslarına dayalı olarak yönetileceği belirtilmiştir. İl yönetiminin başı olan valiler (md. 4) İçişleri Bakanlığı'nın görüşü, Bakanlar Kurulu'nun kararı ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile seçileceği belirtilmiştir (md. 6). Bir önceki Vilayetler İdaresi Kanunu'nda olduğundan farklı olarak Valilerin devletin ve her bakanlığın yanı sıra hükümetin temsilcisi ve bunların yönetsel ve siyasi yürütme unsuru olduğu ifade edilmiştir. Bakanların valilere emir verebileceği, taltif ve ceza teklifinde bulunabilecekleri düzenlenmiştir. İl genel idare teşkilatına ait işlerde vali ile iletişime geçilir. Vali bir önceki kanunda olduğu gibi kanun, tüzük ve yönetmelikleri ilan etmek ve yerine getirmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca bu kanunda bunlara hükümet kararları da eklenmiştir. Bunun yanı sıra valiler anılan mevzuata ilişkin genel emir çıkarma yetkisi tanınmıştır. Bu yasada valilerin teftiş yetkisi bir kısım adli ve askeri kurumlar hariç daha fazla detaylandırılmıştır.² Valilerin gerekli görmeleri halinde çalışanlardan asli işlerine hâle getirmemek şartı ile başka işler yapmalarını isteyebilir. Yasaya göre valilerin diğer görevleri; devlet gelirlerinin tahsilinin düzenli bir şekilde yapılmasının sağlanması, gelir kaynaklarının geliştirilmesi, yangın ve benzeri tehlikeler için önceden önlemlerin alınması, devlet dairelerinin düzenlenmesi, resmi törenlere başkanlık yapması, adalet dairelerinde işlerin hızla görülmesi, ceza ve tevkif evlerinin muhafaza edilmesi, adli kolluk üst ve astlarına amirlik etmesi, sınır ve kıyı emniyetini sağlama, halkın askerlik muamelelerinin yürütülmesi vb.dir (md. 9-12) (Resmi Gazete, 1949).

İl İdaresi Kanunu'nda günümüze kadar birçok değişiklik yapılmıştır. Konuları itibariyle yapılan değişiklikler tarihleriyle birlikte şu şekildedir:

- Nahiye müdürlüklerinin tayini (Resmi Gazete, 1953).
- Müdürlüklerin ceza yetkisi (Resmi Gazete, 1956).
- Kazaların kurulması ve köy adları (Resmi Gazete, 1959, 2014).
- İllerin kuruluşu ve idaresi; memurlara verilen cezalar (Resmi Gazete, 1964).
- Valinin görevleri (Resmi Gazete, 1980, 1996, 2003, 2008, 2015, 2016, 2018).
- Vali olma şartları (Resmi Gazete, 2006).
- İl genel koluğu (Resmi Gazete, 2016).

Bu değişikliklerin dışında kaldırılan bazı hükümler bulunmaktadır. Ayrıca birazdan inceleneceği üzere cumhurbaşkanlığı sistemine geçişle birlikte il idaresinde de değişim yaşanmıştır. Ancak bu konuya geçmeden önce çalışmanın konusu olan valilerle ilgili tarihsel değişimi incelemek yerinde olacaktır.

Valinin görevleriyle ilgili ilk değişiklik 1980 tarihinde olmuştur. İllerde ortaya çıkan toplumsal olayları önlemek için cari kolluk kuvvetlerinin yetersiz olduğu durumlarda valilere en yakın askeri birlikten yardım isteyebilme yetkisi tanınmıştır. Bu istemin acil olma durumu söz konusu olduğunda ilk etapta yazılı olmasına gerek yoktur. Vali bu olaylar için görevlendirilen birimler arasındaki koordinasyonu sağlamakla yetkilendirilmiştir. Valiye bu yetkinin verilmesinin nedeni muhtemelen dönemin siyasi atmosferidir. Türkiye'de siyasetin kutuplaştığı 1980'lerde olağanüstü toplumsal olayları engellemek için valilere böyle bir yetkinin verilmesi manidardır. Nitekim değişikliğe neden olan kanunla ilgili rapora bakıldığında bu durum net bir şekilde anlaşılmaktadır. Kanunun gerekçesinde ülkemizde son yıllarda güvenliği bozan ve halkı huzursuz eden ideolojik eksikliğin şiddet olaylarının arttığı belirtilmiştir (Cumhuriyet Senatosu, 1980: 115). Değişikliğin yapıldığı 1980 yılında yalnızca valilerin görev ve yetkilerinin değil ayrıca anılan huzursuzluğu önlemek için valilerin de değiştirildiği görülmektedir. Benzeri yaşanmayan uygulama ile bir gecede 67 il valisi değiştirilmiştir. CHP grubu adına mecliste konuşma yapan Hikmet Savaş, 67 il valisinin değiştirilmesinin ülkedeki huzurun tesisinde önleyici bir etkisinin olmadığını ifade etmiştir (TBMM, 1980).

Valilerin görevleriyle ilgili olarak yapılan ikinci önemli değişiklik 1996 yılında gerçekleştirilmiştir. İl İdaresi Kanunu'nda değişikliğe neden olan düzenleme "İl İdaresi Kanunu, Terörle Mücadele Kanunu, Kuvvetli Tayin Kanunu, Er Kazanından İşe Edileceklerle İlişkin Kanun, Ateşli Silahlar ve Bıçaklar ile Diğer Aletler Hakkında Kanun ve Kimlik Bildirme Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"dur. İl İdaresi Kanunu'nun 11. maddesinin (D) bendinde valinin gerekli görmesi halinde vilayete yakın askeri birliklerden yardım isteyeceği belirtilmiştir. Bu madde yapılan değişiklikle oldukça genişletilmiştir. Valinin istemiş olduğu askeri kuvvetlerin olay yerinde hazır bulundurulması, askeri kuvvetin büyüklüğü, görevde kalma süresi valinin koordinatörlüğünde belirleneceği ifade edilmiştir. Askeri kuvvetler arasındaki görev taksimatı, işbirliği, sınır aşan olaylarda iller arası koordinasyon, görevdeki kolluk personelinin suç işlemesi durumunda yapılacaklar ve görev esnasında ödemelerin yapılma biçimi kanunun ihtiva ettiği diğer hususlardır. Ayrıca bu kanunda İl İdaresi Kanunu'na ek bir madde ile vali, hava meydanlarında, sınır kapıları ve limanlarda güvenlik nedeniyle gerekli önlemleri almak ve çalışmalarını denetlemekle yetkilendirilmiştir. Değişikliğe neden olan kanunun isminden de anlaşılacağı üzere özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde meydana gelen olaylara istinaden valinin kamu güvenliğini sağlamaya yönelik yetkilerinin kapsamı genişletilerek arttırılmıştır. 2003 yılında yapılan değişiklikle askeri birliklerin görevde kalma süresinin birlik komutanı ile koordinasyon içinde vali tarafından belirleneceği ifade edilerek valilerin bu konudaki karar verme yetkisi arttırılmıştır. Maddenin gerekçesinde ilin güvenliğinin sağlanmasında en yetkili amirin vali olduğundan yola çıkılarak askeri birliklerin kalış süresinin valiler tarafından belirlenmesi gerektiği belirtilmiştir (TBMM, 2003).

İldeki genel güvenliğe ilişkin bir diğer düzenleme 15 Temmuz girişiminin ardından 2016 yılında yapılmıştır. Genel kolluk ile ilgili maddeye bir fıkra eklenmiştir. Bu fıkrada valilerin yetkilerinden ziyade ildeki güvenliğin sağlanmasında merkezin yetki

² Valinin teftiş yetkisi aynı madde olarak düzenlenmiştir. Buna göre valiler, çalışanlarını, çalışma süreçlerini, yapılan işleri, ihbar üzerine şikayet konularını, il şube müdürlüklerini denetleyebilecektir. Ayrıca valiler her yıl uygun bir zamanda ilçe ve bucak teşkilatlarını denetleyecektir. Bunu gerekli görülürse rapor halinde bakanlıklara göndereceklerdir (md. 13-26).

kullanımı söz konusudur. Eğer ilde yaşanan olaylar genel kolluk kuvvetlerinin kabiliyetlerini aşyorsa İçişleri Bakanlığı'nın teklifi ve Bakanlar Kurulu'nun kararı ile silahlı kuvvetlerin görevlendirilmesi söz konusu olacaktır. Böyle bir durum yaşandığında askeri kuvvetlerin görev süresince yetkili olacak kurum Genelkurmay Başkanlığı'dır. Ek maddede yetkili birlik komutanının emriyle arama izni çıkarılabileceği ve askeri suç işleyenlerin durumu da düzenlenmiştir. Görüldüğü üzere valinin görevleriyle ilgili olarak İl İdaresi Kanunu'nda yapılan değişiklikler genel olarak ortaya çıkan sorunlara çözüm getirmek için yapılmıştır. 1980 ve 1990'lı yıllarda yapılan düzenlemelerde valinin yetkileri arttırılırken ülke genelini ilgilendiren 15 Temmuz gibi bir pratik karşısında merkez yetkili kılınmıştır.

Valilerle ilgili yapılan önemli değişikliklerden birisi de hükümet sisteminde yaşanan değişime istinaden gerçekleşmiştir. Kanunun genel olarak ruhu yeni hükümet sistemine uygun hale getirilmeye çalışılmıştır. O güne kadar devletin, hükümetin ve her bir bakanlığın ayrı ayrı temsilcisi olan vali, yapılan değişiklikle "Cumhurbaşkanının temsilcisi ve idari yürütme vasıtası" olarak tanımlanmıştır. Değişikliğe göre vali artık ilin genel olarak yönetiminden cumhurbaşkanına karşı sorumlu olacaktır. Böylece yeni düzenlemede hükümetin yerini cumhurbaşkanı almıştır.

2. CUMHURBAŞKANLIĞI SİSTEMİ VE VALİLER

Çalışmanın bu bölümü Türkiye'nin uzun süredir gündeminde olan ve yönetim yapısı açısından oldukça önemli olan cumhurbaşkanlığı sistemine ayrılmıştır. Ancak konuya başlamadan önce Türkiye'nin hükümet sistemi açısından kısa bir tarihini vermek yerinde olacaktır. Türkiye hükümet sistemi açısından birkaç farklı modeli uygulayan bir ülkedir. İlk anayasa olan Kanun-u Esasi'nin yürürlüğe girdiği 1876 yılında o güne kadar mutlak monarşi ile yönetilen devlet anlayışı değişmeye başlamıştır. Bunun tarihsel arka planındaki 1808 tarihli Sened-i İttifak, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ve 1856 tarihli Islahat Fermanı ile birlikte Kanun-u Esasi, padişahın yetkilerinde anlamlı olmasa da bir takım sınırlandırmalara gittiği için mutlak monarşi aşınmaya başlamıştır Aktürk, 2013: 67-79). Her ne kadar meşruti bir monarşi kurulma çabası söz konusu olsa da padişahın hala çok etkili olmasının bunun önündeki temel engel olduğu (Özbudun, 2013: 26), buna karşın 1876 Anayasası'nın mutlak monarşiye çeki düzen vererek siyasal gücün bir kısmının bürokrasi ile paylaşılmasının önünü açtığı belirtilmektedir (Kars, 1997).

1909 değişiklikleri ile mutlak monarşiden sınırlı monarşiye geçiş yaşanmıştır. Padişahın bir kısım yetkilerinin dağıtılması hükümet sistemi açısından parlamenter rejime geçildiğini göstermektedir. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ise bambaşka bir hükümet sistemi getirmiştir. Bu kanun ile tüm yurttaşları aynı amaç etrafında birleştirmek saikiyle kuvvetler birliğine dayanan meclis hükümeti sistemi benimsenmiştir. Kısa süren meclis hükümeti sistemi deneyiminden sonra 1923 yılında gerçekleştirilen değişikliklerle parlamenter sisteme adım atılmış ve 1924 Anayasası ile monarşik yapı tamamen terk edilerek, meclis hükümeti³ ve parlamenter rejimin⁴ özelliklerini içerisinde ihtiva eden karma bir sistem kurulmuştur (Erat, 2015, 341).

Karma sistem 1960'a kadar devam etmiş ve 1961 Anayasası ile kesin olarak parlamenter sisteme geçilmiştir (Terzi, 2013: 36). Bu durum anayasanın genel gerekçe kısmında ifade edilmiş ve meclis hükümeti sistemi yerine yumuşak bir güçler ayrılığına dayanan parlamenter rejimin kabul edildiği belirtilmiştir. 1982 Anayasası ile cumhurbaşkanına yasama, yürütme ve yargı erkleri açısından çeşitli yetkiler tanınsa da bu yetkiler ABD'deki başkanlık ve Fransa'daki yarı başkanlık sistemlerinde başkana tanınan yetkilerle karşılaştırılmayacak kadar zayıftır (Demir, 2000: 59-78). Bu nedenle 1961 Anayasasında benimsenen parlamenter rejim 1982 Anayasasında da devam etmiştir.

Parlamenter rejimden ilk kez 2007 yılında kopuş yaşanmıştır. Cumhurbaşkanının seçiminde toplantı yeter sayısı konusunda ortaya çıkan kriz cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi usulünün benimsenmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece başkanlık sistemine ait bir özellik parlamenter rejimde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak cumhurbaşkanının yetkilerinin aynı kalması parlamenter rejimin özelliklerinin baskın kalmasını sağlamıştır. Bu nedenle literatürde yeni sisteme başkanlı parlamenter hükümet sistemi denilmiştir (Erat, 2015: 344-348). Bu tarihten sonra hükümet sistemi tartışmaları gündemden düşmemiş ve 16 Nisan 2017 yılında mevcut hükümet sistemi 21 Ocak 2017 tarih ve 6771 sayılı yasanın referandumla onaylanmasından sonra değişmiştir. Bütün hükümleriyle uygulamaya girmesi ise 9 Temmuz 2018 yılında olmuştur (Gözler, 2020).

2.1. Cumhurbaşkanlığı Sisteminde Yasama ve Yürütme Organı

Bir hükümet sisteminin karakterini belirlemede etkili olan organlar yasama ve yürütmedir (Güler, 2018:311). Zira bilindiği üzere modern hukuk devletlerinde yargı bağımsız bir organ olarak işlemektedir. Nitekim Anayasa'nın 9. maddesinde yargı yetkisinin bağımsız ve tarafsız mahkemelerce kullanılacağı hüküm altına alınmıştır. Anayasa yasama yetkisini Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verirken (md. 7), yürütme yetkisini anayasa değişikliğinden sonra "bakanlar kurulu" ibaresi çıkarılarak yalnızca cumhurbaşkanına tanımıştır (md. 8). Yalnızca bu maddelerden hareketle cumhurbaşkanlığı sisteminin yasama, yürütme ve yargı organları arasında gitmiş olduğu ayırım ile kuvvetler ayrılığı ilkesini benimsediğini ve başkanlık sistemine yakın olduğu söylenebilir.

Ancak sistemin birkaç özelliği nedeniyle başkanlık sisteminden ayrıldığını belirtmek gerekiyor. Yeni sistemde TBMM seçimleri beşte üç çoğunlukla yenilenebilmektedir. Aynı zamanda cumhurbaşkanının seçim kararı alabilmektedir. Bu durumda genel seçim ile cumhurbaşkanlığı seçiminin birlikte yapılacağı düzenlenmiştir (md. 116). Bu durum için kuvvetler ayrılığı

³ Meclisin milletin temsilcisi olması, yasama ve yürütmenin mecliste toplaması, meclisin hükümeti denetleyip düşürme yetkisi olmasına karşın hükümetin meclisi feshedememesi özellikleri meclis hükümetini andırmaktadır.

⁴ Parlamenter rejime yakın özellikleri ise yasama yetkisinin mecliste olması ve yürütme yetkisi konusunda belirleyici olması, başbakan ve cumhurbaşkanının meclis içinden çıkması, bakanlar kurulunun meclisin güvenoyu alması gereksidir.

ilkesinin yasama aleyhine zayıf bir şekilde kurgulandığı belirtilmektedir. Cumhurbaşkanının seçimi yenileyebilmesi, milletvekillerinin cumhurbaşkanının gündemine ters düşmemek için konum almasının önünü açmaktadır. Diğer taraftan anayasal yetki ve görevleri açısından kendisine tanınan asli bir takım yetkilerin yasama denetimine tabi olmadığı anlaşılmaktadır (md. 108). ABD başkanlık sisteminde meclis hem kabineyi onaylama hem de bütçe tahsisatı yoluyla politikaları etkileyebilme kozuna sahipken cumhurbaşkanlığı sisteminde cumhurbaşkanı kendi kabinesini kendisi seçmekte bakanları ve yardımcılarını atamak ve görevlerine son vermek yetkisini elinde tutmaktadır. Ayrıca cumhurbaşkanının hazırladığı bütçe kanun teklifi eğer meclis tarafından onaylanmaz ise bir önceki yılın bütçesi değerlendirilme oranına göre artırılarak kullanılır. Yine cumhurbaşkanlığı kararname ile verilen bakanlıkların kurulması ve kaldırılması, görev ile yetkilerinin düzenlenmesi, üst düzey bürokratların atanması meclis onayına bağlı değildir (Bektaş, 2019: 207-209).

Cumhurbaşkanlığı sisteminin diğer önemli değişiklikleri şu şekildedir. Yarı başkanlık ve parlamenter sistemde görülen çift başlı yürütme pratiği kaldırılarak teke düşürülmüştür. Bu bağlamda devletin başı olan cumhurbaşkanının yürütmenin başı olarak siyasi ve cezai sorumluluğu bulunmaktadır. Yürütmeyi tek başına elinde bulunduran Cumhurbaşkanı, kendi alanıyla ilgili kararları hızlı bir şekilde alacaktır. Cumhurbaşkanı yukarıda bahsedilen bütçe kanunu hariç olmak üzere yasa teklif etme yetkisine sahiptir. Yine parlamenter sistemden farklı olarak ve yasama ve yürütme organlarının görev tanımlarının net bir şekilde ayrılmasında dayanılarak yürütme erki yasama içerisinden çıkmamakta ve yasama organında bulunan birinin yürütme içerisinde görev alabilmesinin koşulu olarak istifa etmesi gerekmektedir (Akıncı, 2019: 53-56).

Sonuç olarak, cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi, kendisine tanınan anayasal yetkiler ve yürütmenin başı özellikleriyle değerlendirildiğinde devletin başı olan cumhurbaşkanının sistem içerisindeki etkinliği artırılmıştır. Bu durum cumhurbaşkanının tek başına hukuksal işlemler yapma gerekliliğini ortaya çıkarmış ve cumhurbaşkanına kararname çıkarma yetkisi tanınmıştır (Söyler, 2018: 17-18). Her ne kadar sistem başkanlık sistemi ilham alınarak kurgulanmışsa dahi cumhurbaşkanı meclis karşısında, başkanlık sisteminin benimsendiği bir ülkede başkanın meclise karşı sahip olduğu yetkilerden daha fazlasına sahiptir (Keskinsoy & Kaya, 2018: 90). Böylece sistem yasama aleyhine cumhurbaşkanını etkin kılacak şekilde dönüşmüştür. Bu nedenle yeni sistemin cumhurbaşkanlığı sistemi olarak anılması oldukça manidardır.

2.2. Cumhurbaşkanlığı Sisteminde Kamu Yönetimi

Cumhurbaşkanı hükümet sisteminin kamu yönetimi açısından değerlendirilmesi, hükümet sistemi içerisindeki yürütmeyi odak noktaya almayı gerektirmektedir. Hükümet sistemi birçok olguyu etkilediği gibi kamu yönetimini de etkilemektedir. Bu nedenle Türkiye'nin yeni hükümet sistemi de Türkiye yönetim yapısını bazı açılardan değiştirmektedir. Ancak buradaki etkilere geçmeden önce Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı'nın yönetim yapısı içerisindeki yerini incelemek yerinde olacaktır.

Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'ne (Resmi Gazete, 2018) göre, teşkilatın başında devletin başı sıfatı ile cumhurbaşkanı bulunur (md. 1). Teşkilatın birinci çevriminde cumhurbaşkanlığı makamının işlerini yürütecek olan *özel kalem müdürlüğü* (md. 2); cumhurbaşkanına danışmanlık etmesi için görev alan *başdanışman ve danışmanlar* (md. 3); özel uzmanlık bilgisi gerektiren konularda yurt dışına gönderilmek için görevlendirilecek olan *özel temsilci* (md. 4); önceden devlete hizmet etmiş ve bu yolda birikimi olan kişilerin bilgisinden istifade etmek için oluşturulan *Cumhurbaşkanlığı Yüksek İstişare Kurulu* (md. 4/a) ve *İdari İşler Başkanlığı* (md. 5) bulunmaktadır. Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı en yüksek devlet memuru olan başkan, Hukuk ve Mevzuat Genel Müdürlüğü, Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, Destek ve Mali Hizmetler Genel Müdürlüğünden oluşmaktadır (md. 6). Teşkilatın ikinci çevriminde cumhurbaşkanının yardımcılarını bulunmaktadır (md. 17).

Kamu yönetimi açısından oldukça önemli olan üçüncü çevrimde politika kurulları vardır (md. 20).⁵ Bu kurulların başkanlığını cumhurbaşkanı yapmaktadır. Kurullar cumhurbaşkanının seçtiği üç üyeden oluşmaktadır (md. 21). Bu kurulların her birinin kendi alanı ile ilgili özel görevlerinin yanı sıra; cumhurbaşkanına öneriler sunmak, kabul edilen politikalar ile ilgili çalışmalar yapmak, küresel rekabetin güncel gelişmelerini yakalamak, diğer kamu kurumlarına görüş bildirmek ve onlar hakkında cumhurbaşkanına rapor sunmak, tüm toplumsal kesimleri içerisinde barındıran kurul toplantıları düzenlemek ve görev alanlarıyla ilgili analizler yapmak gibi genel görevleri bulunmaktadır (md. 22).

Teşkilatın dördüncü çevriminde cumhurbaşkanlığı kabinesinde yer alan Adalet Bakanlığı, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı, Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı bulunmaktadır. Beşinci çevrimde Dijital Dönüşüm, Finans, İnsan Kaynakları ve Yatırım şeklindeki cumhurbaşkanlığı ofisleri vardır. Ayrıca bu çevrimler dışında cumhurbaşkanlığına bağlı kurum ve kuruluşlar bulunmaktadır.⁶

Görüldüğü üzere cumhurbaşkanlığı sistemi ile birlikte devlet tarafından sunulan hizmetler için oluşturulacak ve uygulanacak tüm kamu politikalarında cumhurbaşkanı başat aktör haline gelmiştir. Tüm bu yetkileri uygulamak yapısal ve

⁵ a) Bilim, Teknoloji ve Yenilik Politikaları Kurulu. b) Eğitim ve Öğretim Politikaları Kurulu. c) Ekonomi Politikaları Kurulu. ç) Güvenlik ve Dış Politikalar Kurulu. d) Hukuk Politikaları Kurulu. e) Kültür ve Sanat Politikaları Kurulu. f) Sağlık ve Gıda Politikaları Kurulu. g) Sosyal Politikalar Kurulu. ğ) Yerel Yönetim Politikaları Kurulu.

⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı, Devlet Denetleme Kurulu, Diyanet İşleri Başkanlığı, İletişim Başkanlığı, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Millî İstihbarat Teşkilatı Başkanlığı, Milli Saraylar Dairesi Başkanlığı, Savunma Sanayi Başkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Türkiye Varlık Fonu, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu.

fonksiyonel altyapı gerektirmektedir. Bu nedenle yeni kurum ve kuruluşlar ihdas edilmiş ve cari kurumlar üzerindeki yetkiler artırılmıştır (Sobacı & Miş & Köseoğlu, 2020: 2).

Yeni durumda Türkiye'nin hükümet sistemi değişmiş, ancak merkeziyetçi yapı değişmemiştir. Cumhurbaşkanlığı sisteminde merkeziyetçi eğilim Cumhurbaşkanlığı eksenine kaymıştır. Yaptırımlar ve yetkiler Cumhurbaşkanı üzerinden ifade bulmaktadır. Diğer bir ifadeyle yeni sistem merkezi yönetimi Cumhurbaşkanlığına eşit kılmıştır. Eski sistemde yürütmede cumhurbaşkanı ile eşit konumda olan bakanlıklar, yeni sistemde Cumhurbaşkanlığı etrafında inşa edilmiştir. Bakanlar Kurulu yerine Cumhurbaşkanlığı Kabinesinin üyesi olan bakanlar göreve atanma, görevden alınma, yasama sürecine olan etkileri ve meclis ile bağlarının kopması açısından ele alındığında bir nevi "Cumhurbaşkanının sekreteri olarak" değerlendirilmektedirler. Cumhurbaşkanı ile ilişkileri idari nitelikte olan bakanlar, yeni bir üst düzey kamu görevlisidir. Bu nedenle bakanlıklardaki siyasi amirliklerini yitirmişlerdir. Bakanlıklar ve bakanlar artık Cumhurbaşkanı aracılığıyla devlet tüzel kişiliği içerisinde yer almaktadırlar (Zengin, 2019: 10-13). Yeni sistem bakanlıklara dar anlamda yürütme içinde yer vermemektedir. Buna rağmen geniş anlamda yürütme içinde yer alan bakanların dar anlamda da yürütme ile aralarında bir ilişkinin olması zorunludur. Bu durum dar anlamda yürütmenin sahip olduğu yetkiler üzerinde herhangi bir tasarrufu olmayan bakanların, yürütmenin tek karşılığı olan Cumhurbaşkanıya bağlı olarak çalışmasını zaruri kılmakta ve Cumhurbaşkanı bakanın hiyerarşik olarak üstü konumuna getirmektedir (Ardıçoğlu, 2017: 27).

Cumhurbaşkanlığı sistemi bu özellikleri nedeniyle idare açısından hızlı karar alabilmenin zeminini oluşturmuştur. İstisnai nitelikleriyle ön plana çıkan ofis ve kurulların ihdasıyla kamu yönetiminde ciddi değişiklikler yaşanmıştır (Güler, 2018: 319).

2.3. Cumhurbaşkanlığı Sisteminde Valiler

Cumhurbaşkanlığı sistemi ile yaşanan değişim yalnızca merkezi düzeyle sınırlı kalmamış, taşra düzeyini de etkilemiştir. Önceden devletin ve hükümetin temsilcisi olan valiler yeni sistemle 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nda yapılan değişiklik ile birlikte yalnızca Cumhurbaşkanının temsilcisi olarak konumlandırılmış ve "idari yürütmenin vasıtası" olarak nitelendirilmiştir (md. 9). Bu değişiklik konu üzerine çalışanlar açısından oldukça önemli görülmektedir. "Devlet" kavramı yerine "Cumhurbaşkanı"nın getirilmesi devlete ait özelliklerin Cumhurbaşkanına hasredilmesi valilerin devlet görevlisi olma sıfatlarını yitirdikleri şeklinde yorumlanmaktadır. Bu nedenle Anayasal bir ilke olan yetki genişliğinin de Cumhurbaşkanının temsili ile düşünülmesi gerektiği belirtilmektedir. Diğer taraftan her ne kadar Cumhurbaşkanı yardımcılarını ve bakanların valiler ile arasında hiyerarşik ilişki devam etse de buradan valilerin devleti temsil ettiği anlamı çıkarılamayacağı ifade edilmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere dar anlamda devleti temsil etme yetkisini kaybeden bakanlara bağlı olan mülki idarenin siyasi açıdan devlet egemenliğini temsil vasfını yitirdiği belirtilmektedir (Zengin, 2019: 13).

Ancak bunun yalnızca kanun düzeyinde olduğunu belirtmekte fayda vardır. Nitekim 2018 yılında Valilik ve Kaymakamlık Birimleri Teşkilat, Görev ve Çalışma Yönetmeliği'ne eklenen ek madde de valinin ilde hem devletin hem de cumhurbaşkanının temsilcisi ve "idari yürütme vasıtası" olduğu, kaymakamın da idari yürütme vasıtası olmanın yanı sıra cumhurbaşkanının temsilcisi olduğu belirtilmiştir. Değiştirilen yasanın eski halinde "devlet" kavramı siyasal bir nitelik taşımaktadır ve yasama, yürütme, yargı erkleri ile devletin diğer aygıtlarının bütünü nitelemektedir. Hükümet ise örgüte ve onun işleyişine göndermede bulunan daha çok idari nitelikte bir kavramdır. Bu anlamda yasada devlet yerine cumhurbaşkanı kavramının kullanılması oldukça önemlidir. Sadece yasal açıdan ele alındığında valiler yetki genişliğinde cumhurbaşkanının temsilcisi bağlamı ile yer edineceklerdir (Zengin, 2019:13).

Öte yandan 15 Temmuz 2016 tarihinden sonra çıkarılan 667, 668 ve 674 sayılı KHK'lar ile valilerin kolluk kuvvetlerinin sevk ve idaresi ile kamu düzeni ve güvenliği konularındaki yetki ve sorumluluklarında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bilindiği üzere mevzuatımızda genel kolluk ile ilgili düzenlemeler 3201 Sayılı Emniyet Teşkilat Kanunu, 2803 Sayılı Jandarma Teşkilat Görev ve Yetkileri Kanunu ve 2692 Sayılı Sahil Güvenlik Komutanlığı Kanunu'nda yer almaktadır. Söz konusu KHK'lar ile aşağıdaki değişiklikler yapılmıştır (Ay, 2017:158-161).

Tablo 1. Valilere KHK'lar Aracılığı İle Tanınan Yetkiler

İlgili KHK	Değişiklik Yaptığı Kanun	Değişiklik Sonrası
668 Sayılı KHK md.6	2803 Sayılı Kanun md.4	Valiler Jandarmanın il teşkilatı üzerinde söz sahibi birinci kişi olmuşlardır.
668 Sayılı KHK md.7	2803 Sayılı Kanun md.5	Jandarma bölge komutanı, bölge teşkilatı olan yerlerde valilere karşı sorumlu olarak görev yapar.
668 Sayılı KHK md.14	2803 Sayılı Kanun md.14	Nokta ataması yapılmayan askeri personel valilik emrine atanır.
668 Sayılı KHK md.26	2692 Sayılı Kanun md.7	Valiler, kolluk güçlerini kendi aralarında koordine edebilirler.
668 Sayılı KHK md.30	2692 Sayılı Kanun md.18	Valiler Sahil Güvenlik Bölge Komutanının sicil amirleridir.

Tarihsel Süreç İçinde Valilerin Değişen Yetkileri ve Cumhurbaşkanlığı Sistemindeki Yeri

674 Sayılı KHK md.21	442 Sayılı Kanun md.21	Valiler köy korucularının görev alanını değiştirebilir.
674 Sayılı KHK md.39	5393 Sayılı Kanun md.57	Terör eylemlerinde kullanılan belediye araç ve imkânlarına valiler el koyabilir.
674 Sayılı KHK md.22	5442 Sayılı Kanun md.11/H	Valiler, adli kolluk yetkisi kapsamında umuma açık alanlarda kurulacak sistemlerin yer tespiti, kurulumu ve altyapı faaliyetlerini koordine etmekle yükümlüdür.

Kaynak: Muammer Ay, 15 Temmuz Darbe Girişimi Sonrası Valilerin Görev ve Yetkilerinde Meydana Gelen Değişim, Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, Temmuz 2017, cilt 5, sayı 3

674 Sayılı KHK ile emniyet ve asayişin temini adına valilere ve kaymakamlara mahalli idareler üzerinde de önemli yetkiler tanınmıştır. Buna göre; 5393 Sayılı Belediye Kanunu'nun hizmette aksama maddesiyle ilişkili olarak, belediye ve bağlı idare imkânlarının terör olaylarına destek amacıyla kullanılması durumunda vali bu idarelerin taşınmalarına el koyabilir ve sorumluları görevden uzaklaştırabilir (md 57). Sorumluluğu tespit edilen belediye veya bağlı idare personelinin vali veya kaymakam tarafından görevden uzaklaştırılması halinde göreve iade işlemi ancak uzaklaştırma işlemi yapan makam tarafından yapılır (md 57).

11.06.2020 tarihinde yayımlanan Çarşı ve Mahalle Bekçileri Kanunu da genel kolluk ile ilgili bir diğer düzenlemedir. Buna göre; “Genel kolluk kuvvetlerine yardımcı olmak üzere, emniyet ve jandarma teşkilatları bünyesinde **silahlı** bir kolluk olarak çarşı ve mahalle bekçileri istihdam edilir. Emniyet ve jandarma teşkilatlarında istihdam edilen çarşı ve mahalle bekçilerinin amirleri meslek hiyerarşileri içinde tespit edilir.” (md.2). Görüldüğü üzere çarşı ve mahalle bekçilerine de silah verilerek kamu düzenini bozacak mahiyetteki durumlarda genel kolluk kuvvetleri gelinceye kadar önleyici tedbirler alma yetkileri verilmiştir. Durdurma ve kimlik sorma yetkisi verilen bekçiler üst arama yetkisine sahip değillerdir. Ancak, 2559 sayılı Polis Vazife ve Salâhiyet Kanununun 16'ncı maddesinde belirtilen zor ve silah kullanma yetkisini haizdirler. Çarşı ve mahalle bekçileri Emniyet ve Jandarma teşkilatı içerisinde yer almaları nedeniyle de doğrudan valiye bağlı⁷ ve emrindedirler.

SONUÇ

Geçmişten günümüze coğrafyamızda var olan bu kurumun tarihselliğinin valinin güncel konumuna etki ettiği varsayımı ile bu çalışmada tarihsel boyut ele alınmıştır. İilde devlet adına iş gören yetkililer için vali unvanı ilk kez Endülüslü Emevi devletinde olmuştur. Emir, âmil, mir-i miran, beylerbeyi gibi çeşitli isimlerin de kullanıldığı valiler İslam devletleri içerisinde idari, mali, askeri ve toplumsal birçok konuda yetkilendirilmiştir. Osmanlı Devleti içerisinde de valilere politikaları uygulamak, adli ve siyasi birtakım işlere bakmak, ilin refahını sağlamak gibi birçok alanda yetki tanınmıştır. Bu durum devletin gerileme evresinde birtakım sorunlara yol açmış ve Osmanlı Devleti valilik üzerinde ciddi tasarruflar gerçekleştirmesinin önünü açmıştır. Özerk olan valilerin vilayetlerde neden olduğu kötü yönetimin önüne geçmek için merkeziyetçi temelde reformlar gerçekleştirilmiştir. Valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılmasını öngören reformlar ile kendilerine yalnızca asayişe dair işler bırakılmıştır. 19. yüzyılın ortalarında neredeyse işlevsiz bırakılan valiler yeni konumlarıyla merkezin hedeflediği reformların hayata geçmesi noktasında etkili olamayınca tekrar etkin konuma getirilmiştir. Askeri, mali ve idari görevler tanınmış ve hukuk, eğitim, bayındırlık ve caza gibi konularda kendilerine yetkiler tanınmıştır. Yapılan her düzenleme yetkileri artırmaya yönelik olmuş ve en son 1913 tarihinde adem-i merkeziyetçi bir boyut kazanmıştır. Cumhuriyet'in ilk anayasasında adem-i merkeziyetçi anlayış benimsense de sonraki yıllarda valilik tekrar merkeziyetçi bir yapıya evrilmiştir.

Tarihsel tecrübe, geniş yetkilerin tanındığı dönemde valilerin merkezden bağımsız hareket etme hatta isyan çıkarma gibi durumlara kalkıştıklarını; etkisiz bırakıldıklarında ise merkezde üretilen reformların yerele uygulanamaması gibi olumsuzluklara yol açtığını göstermiştir. Başka bir deyişle hem valilere özerkliğe varacak yetkilerin verilmesinin sakıncaları hem de etkisiz kılınmaları durumunda merkezin yerele nüfuz edememesi gibi olumsuzluklar tecrübe edilmiştir. Bu durum Cumhuriyetin ilk yıllarından hazırlanan ilgili yasanın biçimlenmesinde etkili olmuştur. 1929 tarihli Vilayet İdaresi Kanunu valileri illerde devletin ve bakanlıkların idari ve siyasi uygulayıcı makamı, 1949 tarihli İl İdaresi Kanunu buna ek olarak hükümetin temsilcisi olarak tanımlamıştır. Yasada birçok değişiklik olsa da valilerin merkez ile olan ilişkisi değişmemekte birlikte kendilerine yetkiler tanınmıştır. Anılan kanunlarda valiler hem merkeze bağlı bir uygulayıcı hem de yerelde karar üretebilen etkili bir aktördür. Diğer bir ifadeyle bir denge durumu söz konusudur.

Valinin görevleriyle ilgili 1980 ve 1996 tarihlerinde iki önemli değişiklik olmuştur. İllerde ortaya çıkan toplumsal olayları önlemek için cari kolluk kuvvetlerinin yetersiz olduğu durumlarda valilere en yakın askeri birlikten yardım isteyebilme yetkisi tanınmıştır. Valinin istemiş olduğu askeri kuvvetlerin olay yerinde hazır bulundurulması, askeri kuvvetin büyüklüğü, görevde kalma süresi valinin koordinatörlüğünde belirleneceği ifade edilmiştir. Valiye bu yetkilerin verilmesinin nedeni dönemin siyasi atmosferidir. Sonraki yıllarda da valinin güvenliğe ilişkin bu yetkileri genişletilmiş ve sürdürülmüştür.

2000'li yıllardan itibaren Avrupa Birliği uyum süreci ile demokratikleşme ve insan hakları konularında yapılan hukuki düzenlemeler, yerel yönetimlerin lehine görünse de 2010'lu yıllarda yaşanan terör olayları ve 15 Temmuz darbe kalkışması, mülki idarenin özellikle güvenlikle ilgili yetkilerinin artmasına neden olmuştur. Bu çerçevede genel kolluk yetkilerinin İçişleri

⁷ Örneğin; 19.06.2020 tarihinde bıçaklı bir kavgaya müdahale eden polis ekibinin telsiz anonsu ile takviye istemesi üzerine kısa sürede olay yerine ulaşmak için taksi tutarak giden ve destek veren iki çarşı ve mahalle bekçisini Çorum Valisi Mustafa Çiftçi başarı belgesi ile ödüllendirmiştir.

Bakanlığı bünyesinde toplanması ve taşrada valinin kontrolüne verilmesi güvenlik politikalarında valinin rolünü oldukça artırmıştır.

Merkez valiliğinin mevzuattan ve uygulamadan kaldırılması da oldukça yerinde bir karar olmuştur. Yaşanan bu değişimle birlikte daha önce merkez valisi olarak görev yapan ve yeni sistemde artık mülkiye başmüfettişi olarak atanan valiler yürütme içerisinde aktif rol oynayarak dinamik bir kadro yapılanması içerisine alınmışlardır.

2018 Anayasa Değişikliği, valileri doğrudan Cumhurbaşkanına bağlı hale getirmiş ve sürece bambaşka bir boyut kazandırmıştır. Cumhurbaşkanlığı sistemi ile valilerin güvenlik ve asayiş konularında yetki alanı genişletilmiş, güçlendirilmiş ve karar verme süreçleri hızlandırılmıştır. Ayrıca yerel kamu hizmetlerinin ve bakanlıkların taşra teşkilatlarının gerçekleştirdiği hizmetlerin yerine getirilmesi noktasında valilerin yaptırımları artırılmıştır. Bu kapsamda yeni sistemde valiler, söz konusu kamu hizmetlerinin denetimini yapmakta ve doğrudan Cumhurbaşkanı adına hiyerarşik ve idari vesayet yetkilerini kullanabilmektedir.

KAYNAKÇA

- 1426 Numaralı Vilâyet İdaresi Kanununun 14'üncü Maddesinin (11) Fıkrasından Kaza Malmüdürleri Tabirinin Tayyına Dair Kanun (1932, 22 Mayıs). Resmi Gazete (Sayı: 2104). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- 5442 Sayılı İl İdaresi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun (1964, 22 Mayıs). Resmi Gazete (Sayı: 11709). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- 5442 Sayılı İl İdaresi Kanununun İkinci Maddesinin (D) Fıkrasının Değiştirilmesine Dair Kanun (1959, 21 Mayıs). Resmi Gazete (Sayı: 10210). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Akıncı, B. (2019). *Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi: Sisteme Yönelik Tartışmalar ve Çözüm Önerileri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Aktürk, İ. (2013). I. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümet Sistemi. *Melikşah Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(2), 67-79.
- Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ardıçoğlu, M. (2017). Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. *Ankara Barosu Dergisi*, (3), 19-51.
- Armağan, M. (1996). İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler. *İstanbul'un İlk Belediye Başkanı ve Valisi* (Ed. Vecdi Akyüz). İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Ay, M. (2017). 15 Temmuz Darbe Girişimi Sonrası Valilerin Görev ve Yetkilerinde Meydana Gelen Değişim. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 1-9.
- Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü. (1948). İller Kanunu tasarısı ve Adalet, Bayındırlık, Çalışma, Dışişleri, Ekonomi, Gümrük ve Tekel, Maliye, Millî Eğitim, Millî Savunma, Sağlık ve Sosyal Yardım, Tarım ve Ulaştırma Komisyonlarının Düşünceleri Hakkındaki Raporlarla İçişleri Komisyonu Raporu. Ankara: Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü.
- Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2018, 31 Ocak). Resmi Gazete (Sayı: 30495). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Bektaş, E. (2019). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Yasama-Yürütme İlişkisi ve Bu Sistemin Türkiye Demokrasisine Etkileri. *Yasama Dergisi*, (39), 199-218.
- Boztepe, M. (2015). Danıştay Kararları Işığında Vali Atamalarında İdarenin Takdir Yetkisinin Sınırları. *Türk İdare Dergisi*, (481), 335-359.
- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (2018, 10 Temmuz). Resmi Gazete (Sayı: 30474). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Cumhuriyet Senatosu. (1978). Kamu Güvenliğine ve Kolluk Hizmetlerine İlişkin Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması ve Bunlara Yeni Hükümler Eklenmesi Hakkında Kanun Tasarısının Millet Meclisince Kabul Olunan Metni ve Cumhuriyet Senatosu Anayasa ve Adalet ve İçişleri Komisyonları Raporları. Ankara: Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi.
- Çadircı, M. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dâhiliye Memurları Kanunu, İl İdaresi Kanunu, İçişleri Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ve Devlet Memurları Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2006, 05 Temmuz). Resmi Gazete (Sayı: 26219). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Ed -Dûrî, A. (1994). *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul.
- Efe, A. (2009). Tanzimat'ın Eyalet Reformları 1840-64: Silistre Örneği. *Karadeniz Araştırmaları*, 6(22), 87-113.

- El-Maverdi, Ebu'l-Hasan Habib. (2017). *El-Ahkâmü's Sultaniye*. (Çev. Ali Şafak). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Erat, V. (2015). Türkiye'de Cumhurbaşkanının Halk Tarafından Seçilmesinin Hükümet Sistemi Üzerine Etkileri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 25(13), 325-355.
- Demir, F. (2000). Cumhuriyet Dönemi Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri, İTO, *Ekovizyon*, 59-78.
- Göyünç, N. (1999). Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar). *Osmanlı*. (Ed. Kemal Çiçek ve Cem Oğuz). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gözler, K. (2007). *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Güler, T. (2018). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Kamu Yönetimine Etkileri. *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39(21), 299- 322.
- İdarei Umumiye-i Vilâyat Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun (1934, 27 Kanunuevvel). Resmi Gazete (Sayı: 2891). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- İl İdaresi Kanunu, Terörle Mücadele Kanunu, Kuvvetli Tayın Kanunu, Er Kazanından İlaş Edileceklere İlişkin Kanun, Ateşli Silahlar ve Bıçaklar ile Diğer Aletler Hakkında Kanun ve Kimlik Bildirme Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (1996, 04 Eylül). Resmi Gazete (Sayı: 22747). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- İl İdaresi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2003, 24 Haziran). Resmi Gazete (Sayı:25148). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- İnalçık, H. (2006). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- İnalçık, H. (2010). *Osmanlılar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İpşitli, M. (1992). *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kamu Güvenliğine ve Kolluk Hizmetlerine İlişkilerin Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması ve Bunlara Yeni Hükümler Eklenmesi Hakkında Kanun (1980, 23 Şubat). Resmi Gazete (Sayı: 16909). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Kars, H. Zafer (1997). *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kaştan, Y. (2016). Osmanlı Devleti'nde 1913 Tarihli İdare-İ Umumiye-İ Vilayet Kanun-İ Muvakkati İle Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 2(2), 78-98.
- Gözler, K. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Uygulamadaki Değeri Bir Buçuk Yıllık Bir Bilanço, 01.02.2021 tarihinde <http://www.anayasa.gen.tr/cbhs-bilanco.htm> adresinden alındı.
- Keskinsoy, Ö. & Kaya, S.B. Türkiye'nin Hükümet Sistemleri Üzerine Bir Değerlendirme. *TBB Dergisi*, 137, 67-96.
- Kılıç, Ü. (2012). *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ma'oz, Moshe (2006). Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplum Üzerindeki Etkisi, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (Ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Mahmutoğlu, A. (2011). Türkiye'de Merkezi Yönetim - Yerel Yönetimler Mülki İdare İlişkisinin Geleceği. *Türk İdare Dergisi*, 471-472, 143-168.
- Mardin, Ş. (1988). *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı
- Sobacı, M, Miş, N. & Köseoğlu Ö, (2018). Türkiye'nin Yeni Yönetim Modeli ve Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı. *SETA Perspektif*, 206, 1-6.
- Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükümünde Kararname (2016, 01 Eylül). Resmi Gazete (Sayı: 29818). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükümünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabul Edilmesine Dair Kanun (2016, 24 Kasım). Resmi Gazete (Sayı: 29898). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Önen, N. & Cenk, R. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Merkezi Mülki Yapının İnşası. *Quo Vadis: Kamu Yönetimi* (Ed. V. Erat, C, Ekiz, İ Arap). Ankara: Nika Yayınevi.
- Özbudun, E. (2013). *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özcan, A. (Ed.). (2003). *Kanunname-i Al-i Osman*. İstanbul: Kitabevi.

- Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu, Jandarma Teşkilat, Görev ve Yetkileri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2015, 04 Nisan). Resmi Gazete (Sayı: 29316). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Sanal, R. (1998). Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Deseniindeki Değişmeler. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 22(6), 173-200.
- Söyler, Y. (2018). *Yeni Başkanlık Sisteminde Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- TBMM, Tutanak Dergisi, Cilt: 1, Toplantı: 19, 20.02.1980.
- TBMM, Tutanak Dergisi, Dönem: 8, Cilt: 20, Toplantı: 3, 10 Haziran 1949.
- TBMM. (2003). İl idaresi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı ve İçişleri Komisyonu Raporu. 07.07.2019 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c018/tbmm22018094ss0123.pdf> adresinden alındı.
- TBMM. Teşkilatı Esasiye Kanunu, 1921, 10.05.2021 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa21.htm> adresinden alındı.
- TBMM. Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 10, İçtima: 2, 18 Nisan 1929.
- Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2014, 13 Mart). Resmi Gazete (Sayı: 10210). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Terzi, S. (2013). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Tural, Erkan. (2005). Bir Belge 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilâyat Talimatnamesi. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 1(14), 71-91.
- Türk Silâhlı Kuvvetleri Personel Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2016, 14 Temmuz). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Vilayet İdaresi Kanunu (1929, 05 Mayıs). Resmi Gazete (Sayı: 1184). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Vilâyet İdaresi Kanununun 2'nci ve 71 inci Maddelerini Değiştiren 3001 Sayılı Kanunun Birinci Maddesini Tadil Eden Kanun (1938, 28 Haziran). Resmi Gazete (Sayı: 10110). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Vilâyet İdaresi Kanununun 58 inci Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun (1943, 15 Haziran). Resmi Gazete (Sayı: 5430). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Vilâyet İdaresi Kanununun 62'nci Maddesine Bir Fıkra İlâvesine Dair Kanun (1940, 06 Kanunusani). Resmi Gazete (Sayı: 4403). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Vilâyet İdaresi Kanununun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun (1931, 29 Temmuz). Resmi Gazete (Sayı: 1859). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Vilâyet İdaresi Kanununun İkinci ve Yetmiş Birinci Maddelerin İ Değiştiren Kanun (1941, 15 Mayıs). Resmi Gazete (Sayı: 4809). <https://www.resmigazete.gov.tr/> adresinden alındı.
- Zengin, Osman. (2019). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve İdari Yapıya Etkisi. *Emek Araştırma Dergisi*, 15(10), 10-13.

Human Development, Main Macroeconomic Variables and Terrorism in Middle East and North Africa: A Panel Causality Analysis *

Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da İnsani Gelişme, Temel Makroekonomik Değişkenler ve Terörizm: Bir Panel Nedensellik Analizi

Ömer Faruk ÖZTÜRK^a

^a Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, Uşak, Türkiye, omerfaruk.ozturk@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0250-5021

ÖZ

Son yıllarda terörizm ile mücadelede ilerlemeler kaydedilmesine rağmen, terörizm hala birçok ülke için ciddi bir sorundur. İlgili literatürde çok sayıda kurumsal, ekonomik ve sosyal faktör terörizmin olası nedenleri olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmada yatay kesit bağımlılığını dikkatte alan nedensellik testi kullanılarak 2005-2019 döneminde orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde insani gelişme, kişi başına GSYİH, işsizlik ve genç işsizlik ve enflasyon temel makro ekonomik değişkenleri ile terörizm arasındaki karşılıklı etkileşimi araştırılmıştır. Nedensellik analizi sonucunda insani gelişme, işsizlik, genç işsizlik, enflasyon ve terörizm arasında karşılıklı bir etkileşim ve kişi başına düşen reel GSYİH'den terörizme doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir..

Anahtar Kelimeler: İnsani gelişme, kişi başına düşen reel GSYİH, işsizlik, enflasyon, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri, panel nedensellik analizi.

ABSTRACT

Terrorism has still a serious problem for many countries despite the improvements in combat with terrorism during the recent years. Many institutional, economic, and social factors have been documented as the possible causes of terrorism in the related literature. This research explores the reciprocal interaction between human development, main macroeconomic variables of real GDP per capita, unemployment, youth unemployment, and inflation and terrorism in Middle East and North African countries over the 2005-2019 period through causality analysis with cross-sectional dependence and heterogeneity. The causality analysis discovered a reciprocal interaction between human development, unemployment, youth unemployment, inflation and terrorism and a significant causality from real GDP per capita to the terrorism.

Keywords: Human development, real GDP per capita, unemployment, inflation, Middle East and North African countries, panel causality analysis.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. INTRODUCTION

The researchers have not reached a consensus about the definition and components of terrorism yet. In this study, terrorism is accepted as “the threatened or actual use of illegal force and violence by a non-state actor to attain a political, economic, religious, or social goal through fear, coercion, or intimidation” by Institute for Economics & Peace (2020). Terrorism has significant immediate impacts including deaths, disability, injuries, destructions in infrastructure, public and private property and side psychological, social and economic impacts. Therefore, decreasing the terrorist activities is among the priorities at national and international level. The deaths caused by terrorism fell to 13,826 deaths in 2019 as the result of the last fifth consecutive year fall and the global economic cost of terrorism was US\$26.4 billion in 2019 (Institute for Economics & Peace, 2020). In other words, the terrorism is on the downward trend in the world. However, terrorism is still a serious problem for many countries and the world. Therefore, specification of factors underlying the terrorism is important for combat with terrorism.

In this paper, we focus on the mutual interaction among human development, main macroeconomic variables and terrorism in sample of MENA (Middle East and North Africa) region, which is one of the regions considerably exposed to the terrorism in the world. In this context, terrorism can negatively affect the economic growth through damaging the human and physical capital, infrastructure, economic and political stability together with physical damages and casualties. Furthermore, terrorism may decrease the domestic and foreign investments, trade, and tourism receipts by decreasing the security and increasing the uncertainty and psychological side effects (Bayar and Gavriletea, 2018). On the other hand, poor socio-economic performance such as slow economic growth, widespread unemployment, poverty, and income inequality can also make a contribution to the environment which terrorism and terrorists emerge (Freytag et al., 2010). So, a mutual interaction between human development and terrorism is theoretically expected.

Furthermore, terrorism can negatively affect the human development through human life and security and preventing the persons' access to the services such as education and health (Mahmud, 2020). On the other side, the countries with higher level of human development can generally experience very low terrorism, because the people with higher level of education, wellbeing, and health generally keep away from terrorism. So, a mutual interaction between human development and terrorism is also expected at theoretical terms.

In the research, we analyze the mutual interaction among human development, major macroeconomic variables, and terrorism in MENA region for the period of 2005-2019 through causality analysis regarding cross-sectional dependence and heterogeneity. The related literature has generally focused on the impact of terrorism on economic growth and human development and the impact of human development and economic factors on the terrorism has mainly disregarded. Therefore, the paper aims to make a contribution to the relevant literature analyzing the reciprocal interaction between terrorism and the aforementioned factors. In this context, the empirical literature was summarized in the next part of the paper. Then, dataset and method were described and empirical analysis was conducted. The study was over with Conclusions.

2. LITERATURE REVIEW

The determinants of terrorism have been explored for different countries and panels of countries in the related literature and socio-economic factors such as real GDP per capita, unemployment, inflation, poverty, income inequality, schooling rate, and literacy rate together with government size, human and physical capital investments, defense expenditures, political stability, political repression, political rights have been documented as the main significant factors underlying the terrorism.

In this context, Freytag et al. (2010) explored the socio-economic factors underlying terrorism over the period 1971-2005 through a negative binomial regression analysis and discovered a negative effect of real GDP per capita, government size, and population on the terrorism. On the other hand, Feridun and Shahbaz (2010) analyzed the causality between terrorism and defense expenditures through ARDL approach and Granger causality test and revealed a significant causality from terrorist attacks to the defense expenditures. Nasir et al. (2011) also analyzed the determinants of terrorism in selected south Asian economies through negative binomial regression found that relative deprivation, political repression, and literacy rate were significant determinants of terrorism.

Yildirim and Öcal (2013) researched the factors underlying terrorism in Turkey over the 1990–2006 duration through regression analysis and income and schooling rate decreased the terrorism, but unemployment raised the terrorism. On the other hand, Shahbaz (2013) analyzed the interaction among economic growth, inflation, and terrorism in Pakistan over the 1971–2010 duration through ARDL approach and revealed that inflation positively affected the terrorism, but economic growth negatively affected the terrorism. Furthermore, he discovered a bilateral causality between terrorism and inflation.

Meierrieks and Gries (2013) explored the causality between economic growth and terrorism in 160 countries over the 1970-2007 duration through causality analysis and discovered a changing relationship between economic growth and terrorism over time and across the countries. Ismail and Amjad (2014) explored the factors underlying the terrorism in Pakistan over the 1972-2011 period through Johansen cointegration and discovered that GDP per capita, inflation, poverty, and political rights were significant short-term determinants of terrorism and GDP per capita, inflation, poverty, and literacy rate were significant long-term determinants of terrorism.

Enders et al. (2016) explored the interaction between real GDP per capita and terrorism in countries with different income levels during the 1970-2010 period through nonlinear smooth transition regression analysis and discovered a nonlinear interaction between two variables. Khan et al. (2018) explored the impact of terrorism and economic growth on human

development in Pakistan for the period of 1990-2016 through ARDL approach and revealed that terrorism negatively affected the human development. On the other side, Nurunnabi and Sghaier (2018) explored the interaction between terrorism and socioeconomic variables in Tunisia over the 1979–2015 duration through ARDL approach and reached that unemployment, political instability, shadow economy size and higher school enrollment rates positively affected the terrorism, but GDP per capita and foreign direct investments negatively influenced the terrorism.

Ozcan and Karter (2020) analyzed the mutual interaction among terrorism, economic growth, and human development in 12 MENA countries over the 2002-2017 period and revealed a bilateral causality between terrorism and human development. Lastly, Tahir (2020) researched the causes behind the terrorism in 94 countries over the 2005-2016 duration and discovered that low per capita income and political instability were the main factors underlying the terrorism and human and physical capital also decreased the terrorism, but government consumption and inflation raised the terrorism. Furthermore, military expenditures had a negative impact on terrorism in Muslim countries and positive impact on terrorism in non-Muslim countries and a discovered a bilateral causality between terrorism and variables of economic growth, physical capital stock growth, government consumption, corruption, inflation and political instability.

3. DATA AND ECONOMETRIC METHODOLOGY

In the research, the reciprocal interaction between human development, main macroeconomic variables of real GDP per capita, unemployment, youth unemployment, inflation and terrorism were analyzed through panel causality test with cross-sectional dependence and heterogeneity test. In the econometric analysis, terrorism was proxied by the GTI (Global Terrorism Index) of the Institute for Economics & Peace (2021) and human development was proxied by HDI (human development index) of UNDP (United Nations Development Programme) (2021). On the other hand, real GDP per capita was proxied by GDP per capita (constant 2010 US\$); unemployment and youth unemployment were respectively represented by total unemployed as a percent of total labor force and the share of the labor force ages 15-24 as a percent of total labor force ages 15-24. Lastly, inflation was proxied by average consumer prices in terms of percent change. The GTI takes a value between 0 and 10 (higher values mean a higher terrorism level) and HDI takes a value between 0 and 1 (higher values mean a higher development level). GTI was obtained from Institute for Economics & Peace (2021), HDI was provided from UNDP (2021) and inflation data was acquired from IMF (2021) and the variables of real GDP per capita, unemployment, and youth unemployment were obtained from World Bank database as seen in Table 1. Furthermore, all the series were annual and study period was specified as 2005-2019 given the presence of GTI data.

Table 1. Dataset description.

Variables	Variable description	Data source
GTI	Global terrorism index	Institute for Economics & Peace (2021)
HDI	Human development index	UNDP (2021)
GDP	GDP per capita (constant 2010 US\$)	World Bank (2021a)
UNEMP	Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate)	World Bank (2021b)
YUNEMP	Unemployment, youth total (% of total labor force ages 15-24) (modeled ILO estimate)	World Bank (2021c)
INF	Inflation, average consumer prices (%)	IMF (2021)

The study sample consisted of Algeria, Egypt, Iran, Iraq, Jordan, Kuwait, Lebanon, Libya, Morocco, Saudi Arabia, Tunisia, and Yemen from MENA region considering World Bank (2021d), but Bahrain, Djibouti, Oman, Qatar, Syria, United Arab Emirates, and West Bank and Gaza were not included in the sample due to data non-existence. The study duration was specified as 2005-2019 because the GTI data existed for 2005-2019 period. We utilized the software packages of EViews 10.0 and Stata 14.0 to conduct the empirical analyses.

The dataset’s main characteristics were shown in Table 2. The average of global terrorism index was 4.29 in the sample during the study period, but considerably changed among the countries. On the other side, the average of human development index, real GDP per capita, unemployment, youth unemployment and inflation were respectively 0.7, USD 8838.57, 10.66%, 26.39%, and 7.21%. However, real GDP per capita, unemployment, youth unemployment, and inflation significantly changed among the countries.

Table 2. Summary statistics of the dataset

Variables	Mean	Std. Deviation	Minimum	Maximum
GTI	4.291828	2.545176	0	10
HDI	0.7085278	0.0884931	0.467	0.859
GDP	8838.572	10763.72	631.4879	49578.5
UNEMP	10.66511	4.394708	1.3	19.05
YUNEMP	26.38922	9.527492	7.31	49.94
INF	7.217283	8.572533	-3.696	53.248

The causal interaction among human development, major macroeconomic variables, and terrorism was analyzed by the causality test of Emirmahmutoglu and Kose (2011). The Emirmahmutoglu ve Kose (2011) causality test is the extended version of Toda-Yamamoto (1995) causality test for the heterogeneous panel data and also regards the presence cross-sectional dependency. Therefore, the test does not require the series to be stationary. So, it can be used with both I(0) and I(1). Furthermore, the test can be applied in case of significant or insignificant cointegration relationship among the series (Emirmahmutoglu and Kose, 2011).

Emirmahmutoglu and Kose (2011) causality test allows the lag length to differentiate for each cross-section and decreases the long term information loss because it models the series with level values (Emirmahmutoglu and Kose, 2011; Toda and Yamamoto, 1995). The test can be expressed with the following equation:

$$Y = \varphi_1^Y + \sum_{k=1}^{k_i+d_{max_i}} A_{11,ik} Y_{it-k} + \sum_{k=1}^{k_i+d_{max_i}} A_{12,ik} X_{it-k} + \mu_{1,T}^X$$

$$X = \varphi_1^X + \sum_{k=1}^{k_i+d_{max_i}} A_{21,ik} Y_{it-k} + \sum_{k=1}^{k_i+d_{max_i}} A_{22,ik} X_{it-k} + \mu_{1,T}^{UNEMP} \quad (1)$$

In the above equation, k represents the lag length, d_{max} is the maximum integration level for each country. The rejection of $H_0: \sum_{k=1}^{k_i} A_{12} = 0$ shows that unemployment is Granger cause of population aging. On the other side, the rejection of $H_0: \sum_{k=1}^{k_i} A_{21} = 0$ indicates that population aging is Granger cause of unemployment. The country level probability values (p_i) is aggregated considering Fisher (1932) and in turn panel level probability value of the causality analysis is obtained. Fisher (1932) test statistic obeys the chi-square distribution with 2N degree of freedom, but critical values for cross-section level causality analysis are derived from bootstrapping.

4. EMPIRICAL ANALYSIS

The presence of cross-sectional dependence and heterogeneity was firstly examined in the applied part of the study. In this context, Pesaran et al. (2008) LM adj. test, Pesaran (2004) LM CD test and Breusch and Pagan (1980) LM test were conducted to analyze the cross-sectional dependence and the test findings were shown in Table 3. The null hypothesis of cross-sectional independence was declined at 1% level given the test findings and a significant cross-sectional dependence among the series was reached.

Table 3. Cross-sectional dependence test’ results.

Test	Test Statistic	P value
LM adj*	285	0.0000
LM CD*	46.77	0.0000
LM	15.68	0.0000

*two-sided test

The heterogeneity presence of cointegration coefficients was checked by delta tilde tests of Pesaran and Yamagata (2008) and the test findings were shown in Table 4. The null hypothesis of homogeneity was declined at 1% given the test findings and the presence of heterogeneity was reached.

Table 4. Homogeneity tests' results

Test	Test Statistic	P value
$\tilde{\Delta}_{adj.}$	5.389	0.000
$\tilde{\Delta}$	6.110	0.000

The stationarity of the series was checked with Pesaran (2007) CIPS (Cross-sectionally augmented IPS (Im- Pesaran-Shin (2003)) test given the presence of cross-sectional dependence and test findings were shown in Table 5. All the series were revealed not to be stationary at their levels, but became stationary with first differenced values.

Table 5. CIPS birim kök testi sonuçları.

Variables	Constant	Constant + Trend
GTI	-1.184	-0.355
d(GTI)	-2.140**	-2.269**
HDI	1.112	1.471
d(HDI)	-0.809**	0.215**
GDP	0.146	1.704
d(GDP)	-1.204**	-1.033**
UNEMP	0.250	1.867
d(UNEMP)	-1.958**	-2.952**
YUNEMP	-1.207	0.255
d(YUNEMP)	-2.525***	-0.892***
INF	0.267	-1.271
d(INF)	-3.279***	-1.073***

** and *** respectively indicated that it was significant at 5% and 1% levels.

The mutual interaction between human development and terrorism was analyzed through Emirmahmutoglu and Kose (2011) causality test taking notice of cross-sectional dependence and heterogeneity and the test findings were shown in Table 6. The causality analysis pointed out a significant mutual interaction between human development and terrorism at panel level in compatible with theoretical expectations. On the other side, the country level causality analysis denoted a significant causality from human development to the terrorism in Iran and Libya, a significant causality from terrorism and human development in Jordan and Tunisia. The findings were found to be compatible with theoretical expectations and the findings of Tahir (2020) and Ozcan and Karter (2020).

Table 6. Emirmahmutoglu and Kose (2011) causality test results

Countries	HDI → GTI		GTI → HDI	
	Test statistic	P value	Test statistic	P value
Algeria	2.347	0.126	0.187	0.665
Egypt	0.380	0.944	7.720	0.052
Iran	19.325	0.000	3.295	0.348

Countries	HDI → GTI		GTI → HDI	
	Test statistic	P value	Test statistic	P value
Iraq	0.001	0.971	0.444	0.505
Jordan	0.957	0.620	5.056	0.080
Kuwait	1.346	0.246	0.485	0.486
Lebanon	1.005	0.800	0.764	0.858
Libya	18.641	0.000	5.437	0.142
Morocco	0.458	0.499	0.037	0.847
Saudi Arabia	0.354	0.552	1.876	0.171
Tunisia	0.760	0.859	628.900	0.000
Yemen	3.986	0.136	0.077	0.962
Panel	48.189	0.002	647.746	0.000

The mutual interaction between real GDP per capita and terrorism was analyzed through Emirmahmutoglu and Kose (2011) causality test taking notice of cross-sectional dependence and heterogeneity and the test findings were shown in Table 7. The causality analysis pointed out a significant causality from real GDP per capita to the terrorism at panel level. Therefore, economic development level was a significant determinant of terrorism. On the other side, the country level causality analysis denoted a significant causality from real GDP per capita to the terrorism in Libya and Saudi Arabia, and Yemen and a significant causality from terrorism and real GDP per capita in Lebanon, and bilateral causality between real GDP per capita and terrorism in Yemen. The findings were found to be compatible with theoretical expectations and the findings of Freytag et al. (2010), Yildirim and Öcal (2013), Shahbaz (2013), Nurunnabi and Sghaier (2018), and Tahir (2020).

Table 7. Emirmahmutoglu and Kose (2011) causality test results

Countries	GDP → GTI		GTI → GDP	
	Test statistic	P value	Test statistic	P value
Algeria	0.118	0.732	0.136	0.712
Egypt	0.628	0.890	0.393	0.942
Iran	1.122	0.290	0.217	0.641
Iraq	3.799	0.150	0.381	0.826
Jordan	0.840	0.657	0.550	0.760
Kuwait	0.112	0.738	0.000	0.991
Lebanon	3.825	0.281	6.705	0.082
Libya	41.445	0.000	1.206	0.751
Morocco	1.834	0.400	0.226	0.893
Saudi Arabia	24.175	0.000	1.179	0.758
Tunisia	3.766	0.288	3.220	0.359
Yemen	11.061	0.011	7.240	0.065
Panel	83.885	0.000	16.519	0.868

The mutual interaction between unemployment and terrorism was analyzed through Emirmahmutoglu and Kose (2011) causality test taking notice of cross-sectional dependence and heterogeneity and the test findings were shown in Table 8. The causality analysis pointed out a significant mutual interaction between unemployment and terrorism at panel level in compatible with theoretical expectations. On the other side, the country level causality analysis denoted a two-way causality between

unemployment and terrorism in Morocco and Yemen, a significant causality from unemployment to the terrorism in Tunisia, and a significant causality from terrorism and unemployment in Iraq, Jordan and Saudi Arabia. The findings were found to be compatible with the findings of Yildirim and Öcal (2013), Nurunnabi and Sghaier (2018).

Table 8. Emirmahmutoglu and Kose (2011) causality test results

Countries	UNEMP → GTI		GTI → UNEMP	
	Test statistic	P value	Test statistic	P value
Algeria	5.429	0.143	17.353	0.001
Egypt	1.507	0.471	0.270	0.874
Iran	0.304	0.582	0.839	0.360
Iraq	2.018	0.569	13.268	0.004
Jordan	0.687	0.407	3.624	0.057
Kuwait	0.983	0.805	1.065	0.785
Lebanon	3.693	0.297	1.238	0.744
Libya	3.415	0.181	0.121	0.941
Morocco	183.708	0.000	32.228	0.000
Saudi Arabia	0.172	0.917	5.312	0.070
Tunisia	13.784	0.003	2.091	0.554
Yemen	13.972	0.003	7.804	0.050
Panel	217.931	0.000	76.707	0.000

The mutual interaction between youth unemployment and terrorism was analyzed through Emirmahmutoglu and Kose (2011) causality test taking notice of cross-sectional dependence and heterogeneity and the test findings were shown in Table 9. The causality analysis pointed out a significant mutual interaction between youth unemployment and terrorism at panel level in compatible with theoretical expectations. On the other side, the country level causality analysis denoted a significant causality from youth unemployment to the terrorism in Libya, Morocco, Tunisia, and Yemen, and a significant causality from terrorism and youth unemployment in Jordan, Kuwait, and Saudi Arabia and a bilateral causality between youth unemployment and terrorism in Algeria.

Table 9. Emirmahmutoglu and Kose (2011) causality test results

Countries	YUNEMP → GTI		GTI → YUNEMP	
	Test statistic	P value	Test statistic	P value
Algeria	3.104	0.078	4.047	0.044
Egypt	1.633	0.201	0.827	0.363
Iran	0.515	0.473	0.001	0.977
Iraq	2.306	0.511	6.234	0.101
Jordan	0.434	0.510	3.881	0.049
Kuwait	0.943	0.332	5.585	0.018
Lebanon	0.863	0.834	2.700	0.440
Libya	13.087	0.004	0.703	0.873

Countries	YUNEMP \Rightarrow GTI		GTI \Rightarrow YUNEMP	
	Test statistic	P value	Test statistic	P value
Morocco	11.757	0.003	0.346	0.841
Saudi Arabia	3.099	0.212	8.994	0.011
Tunisia	6.608	0.086	1.940	0.585
Yemen	14.523	0.002	5.134	0.162
Panel	57.837	0.000	42.920	0.010

The mutual interaction between inflation and terrorism was analyzed through Emirmahmutoğlu and Kose (2011) causality test taking notice of cross-sectional dependence and heterogeneity and the test findings were shown in Table 10. The causality analysis pointed out a significant mutual interaction between inflation and terrorism at panel level. On the other side, the country level causality analysis denoted a bilateral causality between inflation and terrorism in Algeria and Iran, a significant causality from inflation to the terrorism in Lebanon, Morocco, and Yemen, and a significant causality from terrorism to the inflation in Kuwait. The findings were consistent with the findings of Shahbaz (2013), and Tahir (2020).

Table 10. Emirmahmutoğlu and Kose (2011) causality test results

Countries	INF \Rightarrow GTI		GTI \Rightarrow INF	
	Test statistic	P value	Test statistic	P value
Algeria	14.426	0.002	6.305	0.098
Egypt	4.629	0.201	5.699	0.127
Iran	11.590	0.009	15.218	0.002
Iraq	0.264	0.967	1.088	0.780
Jordan	0.364	0.546	0.371	0.542
Kuwait	2.585	0.460	10.570	0.014
Lebanon	8.067	0.045	2.142	0.544
Libya	2.732	0.255	0.100	0.951
Morocco	11.709	0.008	1.469	0.689
Saudi Arabia	0.619	0.431	1.862	0.172
Tunisia	0.241	0.971	2.542	0.468
Yemen	10.282	0.001	0.033	0.857
Panel	61.018	0.000	39.227	0.026

5 .CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Terrorism has remained serious country level and global problem despite the considerable improvements in combat with terrorism. The regions of the Sub-Saharan Africa, South Asia, and MENA are the top three regions which are most negatively affected by terrorism in the world, but the regions of Central America and the Caribbean, Russia and Eurasia, and South America are the least affected regions by terrorism. Many factors such as institutional, economic, and social factors have been suggested as the determinants of terrorism. In this research, the reciprocal interaction between human development, major economic variables, and terrorism have been investigated in sample of selected MENA countries over the 2005-2019 period through causality analysis with heterogeneity and cross-sectional dependency given the related literature.

The panel causality analysis revealed a significant mutual interaction between human development and terrorism, a significant causality from real GDP per capita to the terrorism, a significant mutual interaction between unemployment/youth unemployment and terrorism, and a significant mutual interaction between inflation and terrorism in compatible with theoretical expectations. In this context, on one hand human development, better economic performance (higher real GDP per capita, lower

unemployment and youth unemployment and inflation) can significantly affect the terrorism, on the other hand terrorism can affect the human development and economies through damaging the infrastructure and investments and causing death and disability of people. Therefore, human capital and economic performance as well as institutional, legal and military are important in combat with terrorism.

REFERENCES

- Bayar, Y., Gavriletea, M.D. (2018). Peace, terrorism and economic growth in Middle East and North African countries. *Qual Quant*, 52, 2373–2392. <https://doi.org/10.1007/s11135-017-0671-8>
- Breusch, T.S. & Pagan, A.R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification tests in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47(1), 239–253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Emirmahmutoglu, F., Kose, N. (2011). Testing for Granger causality in heterogeneous mixed panels. *Economic Modelling*, 28, 870-876.
- Enders, W., Hoover, G. A., Sandler, T. (2016). The changing nonlinear relationship between income and terrorism. *Journal of Conflict Resolution*, 60(2), 195–225. <https://doi.org/10.1177/0022002714535252>
- Feridun, M., Shahbaz, M. (2010). Fighting terrorism: Are military measures effective? Empirical evidence from Turkey. *Defence and Peace Economics*, 21(2), 193–205. <https://doi.org/10.1080/10242690903568884>
- Fisher, R. A. (1932). *Statistical methods for research workers* (4th Edition). Oliver and Boyd, Edinburgh.
- Freytag, A., Krüger, J.J., Meierrieks, D. (2010). The origins of terrorism: Cross-country estimates on socio-economic determinants of terrorism. *Economics of Security Working Paper*, No. 27, Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung.(DIW), Berlin.
- Im, K., Pesaran, H., Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogenous panels. *Journal of Econometrics*, 115, 53–74.
- IMF (2021). World Economic Outlook Database, April 2021, Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/April> Last accessed on 12.02.2021
- Institute for Economics & Peace (2020). *Global Terrorism Index 2020: Measuring the Impact of Terrorism*, Sydney, Available from: <http://visionofhumanity.org/reports> (accessed 12.02.2021).
- Institute for Economics & Peace (2021). Retrieved from <https://www.visionofhumanity.org/maps/global-terrorism-index/#/12.02.2021>
- Ismail, A., Amjad, S. (2014). Determinants of terrorism in Pakistan: An empirical investigation. *Economic Modelling*, 37, 320–331. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.11.012>
- Khan N.H., Ju Y., Hassan S.T. (2018). Modeling the impact of economic growth and terrorism on the human development index: collecting evidence from Pakistan. *Environ Sci Pollut Res Int.*, 25(34):34661-34673. doi: 10.1007/s11356-018-3275-5.
- Mahmud, S.F. (2020). The impact of terrorism on human development in Iraq. *Global Journal of Management & Economics*, 1, 29-41.
- Meierrieks, D., Gries, T. (2013). Causality between terrorism and economic growth. *Journal of Peace Research*, 50(1), 91–104. <https://doi.org/10.1177/0022343312445650>
- Nasir, M., Ali, A., Rehman, F.U. (2011). Determinants of terrorism: A panel data analysis of selected south Asian countries. *Singapore Economic Review*, 56(2), 175-187. <https://doi.org/10.1142/S0217590811004225>
- Nurunnabi, M., Sghaier, A. (2018). Socioeconomic determinants of terrorism. *Digest of Middle East Studies*, 27(2), 278-302. <https://doi.org/10.1111/dome.12139>
- Ozcan, G., Karter, C. (2020). The relationship of economic growth and terrorism with the human development index. *Technium Social Sciences Journal*, 11, 226-234.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. University of Cambridge, Working Paper, CWPE 0435.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50–93.
- Pesaran, M.H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-Adjusted LM test of error cross-section independence. *Econometrics Journal*, 11(1), 105–127.
- Shahbaz, M. (2013). Linkages between inflation, economic growth and terrorism in Pakistan. *Economic Modelling*, 32, 496–

506. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.02.014>

- Tahir, M. (2020). Terrorism and its determinants: Panel data evidence from 94 countries. *Applied Research in Quality of Life*, 15, 1–16. <https://doi.org/10.1007/s11482-018-9660-x>
- Toda, H. Y. and Yamamoto T. (1995), Statistical inferences in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- UNDP (2021). Human Development Index (HDI), Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> Last accessed on 10.02.2021
- World Bank (2021a). *GDP per capita (constant 2010 US\$)*, Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD> Last accessed on 10.02.2021
- World Bank (2021b). *Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate)*, Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS> Last accessed on 10.02.2021
- World Bank (2021c). *Unemployment, youth total (% of total labor force ages 15-24) (modeled ILO estimate)*, Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.1524.ZS> Last accessed on 10.02.2021
- World Bank (2021a). Middle East and North Africa, Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/region/mena> Last accessed on 10.02.2021
- Yildirim, J., Öcal, N. (2013). Analysing the determinants of terrorism in Turkey using geographically weighted regression. *Defence and Peace Economics*, 24(3), 195-209, <https://doi.org/10.1080/10242694.2012.695034>

Sözlü Tarih ve Bir Yerel Tarih Yazımı Denemesi: Urfa Horoz Köyü *

Oral History and An Essay on Local History: Horoz Village, Urfa

Özlem Kutkan^a

^aDr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu, Türkiye, okutkan@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1202-7246

ÖZ

Bu araştırma, Şanlıurfa iline bağlı Horoz köyüne ilişkin sözlü tarih tekniğinin uygulandığı sosyal tarih yazımına kısmi bir katkıda bulunmayı hedeflemiştir. Söz konusu ilgi, 2009 yılı saha araştırmasında Abdurrezzak Horoz ile tanışılmasının ardından ortaya çıkmış ve araştırma sürecinde köyde bulunan türbeler, cami ismi ve köy isminin bir bütünü parçaları oldukları görüldüğünde köy sakinleri ile sözlü tarih çalışmasının derinleştirilmesine karar verilmiştir. Ardından Abdurrezzak Horoz'dan şecere belgesinin fotokopisi temin edilmiş, ayrıca Osmanlı Arşivi'nde yer alan çeşitli arşiv belgelerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Böylelikle bir nesil daha geçmeden Urfa kırsalındaki incelemeler, mülakatlar aracılığı ile ulaşılabilecek bilgilerin nitelikleri ve süreçteki aşamalara değinilerek bölgenin sözlü tarih açısından taşıdığı öneme dikkat çekilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Horoz Köyü, Urfa, Osmanlı, Sözlü Tarih, Yerel Tarih.

ABSTRACT

This study aims to partially contribute to the social history of Horoz Village Urfa by using oral history method. An interest in this study emerged following a meeting with Abdurrezzak Horoz during a fieldwork conducted in 2009. Upon realizing the consistency in the names of the village and a mosque and shrine within, which seemed to be constituting different parts of a whole, it was decided that an in depth oral history study should be carried out with the help of the villagers. After obtaining some basic genealogical information from the families, a thorough research effort was launched, the information was submitted to numerous archives, including the Ottoman Archive, to try and bring the relevant clues to light. A special consideration was given to the quality of information obtained from the in-depth interviews with the villagers, and to the steps taken in the evaluation process. This current study concentrates on revealing the self-understanding of a province before being lost to another generation.

Keywords: Horoz Village, Urfa, Ottoman, Oral History, Local History.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Bu araştırma*, yerel hafıza, geleneksel yaşam koşulları ve aşiret yapısının devam ettiği bir bölgede kurulan Horoz köyüne ilişkin sözlü tarih tekniğinin kullanıldığı bir yerel tarih yazımına katkıda bulunmayı ve bu bağlamda bölgeye dikkat çekmeyi hedeflemektedir¹. Günümüzde Şanlıurfa'nın Eyyübiye merkez ilçesi sınırları içerisinde olan köyün varlığı, XIX. yüzyılın son çeyreğinde salnameler üzerinden de okunabilmektedir. Söz konusu kayıtlarda Harran'ın nahiye statüsünde Urfa merkez kazasına bağlı olduğu dönemlerde köyün, bazı tarihlerde "Hurus" olarak da kayıt altına alındığı da görülmüştür².

Konuya duyulan ilgi ise 2009 yılında Şanlıurfa'da yürütülen saha araştırmasında Horoz Ailesi mensuplarından Abdurrezzak Horoz Bey ile tanışılmasının ardından edinilen bilgiler üzerinden ortaya çıkmıştır. Nitekim, ilk aşamada soy isimlerinin köy ismi ile aynı oluşu dedelerine ait olduğu ifade edilen türbelerin ve mezarlıkların varlıkları, köyde aileye duyulan belirgin saygı /canlı hatıralar, aslı kaybolmuş olmakla birlikte bir şecere fotokopisi ve Ubade Aşireti³ dönem tanıklarından Hamdi Bozkurt Bey⁴ ile görüşme fırsatının elde edilebilmiş olması bilhassa hatıraların daha taze olduğu II. Abdülhamid Dönemi'ne ait bir yerel tarih inşası hedefinin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur.

Araştırma aynı zamanda seyyidler ve tarikat şeyhlerinin⁵ yaşamları ve kendilerine duyulan kabuller üzerinden şekillenen bir sosyal tarih çalışması niteliğini de taşımaktadır. Son olarak, söz konusu çalışmada aile şeceresinin doğruluğunun sınımanmasına ilişkin bir hedefin belirlenmediği, bundan ziyade söz konusu şecerenin sahihliğine duyulan inanç ve kabul üzerinden köydeki yaşanmışlıklara ilişkin kesitlere ulaşılmak istendiği belirtilmelidir.

2. BİR ŞEYH, BİR KERAMET: ŞEYH HÂMED

Urfa'nın yaklaşık 27 kilometre güneydoğusunda yer alan Horoz Köyü, Cüllâb nehrinin bereketli sularının aktığı⁶ halkının ağırlıklı olarak Arapça konuştuğu, kış ve bahar mevsimlerinin yumuşak geçtiği ve cins-i feres, öküz, inek, koyun, keçi, deve gibi evcil hayvanların yanında tavşan, ceylan, toy, turna, kurt, çakal ve tilkilerin yaşadığı bir bölgededir⁷. Bir gün buraya Marandı Ailesi'nden birkaç şeyh gelir ve Hâmed'e⁸ "Seyyidlik iddiasında bulunmuşsun, o zaman kerâmetini görelim" derler. "İnşâallah seyyidiz" diyen Hâmed, "Uzak yoldan geldiniz, yemeğinizi yiysin varsa kerametimizi o zaman gösterelim" der. Yemeğe otururlar

*Metni okuyan ve kıymetli görüşlerini paylaşan merhum hocam Prof. Dr. Salim Cöhce'ye, harita çalışmasında Doç. Dr. Celalettin Duran ve şecerenin anlamlandırılmasında verdiği destekten ötürü öğretim görevlisi Mahmud Ansari'ye teşekkür ederim. Bu makale, III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu 6-8 Nisan 2018/Şanlıurfa Sempozyumu'nda sunulan *Sözlü Tarih ve Bir Yerel Tarih Yazımı Denemesi: Urfa Horoz Köyü* başlıklı bildirinin geliştirilmesiyle oluşmuştur.

¹ Herodotus ve Thukydides'ten itibaren tarih yazıcılığında kullanılan sözlü tarih, Ortaçağ ve yazılı kayıtların arttığı Rönesans'ta da yardımcı bir kaynak olarak kullanılmıştı. XIX. yüzyılda ise tarihin akademik bir disiplin haline gelmesi ile sözlü tarih kullanımına duyulan ilginin ortadan kalktığı görülmüş, ancak söz konusu kesintiye takiben 1920'li yıllarda mülakat yönteminin sosyal bilimlerde önemli bir araştırma aracı haline gelmesiyle akademik tarihcilikte sözlü teknikler kabul görmeye başlamıştır (Tosh, 1997: 190-212). XX. yüzyılda kayıt tekniklerinin modernleşmesini takiben 1948 yılında Columbia Üniversitesi'nden Alan Nevins ilk sesli tarih projesini gerçekleştirmiş ve ardından haff makinelerin icadı ile sözlü tarih çalışmaları farklı bir ivme kazanmıştır. Sözlü tarih ve mülakat yöntemlerine ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz. (Yow, 2005) Türkiye'de yayınlanan sözlü tarih çalışmalarına ilişkin olarak bkz. (Counce, 2011; Özkaya, 2017).

² *Sâlname-i Vilâyet-i Haleb*, 1284:143'te Horoz; *Sâlname-i Vilâyet Haleb*, 1285: 193; *Sâlname-i Vilâyet Haleb*, 1286; *Sâlname-i Vilâyet Haleb*, 1288:134'te ise Hurûs olarak yazılmıştır. 1330 yılı *Haleb Sâlnamesi*'nde köy isminin tekrar Horoz olarak kaydedildiğini görüyoruz (*Sâlname-i Vilâyet Haleb*, 1330:397). Harran Üniversitesi Arap Dili ve Belâgati uzmanı Abdulkhakim Önel ile yapılan görüşmede köy isminin iki vav ile yazılmış olmasına rağmen yöre halkınca sesli harflerin kısa olarak yani "Hûrûs" olarak değil de "Hurus" olarak ifade edildiği öğrenilmiştir. Hurus isminin Türkçeleştirilmiş biçimi ise Horoz'dur.

³ Ubade Aşireti, Şanlıurfa'nın kalabalık aşiretlerinden biridir. Genel Urfa merkez ve Akçakale ilçesinde oturur. Bu aşiretin aslı ile ilgili birçok çelişkili bilgi bulunmaktadır. Günümüzde Irak, Suriye, Ürdün gibi birçok ülkeye dağılmış Übadelerin seyyid oldukları iddia edilmektedir. Bazı tarihçiler ise sözkonusu aşiretin köklerini Musuyat adlı bir aşirete dayandırırken bir kısım tarihçiler ise bu aşiretin aslını Rufailere dayandırmaktadır. Konuya ilişkin farklı görüşler için bkz. (Bozkurt, tarihsiz: 225-226).

⁴ Eyyübiye Nüfus Müdürlüğü'nden alınan nüfus kayıt örneğinde Hamdi Bozkurt'un resmi doğum tarihi 1922'dir. Ayrıca ismi "Hamade" olarak kayıtlıdır. Ancak asıl doğum tarihinin çok daha erken olduğu hem kendisi hem de köylüler tarafından ifade edilmiştir. Nitekim Urfa kırsalında nüfus cüzdanlarının çocuklarının doğumlarının üzerinden yıllar geçtikten sonra hatta birkaç çocuğun doğumunun ardından toplu olarak çıkarılması için ebeveynlerinin nüfus idaresine gittikleri yöre halkınca aktarılmaktadır. Bu bağlamda aktarılan uç örneklerden biri de 20'li yaşlarda baba olduktan sonra doğan çocuklarına nüfus kağıdı çıkarmaları gerektiğinde ilk kez nüfus idaresine başvuranların olduğudur. Söz konusu kabul üzerinden Hamdi Bozkurt'un dönem tanıklığı, Habeş el Hac 1916 yılında vefat ettiği kabul edildiği düşünülecek olursa bu dönemin kendisinin çocukluk evresi ile örtüştüğü düşünülmektedir.

⁵ Osmanlı İmparatorluğu din tarihinin Osmanlı tarih yazıcılığında henüz fazla rağbet görmediğini belirten Ocak, Osmanlı kurumları tarihi içerisinde daha çok şeyhülislâmlık ve ulema konuları ile bağlantılı olarak konunun zaman zaman işlendiğini, ancak bunun din tarihi olarak değerlendirilemeyeceğini ve hiç olmazsa başlangıcından Tanzimat'a kadar bir bütün olarak sosyal hareketlere veya düşünce akımlarına dönüşen din ve tasavvuf hareketlerinin Osmanlı sosyal tarihinin bir parçası olarak ele alınmasına ihtiyaç duyulduğunu belirtir (Ocak, 2012: 84-95); Kılıç da toplum tarihinin kurulabilmesi için egemen sınıfların yanında farklı sosyal grupların da sistemli incelenmesi ve bu bağlamda seyyid ve şeriflerin söz konusu zümreler arasında değerlendirilmesi gereklilikleri üzerinde durur (Kılıç, 2005: 12). Osmanlı Urfa'sı tasavvuf çalışmalarına yönelik son dönem araştırmaları arasında Kadiri, Halveti ve Nakşibendi tarikatlerinden icâzet almış olan Erbilli El-Hâc Abdülkâdir Efendi'nin mutasavvıf kimliği yer almaktadır. Bkz. (Taş, 2018: 197-217).

⁶ *Sâlname-i Vilâyet-i Hâleb*, 1318: 352; Abdurrezak Horoz, 2010 yılı saha araştırması.

⁷ *Sâlname-i Vilâyet-i Hâleb*, 1318: 352.; *Sâlname-i Vilâyet-i Hâleb*, 1319: 419.

⁸ Hamed Ceycey'in seyyidliğinin kanıtı için hazırlanan şecere ise 1795 tarihlidir.

tavuklu pilav yapılır. Yemekte pişmiş tavuklara “Kumbi’iznillah Allah’ın izniyle kalk” diyen Hâmed’in sözüyle pişmiş tavuklar yeniden canlanır ve Şeyh Hâmed ve ailesi bu kerâmetin ardından Arapçada Cece olarak anılmaya başlarlar. Nitekim artık Şeyh Hâmed tavukları kaldıran zattır⁹.

3. SOSYAL YAŞAM VE MENKİBELER: BİR SEYYİD VE HAMİDİYE KUMANDANI, HABEŞ EL HÂC

Orta boylu, geniş omuzlu, yapılı, esmer, sinirlendiğinde keskin bakışları olan ancak kadınlara karşı utangaç ve bir sorun olduğunda etrafına güven veren ince sesli bir kişiydi, Habeş el Hac¹⁰. Şeyh Hacı İsa’nın oğludur. Hamidiye subayıdır aynı zamanda. Biri zulme uğradığında ona müracaat edilir. Hamdi Bozkurt’un hafızasında sakalsızdır, yani devamlı tıraş olmaktadır. Ata binen, silah kullanmayan heybetli ve yetenekli Hamidiye subayı bir yere gelince insanlar saklanır ve birini çağırınca kadar çıkan olmazdı. Göreve giderken askeri kıyafet ile görülen Habeş el Hâc, normal hayatta ise sivil kıyafetlidir. Atın üzerinde devriye gezerken sadece kılıcı vardır ve askerlerinin çoğu da atlıdır, ayrıca asker gerektiğinde Urfa’ya haber veriliyor. Bir sorun olduğunda ise askerler onu ön cepheye almak istemiyorlardı¹¹.

Horoz Köyü, Habeş’in köyü olarak da adlandırılıyor. O zamanlar öküzlerle çift sürülür, ekinler orak veya el ile yolunurdu. Düğünlerde, gelinler deve, erkekler at üzerinde gelirlerdi. Etli bulgur pilavı pişirilirdi. Hamdi Bozkurt, içkiyi duymamıştır görmemiştir. Yarı göçebe bir hayat tarzı vardır. Harran’ın yaylası olduğu anlaşılan Tek Tek Dağları’na baharda gidilir, kışın dönülürdü. Ubade Aşireti ile ilişkiler oldukça güçlüdür. Bu dönemdeki ibadet ise defli zikirdir. Bölge, Habeş el Hac döneminde tamamen sükûnete uğramıştır. Her gece Habeş El Hac’ın odasının önünde bir kişi nöbet tutmaktadır. Horoz Köyü’nde aynı zamanda geceleri sohbetlerin yapıldığı bir köy odası vardır.

Yukarıda olağan hayat akışı içinde aktarılan Habeş el Hâc, yöre halkının hafızasında aynı zamanda kerâmetler gösteren zât olarak da kabul ve yer edinmiştir. Bunlardan özellikle, kurşunlanma hadisesi ön plandadır. Anlatılanlara/inanışa göre, Habeş El Hâc yanında oğlu ve hizmetkârı ile Urfa’dan Horoz köyüne faytonla ilerlerken güzergâhı üzerinde bulunan Mamuca köyünde hasmı tarafından defalarca kurşunlanmıştır. Olay yerinden yükselen sesleri duyan ve toz bulutlarını gören Horoz Köyü sakinleri hızla köye geldiklerinde Habeş El Hac’ın sessizce ayağa kalktığını, kuşağını açtığında tüm kurşunların yere döküldüğünü, hizmetkârının hayatını kaybettiğini, oğlunun ise kolundan yaralandığını görürler.

Yine köylüler ve Rifâi Şeyhi Abdurrahman Özcan ile yapılan görüşmelerde otururken zaman zaman kendisine hal geldiğinde bir kuyudan girip diğerinden belirme gibi olağanüstü haller sergilediği anlatılarının kendilerine ulaştığını ifade etmişlerdir¹². Ayrıca, Hamdi Bozkurt’un, Habeş el Hac’ın bulunduğu yerde sürekli verilen yemeklerden yiyenlerin şifa buldukları ve sorunlarının yine Hâbeş el Hâc’ın yazdığı muska veya kâğıtlarla bittiği yönünde kabullerin var olduğunu ifade ettiği eklenmelidir.

Bu bağlamda son olarak Habeş el Hâc’ın nereye defnedildiğinin ailesi tarafından bilinmediği ifade edilebilir.

4. RESMÎ KAYITLAR VE KISA BİR TARTIŞMA

Konuya ilişkin bulguların arşiv belgeleri üzerinden değerlendirilmesi şüphesiz daha güçlü ve mukayeseli ifadelerde bulunulmasına imkân tanıyacaktır¹³. Ancak, burada farklı sorun ya da koşullar ile karşı karşıya kalınmıştır. Bunlar, taşra hayatına ilişkin kayıtların varlığı ya da ulaşılabilirliği – mevcut iseler ilgili tarihte ne ölçüde arşiv kayıt sistemine geçtikleri – ve taşra merkez ilişkisi üzerinden tutulan farklı kaynakların kısa bir zamanda dikkatli taranması meseleleridir ve doğal olarak bir takım tercih ve öncelikler üzerinden hareket edilmiştir.

Bu bağlamda önceliğin aileden temin edilen şecere belgesine (fotokopisi) verildiği ifade edilebilir. Şecerede ismi geçen kişilerin köyde mezar ve türbelerinin yer alması bugün konunun ele alınmasındaki anlamı arttırmaktadır. Ancak, şecerenin Nakib’ül Eşraf kayıtları üzerinden mukayesesi ise söz konusu kayıtların niteliğinden ötürü gerçekleşmemiştir. Bu nedenle detaylara ulaşılamamıştır. Nitekim dönemimizle ilgili defterlerde yer alan kayıtların ağırlıklı olarak Nakib’ül Eşraf kaymakamlarının isimleri, tayin ve ölümleri gibi meseleler üzerinden tutulduğu görülmüştür¹⁴.

Bu araştırma kapsamında ortaya çıkan ilginç bir gelişmenin de gerek aile gerekse köyde hâkim olan bir kanaatin farklı bir tarihsel geçmiş/realite ile yüzleşmiş olmasıdır. Nitekim yörede köy isminin Horoz olarak adlandırılmaya başlanmasının Şeyh Hâmed’e atfedilen tavuk/horoz menkıbesinin ardından gerçekleştiği yönünde bir kanaat hâkimdir. Oysa Horoz isimli bir köyün

⁹ Hüseyin Alaş ile 2009 yılı, Urfa merkez doğumlu Rifâi Dergâhı Şeyhi Abdurrahman Özcan 2018 yılı, Abdurrezzak Horoz ile 2009, 2010, 2018 yılları ve Horoz Köyü eski muhtarı Mehmet Horoz ile 2010 yılında yapılan görüşmeler. Aşiret, Cêce (جيجة) veya Cêcât (جيجات) adıyla bilinir. Bu isim Arapçadaki دجاجة/tavuk kelimesinden gelmektedir. Bu kelime Harran lehçesinde ism-i tasgîr (küçültme ismi) yapılarak Dcêce (دجيجة) olarak çevrilmiş, zamanla dal harfi düşerek Cêce (جيجة) şeklinde kalmıştır. Lehçe ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Önel, 2018: 107-139).

¹⁰ T.C. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü Alt Üst Soy Belgesi’ne göre “Habeş” 1872 yılında doğmuş; 1916 tarihinde ise vefat etmiştir.

¹¹ Hamdi Bozkurt’un belleğinden Habeş el Hac ve dönem tasviri, 2010 yılı saha araştırması.

¹² Urfa merkez doğumlu Rifâi Dergâhı Şeyhi Abdurrahman Özcan ile yapılan görüşme, 2018.

¹³ (Kılıç, 2015: 15-22)’de konuya ilişkin ana kaynakları genel itibarı ile şu şekilde belirlemiştir: Nakibü’l-êşraf Defterleri, Seyitlikle İlgili Muhtelif Belgeler, Mühimme Defterleri, Şer’iyye Sicilleri, Tahrir Defterleri, Menakıbnameler, Vekayinameler, Siyasetnameler, Seyahatnameler, Biyografi Eserleri, Şuara Tezkereleri, Destani Eserler.

¹⁴ (Ayдын vd., 2006: 38-39)’uncu sayfalarda yer alan katoloğa uygun olarak tarama yapılmıştır. Bu doğrultuda, 101, 102, 103, 104, 105 ve 106 nolu defterler incelenmiştir.

varlığından en azından XVI. yüzyıldan itibaren haberdarız¹⁵. Konuya farklı yaklaşımlarla katkıda bulunabileceği muhakkaktır. Bunlardan biri de XIII. Yüzyıldan itibaren Irak üzerinden Anadolu'ya gelen Arap Aşiretleri'nden bir bölümünün Kadiriliğe mensup olmaları ve Şeyh Abdülkadir Geylani'ye atfedilen tavuk kerametinin kabul görüşü üzerinden kendisine inanan zâtların yerleşim birimlerine bu adı vermiş olmaları ve benzer kerametleri göstermiş olmalarının doğal karşılanması ve sonrasında Şeyh Hamed'e duyulan saygı ile yakın tarihteki hatıraların daha baskın gelmesi ve bunun üzerinden köy ismi başlangıç sürecinin ilişkilendirilmesi olabilir¹⁶.

5. SONUÇ

Resmi kayıtların yetersiz kaldığı, bazı hallerde tutulmadığı mekân, dönem ve hayatlara ilişkin eksiklerin giderilmesi ve mukayeseler için başvurulmuş sözlü tarih tekniğinin uygulandığı bu çalışma ile bir yerel tarih yazımı hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, Harran İlçesi'nde türbeleri, mezarları, şeceresi, halk anlatıları, aile soy ismi ve köy isminin anlamlı bir bütünü parçaları olabileceği düşünülmüş ve zaman geçmeden bu sahada sözlü hafıza değerlendirilmek istenmiştir. İlgili süreçte ayrıca, yazılı belge ve arşiv belgelerinin bir kısmı incelenmiştir. Ancak, şecerelerin sahilliğinin tespiti bir amaca dönüştürmemiştir.

Nitekim bu araştırmada kayda değer görülen hususlar, söz konusu saygı ve kabul üzerinden halkın neye inandığı ve bu dönemde insanların gündelik hayatlarını ne şekilde sürdürdüklerinin bir ölçüde kavranmaya çalışması olmuştur. Netice olarak, bu çalışmanın bazı anlatıların gerçekliğinin tartışılabilir olmasına rağmen Rıfaiilik ve Kadiriğin yaygın olduğu bu bölgede, Horoz Köyü'nde de söz konusu tarikatların geçmişe dönük temellerinin yaşatıcı kimliklerinin tespitine ve köyün gündelik rutinlerine ilişkin bazı kesitlerin elde edilmelerine olanak sağladığı düşünülmektedir. Şüphesiz bu çalışma ileride farklı belgelerin araştırmaya dâhil edilmeleri ile yeni boyutlar kazanacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kayıtları

İstanbul Müftülüğü Meşihât Arşivi: Nakibü'l-eşrâf Defterleri: 101, 102, 103, 104, 105, 106 numaralı defterler.

Sâlname-i Vilayet-i Haleb, 1284.

Sâlname-i Vilayet-i Haleb, 1285.

Sâlname-i Vilayet-i Haleb, 1286.

Sâlname-i Vilayet-i Haleb, 1288.

Salname-i Vilayet-i Haleb, 1318.

Sâlname-i Vilayet-i Haleb, 1319.

Sâlname-i Vilayet-i Haleb, 1330.

Telif Eserler

Abdurrezaak Horoz'dan alınan aile şecere fotokopisi

Aydın, B., Yurdakul, İ. & Kurt, İ. (2006). *Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihât) Arşivi Defter Kataloğu*. İstanbul: İSAM.

Bozkurt, İ. *Aşiretler Tarihi*. İstanbul: Kitap Matbaası.

Counce, S. (2011). *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*. (Çev. B. B. Can ve A. Yalçınkaya) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ekinci, A. (2018). *Mistizm ve Mecma'ül Bahr. Osmanlı Urfası*. (Ed. A. Ekinci) c.II. İstanbul: Orient Basım, 165-179.

Kılıç, R. (2005). *Seyyidler ve Şerifler*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Nüfus Kayıt Örneği, Hamade Bozkurt.

¹⁵ Turan'ın tahrir kayıtları üzerinden ele aldığı XVI. Yüzyılda Urfa Sancağı adlı eserde Horoz Köyü'ne ilişkin bilgiler edinmek mümkündür. Meselâ, Harran'daki (1540-1566 tahrirleri) miri çeltik için gerekli su Cüllab nehrinden sağlanmaktadır. Suyun mecrası, Cüllab nahiyesine bağlı Horoz karyesi üzerinden Kubacık nehri kanalıdır. Ayrıca, Horoz, 1518-1566 yılları arasında her tahrirde kaydı bulunan köyler arasındadır (Turan, 2005: 84, 205). Urfa'da yer adlarının kökenlerine ilişkin bilgi eksikliği ve şehirleşme sürecindeki faktörlerin tartışıldığı son dönem yayınlarından "Mistizm ve Mecma'ül Bahr" adlı makalede, Urfa yer adlarının kökenlerine ilişkin bilgilerin yok denecek kadar az olduğu, bu bağlamda tarihi ve toplumsal verilerin bu döneme değin sistematik bir araştırmaya konu olmadığı belirtilmiştir. Kentin özellikle, 639 tarihinden itibaren göçebe eğilimli toplumların eline geçtiği ve Müslüman, Arap, Türk ve Kürt göçebe aşiretlerin şehre damga vurduğu, Zengiler dönemi sonrası Urfa'nın dervişler için bir çekim noktası olduğu ve Urfa'daki türbelerin büyük bir kısmının bu dönemden sonra Urfa'ya gelen kolonizatör dervişlere ait olduğu değerlendirilen konular arasında yer almıştır. İlgili çalışma için ayrıca bkz. (Ekinci, 2018: 165-179).

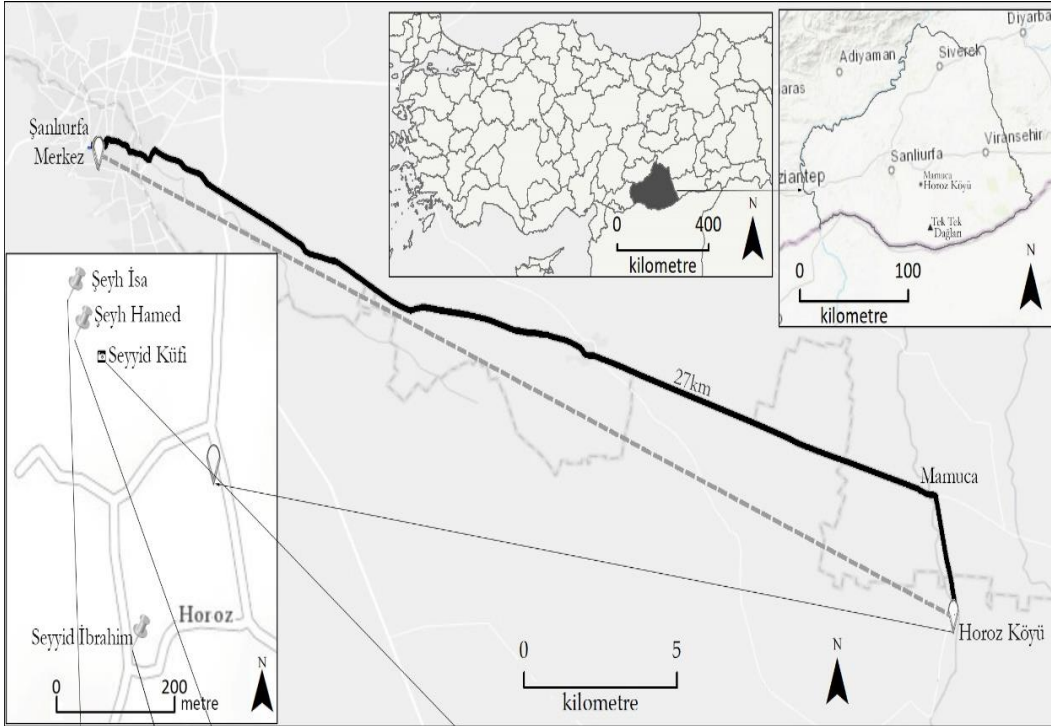
¹⁶ Ocak, Anadolu'nun fethinin büyük ölçüde tamamlanmasını takiben XIII. yüzyılın başlarından itibaren çeşitli tasavvufi akımların, muhtelif tarikatların mensup şeyh ve dervişlerin Anadolu'ya geldiklerini belirtirken söz konusu guruplar arasında Moğolların Orta Asya'yı çok geçmeden de İran ve Irak'ı istila etmelerinin ardından bundan rahatsız olmuş Kubreviye, Sühreverdiye, Rıfaiye ve Kadiriye gibi tarikatların yer aldığını belirtir (Ocak, 2011: 169-17). Başka bir çalışma ise Abdülkâdir Geylani'ye atfedilen tavuk kerametine yer verir (Uludağ, 2004: 33).

- Ocak, A. Y. (2012). Osmanlı İmparatorluğu'nda Din. *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 84- 146.
- Ocak, A. Y. (2011). Anadolu'da İslam. *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 139- 193.
- Önel, A. (2018). Harran'da Konuşulan Arapça Lehçe. *Türkiye'de Konuşulan Arap Dialektleri*. (Ed. Y. Acat). İstanbul: Akdem Yayınları, 107- 139.
- Özkaya, O. (2017). *Geçmişin Sesıyla Tarihi Yeniden Düşünmek Üzerine Bir Sözlü Tarih Denemesi (Antakya Örneği 1921-1939 Sosyo - Kültürel Yaşam)*. Adana: Ekrem Matbaası.
- Taş, Y. (2018). XIX. Yüzyılda Urfa'da Bir Tarikat Şeyhi: Erbilli El-Hâc Abdülkâdir Efendi (Ö. 1898), *Osmanlı Urfası*. (Ed. A. Ekinci). c.II, İstanbul: Orient Basım.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü Alt Üst Soy Belgesi, Abdurrezak Horoz.
- Turan, A. N. (2005). *XVI. yy'da Ruha (Urfa) Sancağı*. Şanlıurfa: Şurkav Yayınları.
- Tosh, J. (1997). *Tarihin Peşinde*. (Çev. Ö. Arıkan) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Uludağ, S. (2004). *Tasavvuf Kültüründe Kerâmet Anlayışı Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*. Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları.
- Yow, V. R. (2005). *Recording Oral History, A Guide for the Humanities an Social Sciences*. USA: Altamira Press.

Sözlü Kayıtlar

- Abdülhakim Önel ile 2018 yılında yapılan görüşme (Harran Üniversitesi Arap Dili ve Belâgati Öğretim Görevlisi).
- Abdurrahman Özcan ile 2018 yılında yapılan görüşme (D. 1984 Şanlıurfa, Akçakale İstanbul Fatih Rıfâi Dergâhı Şeyhi).
- Abdurrezak Horoz (D. 1971. Şanlıurfa merkez, Horoz Köyü/Mahalle kütüğüne kayıtlı) ile 2009, 2010, 2018 yıllarında yapılan görüşmeler.
- Hamdi Bozkurt (D. 1339- Ö. 2015 Eyyübiye İlçesi Ulucanlar Mahallesi) ile 2010 yılında yapılan görüşme.
- Hüseyin Alaş (D. 1960- Ö.2014) ile 2009, 2010 yıllarında yapılan görüşmeler.
- Mehmet Horoz (D. 1952. Şanlıurfa merkez Horoz Köyü/Mahalle kütüğüne kayıtlı) ile 2010 yılında yapılan görüşme.

Ek I:

Lokasyon Katsayısı Yaklaşımı İle Türkiye Çimento Sanayiinde Bölgesel Yoğunlaşma*

Regional Concentration in the Turkish Cement Industry with the Location Coefficient Approach

Adnan ALKAN^a

Zehra OBUT BİLİM^b

^a Doç. Dr. Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Siirt/Türkiye, ad_alkan@hotmail.com
ORCID: orcid.org/0000-0002-5377-4726

^b Arş. Gör. Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Siirt/Türkiye, zrobot@gmail.com
ORCID: orcid.org/0000-0001-9791-2054

ÖZ

Kümelenme, bölgesel kalkınmada önemli bir araçtır. Türkiye’de hemen hemen her bölgede yer alan çimento sanayinin, hangi bölgelerde yoğunlaşma potansiyelinin olduğu ya da hangi bölgelerde yoğunlaştığı üzerinde durulması gereken bir konudur. Özellikle geri kalmış bölgelerde yer alması ekonomik kalkınma açısından önemli bir role sahiptir. Bu çalışmada, İBBS Düzey2 bölgelerinde, NACE 2 koduna göre 23.51 kodlu Türkiye çimento sanayiinin yerel birim sayısı ve istihdama göre yoğunlaşma oranları, Yoğunlaşma Katsayısı (Location Quotient-LQ) yöntemi ile analiz edilmiştir. Buna göre 2014 yılında yerel birim sayısına (sanayi tesisi) göre yoğunlaşma katsayısı en yüksek bölgeler, TR72, TRC2, TR62 ve TR63 bölgeleridir. 2019 yılında ise; TRC2, TR90, TR72 ve TR63 bölgeleridir. İstihdam katsayısına göre 2014 yılında istihdamda en fazla yoğunluk gösteren bölgeler, TR81, TR52, TRA1 ve TRA2 bölgeleridir. 2019 yılında ise; TRC3, TR62, TR90, TR52 ve TR63 bölgeleridir. Sonuç olarak; Türkiye’de yerel birim sayısı ve istihdam göstergelerine göre Çimento sanayiinde TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop) ve TR22 (Balıkesir, Çanakkale) bölgeleri dışında kalan neredeyse tüm bölgelerde yoğunlaşma görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çimento, Lokasyon Katsayısı, Bölgesel, Kümelenme, Türkiye.

ABSTRACT

Clustering is an important tool in regional development. It is a matter that needs to be emphasized in which regions the cement industry, which is located in almost every region in Turkey, has the potential to concentrate or in which regions it is concentrated. Especially in underdeveloped regions, it has an important role in terms of economic development. In this study, the concentration ratios of the Turkish cement industry, coded 23.51 according to NACE 2 code, in NUTS Level 2 regions, and the concentration ratios according to employment were analysed by the Concentration Quotient-LQ method. Accordingly, in 2014, the regions with the highest concentration coefficient according to the number of local units (industrial facilities) are TR72, TRC2, TR62 and TR63 regions. In 2019; TRC2, TR90, TR72 and TR63 regions. According to the employment coefficient, the regions with the highest employment density in 2014 are TR81, TR52, TRA1 and TRA2. In 2019; TRC3, TR62, TR90, TR52 and TR63 are region. As a result; according to the local unit number and employment indicators in Turkey, concentration is observed in almost all regions except TR82 (Sinop, Kastamonu, Çankırı) and TR22 (Balıkesir, Çanakkale) regions in the cement industry.

Keywords: Cement, Location Coefficient, Regional, Clustering, Turkey.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Çimento, doğal kil ve kalker karışımının yüksek sıcaklıkta pişirildikten sonra öğütülmesi ile elde edilen hidrolik bir bağlayıcı ürün olarak tanımlanmaktadır. Hidrolik bağlayıcı ürünler, su ile etkileşim sonucu sert bir kütle meydana geldikten sonra su içerisinde dağılmayan, sertliğini koruyan bağlayıcı malzemelerdir (Çakmak, 1998: 26, Sarı vd., 2020: 848). Çimento, kalsiyum, silisyum, alüminyum ve demir oksitleri içeren hammaddelerin teknolojik yöntemlerle sinterleşme derecesine kadar pişirilmesi ile elde edilen yarı mamul madde olan *klinkerin* tek veya daha fazla tür katkı maddesi ile öğütülmesi yoluyla üretilmektedir (Kapkaç, 2013: 223, Çakmak, 1998: 26). Üç aşamadan meydana gelen çimento üretimi işlemi şu şekildedir: Hammaddenin hazırlanması, hazırlanan hammaddenin enerji kaynakları ile pişirilmesi, pişirilen hammaddenin çeşitli katkı maddeleri eklenerek öğütülmesi olarak sıralanabilir. Çimentonun üretilmesinde kullanılan iki ana malzemeden biri doğadan doğrudan elde edilen alçıtaşı diğeri ise yarı mamul olan klinkerdir. Bunların yanında silis dumanı, puzolan, uçucu kül, pişmiş şist, yüksek fırın cürufu, kırmızı çamur ve bunlara benzer malzemeler de üretilen çimento türüne göre katkı maddesi olarak kullanılmaktadır. Klinkere öğütme esnasında alçı taşı eklenirse üretilen çimentoya *Portland Çimentosu*, diğer maddeler da katılırsa *Katkılı Çimento* denir (Tunçez, 2021: 42-43, Miller & Osborne, 2014: 223).

Öte yandan dünyada ilk çimento üretimi İngiltere'nin Leeds kentinde 1824 yılında Joseph Aspdin tarafından kil ve ince taneli kalker karışımının pişirilmesinden sonra öğütülerek gerçekleştirilmiştir. Üretilen çimentonun rengi ve özellikleri Leeds yakınlarındaki Portland adlı adadan getirilen doğal yapı taşına benzediği için ismine Portland Çimentosu denilmiştir. Bu çimento yeterli sıcaklıkta pişirilmediği için bir takım olumsuz tarafları görülmüştür. Bu nedenle Isaac Johnson isimli İngiliz 1845 yılında, Portland Çimentosunun niteliklerini iyi pişirmeden sonra geliştirerek günümüzde dünyanın her tarafında kullanılır hale getirmiştir. 1845 yılından bu yana üretilmekte olan çimento, günümüzde en önemli yapı malzemesi olma özelliğini sürdürmektedir. Bu süreç içinde çimento üretim teknolojisinde büyük aşama sağlanmıştır. Öncelikle yaş öğütme sisteminden kuru öğütme sisteme geçilerek enerjide büyük tasarruf elde edilmiştir (Kapkaç, 2013: 223, Sarı vd., 2020: 848).

İnşaat sektöründe yaygın olarak kullanılan çimento, modern altyapı ve küresel konut gereksinimini karşılamak için üretilmekte olup önemli bir malzeme olarak gelişmişliğin bir kriteri olarak kabul edilmektedir (Supino vd., 2016: 430). Çimento üretiminde hammadde, enerji, yakıt ve yardımcı maddeler, önemli maliyet bileşenleridir. Özellikle, Tablo 1'de de görüldüğü gibi enerji ve yakıt maliyeti toplam maliyet içerisinde en büyük maliyet kalemlerini oluşturmaktadır. Ulaştırma da üretimden ihracata kadar önemli maliyet kalemleri arasında yer almaktadır (Rekabet Kurumu, 2016: 9). Üretim maliyetlerinde yakıt ve enerji giderleri %60 gibi önemli bir paya sahiptir. Bu özelliği ile çimento sektörü dünyada enerji tüketimi en yüksek sektörler arasında yer almaktadır. Bu nedenle çimento sanayiinde enerjinin etkin ve verimli kullanımı, enerji tasarrufu ve çimentonun çevresel etkilerinin azaltılması gibi konular son yıllarda sektörün en fazla odaklandığı hususlardır (Syed vd., 2020: 1). Bu bağlamda enerji yoğun bir sektör olan çimento sektöründe sürdürülebilir çimento üretimi için alternatif hammadde kullanımı, yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı yakıt kullanımı, çimento içinde klinker kullanım oranının düşürülmesi ve enerji verimliliğinin sağlanması gibi uygulamaların yaygınlaşması gerekmektedir (Ekincioğlu vd., 2013: 137-138; Moretti & Caro, 2017: 199).

Günümüzde küresel çapta uluslararası ekonomik rekabet giderek artmasından dolayı bazı sektörlerin rolü giderek artmaktadır. Bu sektörler içinde yer alan çimento sektörü bir ülke için ekonomik büyümenin öncü göstergeleri arasında yer almaktadır (Tüzemen & Yıldız, 2018:162). Küresel boyutta hızla büyüyen ekonomiler için çimento, petrol ya da çelik gibi can alıcı ve temel küresel ticari ürünler içerisinde yer almaktadır. Tüm dünyada artan altyapı ve inşaat yatırımları sayesinde çimento endüstrisi vazgeçilmez yerini korumakta olup küresel çimento pazarı muazzam bir büyüklüğe ulaşmıştır. Her ne kadar ulaşım maliyetlerinin yüksekliğinden dolayı en fazla karayolu ile 300-400 km'lik bir mesafeye kadar ulaştırılması rantabl olan ve daha çok iç pazarda tüketilen çimento buna rağmen küresel pazarda önemli bir konuma sahiptir (Çevik, 2016: 19). Dünya çimento üreticileri yılda yaklaşık 250 milyar Amerika Birleşik Devletleri Doları gelir elde etmektedir (Taner, 2021)

Dünya çimento üretimi zaman zaman ekonomik krizler ve siyasal-toplumsal gelişmeler neticesinde dalgalanmalar göstermesine rağmen sürekli bir artış eğilimindedir. Nitekim 1995 yılında dünya çimento üretimi 1 milyar 390 milyon ton iken, 2010 yılında 3 milyar 310 milyon tona, 2020 yılında ise 4 milyar 100 milyon tona yükselmiştir. Dünya çimento üretiminde altyapı harcamalarının ekonomik büyümede büyük önem arz ettiği Çin, tartışmasız ilk sırada yer alır. Çin, 2020 yılında 2 milyar 200 milyon ton ile dünya çimento üretiminin %50'sini tek başına karşılamaktadır (www.statista.com). Çin, sadece 2012-2014 döneminde ABD'nin 20. yüzyıldaki toplam çimento üretiminin 1,6 katını gerçekleştirmiştir (Çevik, 2016: 6). Çin'den sonra nüfusun fazla olduğu bir diğer ülke olan Hindistan, yıllık 340 milyon tonluk üretimi ile dünyanın ikinci büyük üreticisi konumundadır (Tablo 1). Son yıllarda üretim kapasitesini oldukça artıran Vietnam 96 milyon tonluk üretimi ile dünyanın üçüncü büyük üreticisi konumundadır. ABD, Endonezya, Türkiye, İran, Brezilya, Rusya ve Japonya, dünya çimento üretiminde ilk 10 ülke içerisinde yer almaktadır (www.statista.com).

Tablo 1: Yıllara göre Dünya Çimento Üretimi (2010-2020)

Ülke	2020 (Milyon ton)	2019 (Milyon ton)	2015 (Milyon ton)	2010 (Mil. ton)
Çin	2200	2300	2350	1880
Hindistan	340	340	270	210
Vietnam	96	97	61	50

Lokasyon Katsayısı Yaklaşımı ile Türkiye Çimento Sanayiinde Bölgesel Yoğunlaşma

ABD	90	89	83,4	67,2
Endonezya	73	70	65	22
Türkiye	66	57	77	62,7
İran	60	60	65	50
Brezilya	57	54	72	59,1
Rusya	56	56	69	50,4
Japonya	53	53	55	51,5

Kaynak: <https://www.statista.com/statistics/267364/world-cement-production-by-country/> (01/05/2021)

Dünya çimento ihracatı verilerine bakıldığında, 2020 yılında, ilk sırada 1 milyar 600 milyon dolar ile Vietnam, ikinci sırada yaklaşık 1 milyar 200 dolar ile Türkiye ve üçüncü sırada yaklaşık 600 milyon dolar ile Tayland yer almıştır. Vietnam ve Tayland dünya tüketiminin yaklaşık üçte ikisinin gerçekleştiği Asya bölgesi ağırlıklı üretim ve ihracat yapmaktadırlar. Dünyanın en büyük çimento ithalatçı ülkeleri ise sırasıyla Çin, ABD ve Filipinler'dir. Çin 2020 yılında 1.5 milyar dolar, ABD de 1.4 milyar dolar ithalat yapmıştır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020; International Trade Centre, 2021).

Öte yandan Türkiye çimento sektörü, üretimine ilk olarak 1911 yılında Darıca'da kurulan 20.000 ton/yıl kapasiteli bir firm ile üretime başlamıştır. Daha sonra bu fabrikanın üretim kapasitesi 1923 yılında 40.000 ton/yıl'a yükseltilmiştir. Türkiye'de çimento sektörü 1950'li yıllarda Zeytinburnu (İstanbul), Kartal (İstanbul), Ankara ve Sivas'ta yeni kurulan dört fabrikayla büyümüş ve bu yıllarda üretim kapasitesini 370.000 ton/yıl'a yükseltmiştir (Özek, 1939: 479; Arıöz & Yıldırım, 2012: 176; T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020: 4). Türkiye Çimento Sanayisi T.A.Ş.'nin (ÇİSAN) 1953 yılında kurulmasıyla Türkiye'de üretimde artış gerçekleştirmesine rağmen, 1970'lere kadar talebin yeterli düzeyde karşılanamaması sebebiyle çimentonun ithalat aracılığıyla karşılanmasına devam edilmiştir. 1970'lerden itibaren Türkiye'de çimento talebinin hızla artmasıyla birlikte dışa bağımlılığı azaltmak ve milli üretimi artırmak için önemli adımlar atılmış ve çimento endüstrisinde sermaye ve giriş sayısı büyük bir hızla artmıştır. Nitekim 1970 yılında 6,4 milyon üretim miktarı, 2010 yılında yaklaşık 10 kat artarak 62 milyon tona yükselmiştir (Arıöz & Yıldırım, 2012: 176). Türkiye, 2020 yılında ise COVID19 pandemisine rağmen 66 milyon tonluk üretimiyle dünyanın altıncı büyük üreticisi konumundadır (International Trade Centre, 2021).

Türkiye çimento endüstrisi 2020 yılı sektörde 55 entegre tesis ve 21 öğütme tesisine sahiptir. Sektör üretim alanında yaklaşık 19.000 kişiyi istihdam etmektedir (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2020). Günümüzde çimento sanayii, hammadde bakımından tamamen kendi kaynaklarını kullanmakta ve teknolojik olarak en gelişmiş teknolojilerin kullanıldığı bir sektör olarak dikkat çekmektedir. Çimento sektörü, üretimiyle ülke ihtiyacını karşılamasının yanında ithalattaki payı az olmasına rağmen 1 milyar ABD dolarını aşan miktariyle dünyanın ikinci büyük ihracatçısı konumunda olup, dünyanın 155 ülkesine satış yapılmaktadır (International Trade Centre, 2021). Bu çalışmada Türkiye için oldukça önemli bir sektör olan çimento sektörünün lokasyon katsayısı yöntemi ile bölgesel yoğunlaşması analiz edilmiştir. Türkiye'nin her bölgesine dağılmış olan çimento fabrikaları, pazar, hammadde, yatırım maliyetleri gibi parametrelerin etkisiyle bazı bölgelerde kümelenme göstermiştir.

2. VERİ VE YÖNTEM

Çalışma alanını İBBS-NUTS; İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırmasına göre 26 Düzey-2 bölgesi oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılan veriler, NACE kodu; Avrupa Topluluğu'nda ekonomik faaliyetlerin istatistiki anlamına gelir. Çalışmada NACE Kod sistemine göre; NACE Rev2 23.51 kodlu çimento sanayii için çalışan sayısı ve yerel birim sayısı olmak üzere iki farklı parametre kullanılmıştır.

Bilimsel çalışmalarda, gözleme ve deneye dayalı, bilinmeyen ölçümü için bazı modern istatistiksel yöntemler kullanılmaktadır (Çubukçu, 2015:1). Ülke düzeyinde sanayi kümelenmesinin coğrafi sınırlarının değişimi ancak nicel analiz yöntemleriyle ortaya konulabilmektedir (Kaygalak, 2013: 69). Çalışmanın nicel analizinde kullanılan veriler; 2014 ve 2019 yıllarına ait olup, bu veriler; Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) sanayi veri tabanında yer alan çimento sanayii istihdam verileri, TÜRKÇİMENTO (TÇMB)'dan alınan çimento sanayiinde yerel birim sayısı, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Sanayi ve Hizmet İstatistikleri veri tabanından Düzey-2 Bölgeleri bazında toplam istihdam ve toplam yerel birim sayısı, Türkiye genelinde toplam istihdam ve toplam yerel birim sayısı verileridir.

Sanayi kollarının yoğunlaşma veya yığılma düzeylerinin tespit edilmesinde sanayi girişim sayısı, katma değer, üretim değerleri, ihracat değerleri ve istihdam değerleri kullanılmaktadır (Sungur, 2015:321). Sanayi kuruluşları yüksek kazanç sağlayabilecekleri bölgelerde yer seçimi yapma eğilimi gösterirler. Bu sebeple, yerel birim sayısı ya da girişim sayısı sanayi kümelenmesi tespitinde önemli bir göstergedir. Üretilen mal ve hizmet miktarı doğrudan istihdam ile ilgili olup ve yoğunlaşmayı en iyi yansıtan göstergedir (Urhan & Sandal, 2019:176). Bu çalışmada diğer birçok çalışmada olduğu gibi istatistiksel verilerin kısıtlı olmasından dolayı girişim sayıları ve istihdam verileri kullanılmıştır. Bu veriler aracılığıyla, çimento sanayiinin Türkiye'de yoğunlaşma endeksinin hesaplanmasında Yoğunlaşma Katsayısı (Location Quotient) yöntemi kullanılmıştır.

Lokasyon Katsayısı (LQ), istihdam oranları gibi yerel olan özelliklerin ulusal özelliklerle karşılaştırılmasını sağlayan bir tekniktir. Bu teknik, 1940'tan beri bölgesel iktisatçılar ve ekonomik coğrafyacılar tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır (Moineddin vd., 2003:249). Yoğunlaşma Katsayısı, sanayi kolunun herhangi bir bölgede yoğunluğunu, ilgili sanayi kolunun yoğunluğuna oranlanması ile hesaplanmaktadır. Dolayısıyla, bölgede ilgili sanayi kolunda yoğunlaşma olup olmadığının tespit edilmesinde kullanılmaktadır. Yoğunlaşma Katsayısı aşağıda yer alan formül aracılığı ile hesaplanmaktadır:

$$LQ = \left(\frac{eir}{Er} \right) / \left(\frac{Ein}{En} \right)$$

- eir : i sektörünün r bölgedeki/ildeki istihdamı
 Er : r bölgedeki/ildeki toplam istihdamı
 Ein : i sektörünün n referans bölgedeki/ülkedeki istihdamı
 En : referans n bölgedeki/ülkedeki toplam istihdamı

Formülde; eir, i sektörünün r bölgedeki/ ildeki istihdamını, Er, r bölgedeki toplam istihdamı, Ein, i sektörünün n referans bölgedeki/ülkedeki istihdamını, En, referans n bölge ya da ülkedeki toplam istihdamı ifade etmektedir (Isserman, 1977: 34). Yoğunlaşma Katsayısı; belli bir sektörün belli bir bölgedeki istihdam oranının (ei/ Σe), o sektörün ülke genelindeki istihdam oranına (Ei/ΣE) bölünmesi ile kullanılan denklem, aritmetik hesaplama yöntemidir (Bayraktutan vd., 2012:63).

Yoğunlaşma katsayısı, LQ'nın 1.25'den büyük olması ilgili sanayi kolunun bölgede yoğunlaşmış olduğunu gösterir (Yardımcı, 2014: 59). LQ değerlerine bağlı olarak beş grupta değerlendirme yapılmıştır. Tablo 2'de verilen her gruptaki LQ değeri için, alt sınır 0,50, üst sınır 1,25 olarak belirlenmiştir.

Tablo 2: Yoğunlaşma Katsayısı Grup Değerleri ve Kümelenme Durumu

Grup	LQ Değeri	Kümelenme Durumu
1	0,50'den küçük	Yok
2	0,50-0,99 arası	Çok Düşük
3	1,00-1,09 arası	Orta
4	1,10-1,24 arası	Yüksek
5	1,25 ve üzeri	Çok Yüksek

Kaynakça: (Yardımcı, 2014: 59).

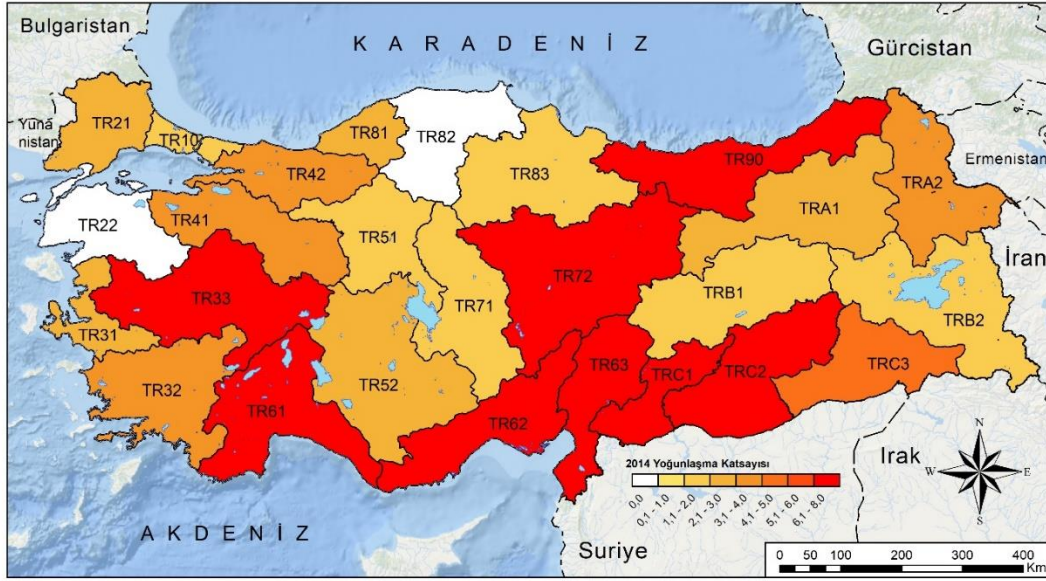
Yapılan lokasyon katsayısı analizleri, ArcGIS 10.8 programında tekrar analiz edilerek, çimento sanayiinde yoğunluk katsayısı oranlarına göre 2014 ve 2019 yıllarına ait yerel birim sayısı ve istihdam sayısına göre haritalandırma yapılmıştır.

3. BULGULAR

3.1. Yerel Birim Sayısına Göre Yoğunlaşma Katsayısı ve Kümelenme

Çimento sanayisi için lokasyon katsayısı tekniğine göre analiz edilen ilk parametre yerel birim sayısıdır. Buna göre 2014 yılında; dört bölge haricinde, diğer bölgelerin endeks değerleri 1.25'in üzerindedir. 2019 yılında 22 bölge 1.25'in üzerinde endeks değerine sahip iken 2014'te çok yüksek olan iki bölge 2019'da yüksek potansiyele sahip bölge durumuna dönüşmüştür.

Şekil 1.'de görüldüğü üzere 2014 yılına ait yerel birim sayısına göre yoğunlaşma katsayısı haritası oluşturulmuştur. Haritada kırmızı renkte gösterilen bölgeler çimento sanayiinde en fazla yoğunlaşmanın görüldüğü bölgelerdir. Tablo 2.'de kümelenme gruplarına göre TR82 (Çankırı, Kastamonu, Sinop), TR22 (Çanakkale, Balıkesir) bölgelerinde kümelenme 'yok', TR71 (Aksaray, Kırıkkale, Niğde, Kırşehir, Nevşehir), TRB1 (Elazığ, Malatya, Tunceli, Bingöl) bölgelerinde ise 'yüksek' kümelenme potansiyeli, geriye kalan bölgelerde 'çok yüksek' kümelenme olduğu söylenebilir. Ancak yapılan analizde Türkiye çimento sanayinin fazla kümelenme gösterdiği belirlenerek yoğunlaşma katsayısı 1.25'ten uzaklaştıkça kümelenmenin daha fazla olduğu bölgeler daha da koyulaşarak kırmızı renge dönüştüğü tespit edilmiştir.

Şekil 1: 2014 Yılı Türkiye Düzey-2 Bölge Ölçeğinde Çimento Sanayiinin Yerel Birim Sayısına Göre Yoğunlaşma Katsayısı Haritası

2014 yılında yerel birim sayısına göre; TR10 İstanbul Alt Bölgesinin endeks değerinin ‘çok yüksek’ olduğu kümelenme durumu, 2019 yılında endeks değerinde düşüş gerçekleşerek ‘orta’ kümelenme durumuna geçtiği gözlenmiştir. 2014 yılında TRB1 (Elazığ, Malatya, Tunceli, Bingöl) bölgesinin ‘yüksek’ olan kümelenme durumu 2019 yılında ‘çok yüksek’ kümelenme şeklinde lokasyon katsayısı artmıştır. 2014 yılında TR22 (Çanakkale, Balıkesir) ve TR82 (Çankırı, Kastamonu, Sinop) bölgelerinin kümelenme durumunun ‘yok’ olduğu tespit edilmiş ve 2019 yılında değişmediği belirlenmiştir (Tablo 3. ve Tablo 4.).

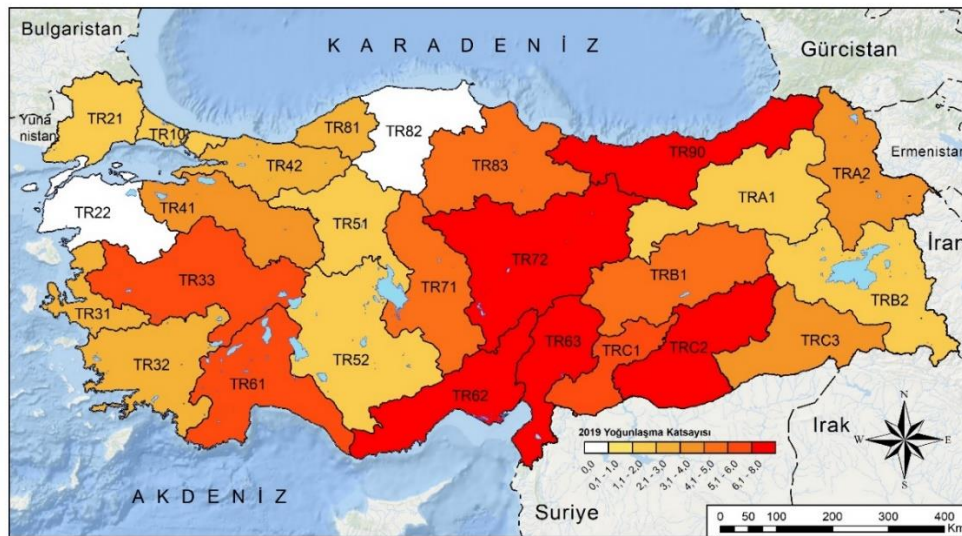
Yapılan analizde 2014 yılında, yerel birim sayısına göre 1.25 ‘çok yüksek’ referansının çok üzerinde yoğunlaşma olduğu görülmüş, bu çalışmada yoğunluğun en fazla olduğu bölgeleri belirlemek amacıyla 5,5 (Şekil 1.’de kırmızı renkte gösterilen bölgeler) ve üzerinde yoğunluk katsayısına sahip bölgeler TR33 (Afyon, Manisa, Uşak, Kütahya), TR61(Isparta, Antalya, Burdur), TR62 (Mersin, Adana), TR63 (Osmaniye, Kahramanmaraş, Hatay), TR72 (Yozgat, Sivas, Kayseri), TR90 (Ordu, Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Rize, Artvin), TRC1 (Adıyaman, Kilis, Gaziantep) ve TRC2 (Diyarbakır, Şanlıurfa) olarak tespit edilmiştir (Tablo 3). Özellikle TR72 (Yozgat, Sivas, Kayseri) ‘9,07’ ve TRC2 (Diyarbakır, Şanlıurfa) ‘8,88’ yerel birim yoğunlaşma katsayısı ile 2014 yılında en çok kümelenme gösteren bölgeler olmuştur. TR22 (Çanakkale, Balıkesir) ‘0’ ve TR82 (Çankırı, Kastamonu, Sinop) ‘0’ yerel birim sayısı yoğunlaşma katsayısına göre hiç kümelenme olmayan bölgelerdir.

Tablo 3: 2014 Yılı Türkiye Düzey-2 Bölge Ölçeğinde Çimento Sanayiinin Yerel Birim Sayısına Göre Yoğunlaşma Katsayısı Dağılımı

Kod	Düzey 2 Bölge	iller	2014 Yoğunlaşma Katsayısı	Kümelenme Durumu
TR10	İstanbul Alt Bölgesi	İstanbul	1,25	Çok Yüksek
TR21	Tekirdağ Alt Bölgesi	Tekirdağ	2,27	Çok Yüksek
TR22	Balıkesir Alt Bölgesi	Balıkesir, Çanakkale	0	Yok
TR31	İzmir Alt Bölgesi	İzmir	2,41	Çok Yüksek
TR32	Aydın Alt Bölgesi	Aydın, Denizli, Muğla	3,66	Çok Yüksek
TR33	Manisa Alt Bölgesi	Afyon, Manisa, Uşak, Kütahya	6,61	Çok Yüksek
TR41	Bursa Alt Bölgesi	Bilecik, Bursa, Eskişehir	3,75	Çok Yüksek
TR42	Kocaeli Alt Bölgesi	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu Yalova	3,66	Çok Yüksek
TR51	Ankara Alt Bölgesi	Ankara	1,26	Çok Yüksek

TR52	Konya Alt Bölgesi	Karaman, Konya	2,15	Çok Yüksek
TR61	Antalya Alt Bölgesi	Isparta, Antalya, Burdur	6,9	Çok Yüksek
TR62	Adana Alt Bölgesi	Mersin, Adana	7,87	Çok Yüksek
TR63	Hatay Alt Bölgesi	Osmaniye, Hatay, Kahramanmaraş	7,73	Çok Yüksek
TR71	Kırıkkale Alt Bölgesi	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	1,17	Yüksek
TR72	Kayseri Alt Bölgesi	Kayseri, Sivas, Yozgat	9,07	Çok Yüksek
TR81	Zonguldak Alt Bölgesi	Zonguldak, Karabük, Bartın	2,82	Çok Yüksek
TR82	Kastamonu Alt Bölgesi	Kastamonu, Çankırı, Sinop	0	Yok
TR83	Samsun Alt Bölgesi	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	1,43	Çok Yüksek
TR90	Trabzon Alt Bölgesi	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	6,56	Çok Yüksek
TRA1	Erzurum Alt Bölgesi	Erzurum, Bayburt, Erzincan,	2,39	Çok Yüksek
TRA2	Ağrı Alt Bölgesi	Kars, Ağrı, Ardahan, Iğdır	3,88	Çok Yüksek
TRB1	Malatya Alt Bölgesi	Elazığ, Malatya, Tunceli, Bingöl	1,16	Yüksek
TRB2	Van Alt Bölgesi	Muş, Van, Hakkâri, Bitlis	1,96	Çok Yüksek
TRC1	Gaziantep Alt Bölgesi	Adıyaman, Kilis, Gaziantep,	6,67	Çok Yüksek
TRC2	Şanlıurfa Alt Bölgesi	Diyarbakır, Şanlıurfa	8,88	Çok Yüksek
TRC3	Mardin Alt Bölgesi	Batman, Mardin, Siirt, Şırnak	4,7	Çok Yüksek

Şekil 2.'de yer alan haritada 2019 yılına ait yerel birim sayısına göre yoğunlaşma katsayısı gösterilmektedir. Haritada kırmızı renkte gösterilen bölgeler 2019 yılında çimento sanayiinde en fazla yoğunlaşmanın görüldüğü bölgelerdir. Yapılan analizde çimento sanayiinin Türkiye'de çok fazla kümelendiği belirlenerek, haritada TR90 (Ordu, Trabzon, Rize, Giresun, Gümüşhane, Artvin), TR72 (Sivas, Yozgat, Kayseri), TR63 (Osmaniye, Hatay, Kahramanmaraş), TR62 (Adana, Mersin) ve TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır) bölgeleri en fazla kümelenen bölgelerdir.

Şekil 2: 2019 Yılı Türkiye Düzey-2 Bölge Ölçeğinde Çimento Sanayiinin Yerel Birim Sayısına Göre Yoğunlaşma Katsayısı Haritası

2019 yılında 5,5'in üzerinde değere sahip yerel birim sayısına göre çok fazla yoğunlaşan bölgeler; TR62 (Mersin, Adana); 6,68, TR63 (Osmaniye, Kahramanmaraş, Hatay); 7,03, TR72 Yozgat Kayseri, Sivas); 7,12, TR90 (Ordu, Giresun, Gümüşhane,

Lokasyon Katsayısı Yaklaşımı ile Türkiye Çimento Sanayiinde Bölgesel Yoğunlaşma

Trabzon, Rize, Artvin); 7,78, TRC2 (Diyarbakır, Şanlıurfa); 7,26 bölgeleridir. TR10 (İstanbul) 1,09 yoğunlaşma katsayısı ile kümelenme durumu 'orta', TR22 (Çanakkale, Balıkesir) ve TR82 (Çankırı, Sinop, Kastamonu) '0' yoğunlaşma katsayısı ile kümelenme durumu 'yok' şeklinde çıkan analiz sonuçları dışında kalan bölgeler 'çok yüksek' kümelenme durumu gösteren bölgelerdir (Tablo 4).

Tablo 4: 2019 Yılı Türkiye Düzey-2 Bölge Ölçeğinde Çimento Sanayiinin Yerel Birim Sayısına Göre Yoğunlaşma Katsayısı Dağılımı

Kod	Düzey 2 Bölge	İller	2019 Yoğunlaşma Katsayısı	Kümelenme Durumu
TR10	İstanbul Alt Bölgesi	İstanbul	1,09	Orta
TR21	Tekirdağ Alt Bölgesi	Tekirdağ	1,71	Çok Yüksek
TR22	Balıkesir Alt Bölgesi	Çanakkale, Balıkesir	0	Yok
TR31	İzmir Alt Bölgesi	İzmir	2,05	Çok Yüksek
TR32	Aydın Alt Bölgesi	Muğla, Aydın, Denizli	2,86	Çok Yüksek
TR33	Manisa Alt Bölgesi	Manisa, Afyonkarahisar, Uşak, Kütahya	5,21	Çok Yüksek
TR41	Bursa Alt Bölgesi	Bilecik, Bursa, Eskişehir	“	Çok Yüksek
TR42	Kocaeli Alt Bölgesi	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu Yalova	2,89	Çok Yüksek
TR51	Ankara Alt Bölgesi	Ankara	1,15	Yüksek
TR52	Konya Alt Bölgesi	Konya, Karaman	1,73	Çok Yüksek
TR61	Antalya Alt Bölgesi	Antalya, Isparta, Burdur	5,41	Çok Yüksek
TR62	Adana Alt Bölgesi	Adana, Mersin	6,68	Çok Yüksek
TR63	Hatay Alt Bölgesi	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	7,03	Çok Yüksek
TR71	Kırıkkale Alt Bölgesi	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	4,2	Çok Yüksek
TR72	Kayseri Alt Bölgesi	Kayseri, Sivas, Yozgat	7,12	Çok Yüksek
TR81	Zonguldak Alt Bölgesi	Zonguldak, Karabük, Bartın	2,32	Çok Yüksek
TR82	Kastamonu Alt Bölgesi	Sinop, Kastamonu, Çankırı	0	Yok
TR83	Samsun Alt Bölgesi	Tokat, Amasya, Samsun, Çorum	4,13	Çok Yüksek
TR90	Trabzon Alt Bölgesi	Ordu, Trabzon, Artvin, Giresun, Rize, Gümüşhane	7,78	Çok Yüksek
TRA1	Erzurum Alt Bölgesi	Erzincan, Erzurum, Bayburt	1,89	Çok Yüksek
TRA2	Ağrı Alt Bölgesi	Kars, Ağrı, Ardahan, Iğdır	3,13	Çok Yüksek
TRB1	Malatya Alt Bölgesi	Elazığ, Malatya, Tunceli, Bingöl	4,62	Çok Yüksek
TRB2	Van Alt Bölgesi	Van, Bitlis, Hakkâri, Muş	1,58	Çok Yüksek
TRC1	Gaziantep Alt Bölgesi	Kilis, Gaziantep, Adıyaman	5,36	Çok Yüksek
TRC2	Şanlıurfa Alt Bölgesi	Diyarbakır, Şanlıurfa	7,26	Çok Yüksek
TRC3	Mardin Alt Bölgesi	Batman, Şırnak, Mardin, Siirt	3,39	Çok Yüksek

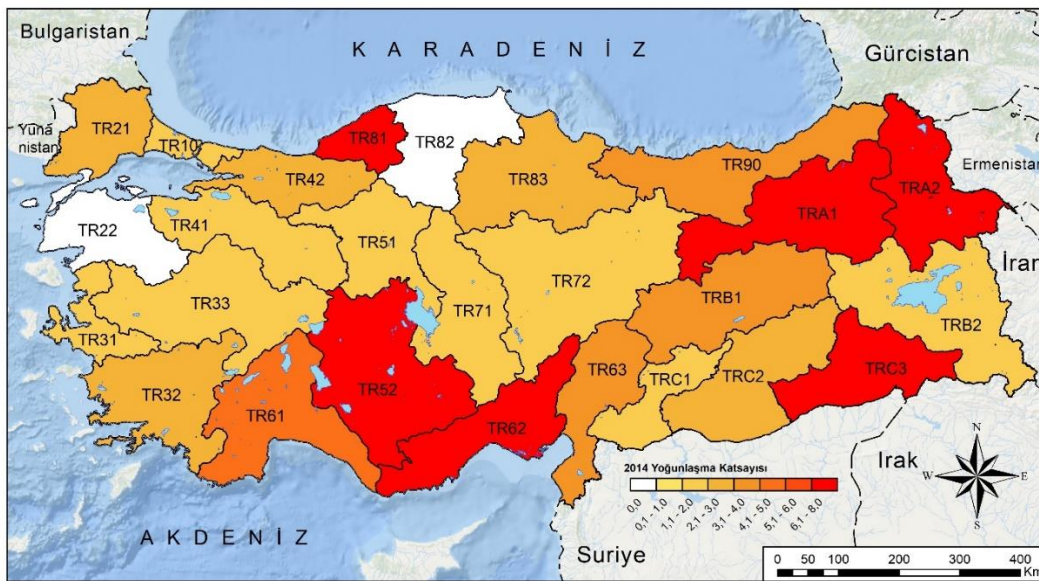
2014 çimento sanayiinin yerel birim sayısına göre yoğunlaşma katsayısı dağılımı değerleri ve 2019 çimento sanayiinin yerel birim sayısına göre yoğunlaşma katsayısı dağılımı değerleri karşılaştırıldığında; yerel birim sayısına göre 2014 yılında en

fazla yoğunlaşma TR90 (Ordu, Trabzon, Giresun, Artvin, Gümüşhane, Rize), TR72 (Yozgat, Kayseri, Sivas), TR61 (Antalya, Isparta, Burdur), TR62 (Adana, Mersin), TR63 (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye), TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak), TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis), TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır) bölgelerinde gerçekleşirken, 2019 yılında TR90 (Ordu, Trabzon, Rize, Giresun, Gümüşhane, Artvin,), TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat), TR62 (Adana, Mersin), TR63 (Osmaniye, Hatay, Kahramanmaraş), TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır) bölgelerinde en fazla yoğunlaşma gerçekleşmiştir. 2014 yılında, TR61 (Burdur, Isparta, Antalya), TR33 (Afyon, Manisa, Uşak, Kütahya), TRC1 (Kilis, Adıyaman, Gaziantep) bölgelerinde yerel birim katsayısı daha fazla iken, 2019 yılında yoğunluk katsayısında azalma gerçekleşmiştir. Yerel birim sayısı yoğunlaşma katsayısı 2014 yılında; TR10 (İstanbul) 'çok yüksek' kümelenmeden 'orta' kümelenmeye, TR51 (Ankara) 'çok yüksek' kümelenmeden 'yüksek' kümelenmeye, TR71 (Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir), TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli) 'yüksek' kümelenmeden 'çok yüksek' kümelenme şeklinde değişiklik göstermiştir.

3.2. İstihdama Göre Yoğunlaşma Katsayısı ve Kümelenme

Çimento sanayii için lokasyon katsayısı tekniğine göre analiz edilen ikinci gösterge olan istihdam katsayısı yoğunlaşmayı en iyi yansıtan göstergedir. Buna göre; 2014 yılında bu sanayi kolunda 2 bölge dışında kalan bölgelerin endeks değeri 1.25'in üzerindedir. 2019 yılında ise; 8 bölge dışında kalan 18 bölgede yoğunlaşma fazladır. İstihdama göre yoğunlaşma, 2014 yılına göre 2019 yılında azalma gerçekleşmiştir (Tablo 5 ve Tablo 6). TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) ve TR62 (Adana, Mersin) kümelenmeleri 2014 ve 2019'da oldukça fazla olup kümelenme bakımından yoğunluk katsayıları pek değişmeyerek haritalarda renkleri aynı kalmıştır (Şekil 3 ve Şekil 4).

Şekil 3'te yer alan haritada görüldüğü üzere 2014 yılı istihdama göre en fazla yoğunluk; TR81 Karabük, Bartın, Zonguldak), TR52 (Karaman, Konya), TR62 (Mersin, Adana), TRA1 (Bayburt, Erzincan, Erzurum), TRA2 (Kars, Iğdır, Ardahan, Ağrı), TRC3 (Batman, Şırnak, Siirt, Mardin) bölgelerindedir.

Şekil 3: 2014 Yılı Türkiye Düzey-2 Bölge Ölçeğinde Çimento Sanayinin İstihdama Göre Yoğunlaşma Katsayısı Haritası

Yapılan yoğunlaşma katsayısı analizine göre, istihdam bakımından 2014 yılında; hiç kümelenme göstermeyen bölgeler TR22 (Balıkesir, Çanakkale) ve TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop) bölgeleri, 1.25-5.50 arasında kümelenme gösteren 'çok yüksek' bölgeler; TR10 (İstanbul), TR21 (Tekirdağ), TR31 (İzmir), TR32 (Muğla, Aydın, Denizli), TR33 (Afyon, Manisa, Uşak, Kütahya,), TR41 (Bilecik, Bursa, Eskişehir), TR42 (Sakarya, Kocaeli, Düzce, Yalova, Bolu), TR51 (Ankara), TR61 (Burdur, Antalya, Isparta), TR63 (Osmaniye, Hatay, Kahramanmaraş), TR71 (Aksaray, Kırıkkale, Kırşehir, Niğde, Nevşehir), TR72 (Sivas, Yozgat, Kayseri,), TR83 (Samsun, Tokat, Çorum, Amasya), TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane), TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli), TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkâri) TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır) bölgeleridir (Tablo 5). 5,50 ve üzeri kümelenme gösteren bölgeler; TR52 (Konya, Karaman), TR62 (Adana, Mersin), TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın), TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt), TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan), TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) bölgeleridir.

Tablo 5: 2014 Yılı Türkiye Düzey-2 Bölge Ölçeğinde Çimento Sanayiinin İstihdama Göre Yoğunlaşma Katsayısı Dağılımı

Kod	Düzey 2 Bölge	iller	2014 Yoğunlaşma Katsayısı	Kümelenme Durumu
TR10	İstanbul Alt Bölgesi	İstanbul	1,52	Çok Yüksek
TR21	Tekirdağ Alt Bölgesi	Tekirdağ	2,05	Çok Yüksek
TR22	Balıkesir Alt Bölgesi	Balıkesir, Çanakkale	0	Yok
TR31	İzmir Alt Bölgesi	İzmir	1,33	Çok Yüksek
TR32	Aydın Alt Bölgesi	Aydın, Denizli, Muğla	2,38	Çok Yüksek
TR33	Manisa Alt Bölgesi	Afyon, Manisa, Uşak, Kütahya	1,46	Çok Yüksek
TR41	Bursa Alt Bölgesi	Bilecik, Bursa, Eskişehir	1,55	Çok Yüksek
TR42	Kocaeli Alt Bölgesi	Sakarya, Kocaeli, Yalova, Düzce, Bolu	2,37	Çok Yüksek
TR51	Ankara Alt Bölgesi	Ankara	1,28	Çok Yüksek
TR52	Konya Alt Bölgesi	Karaman, Konya	8,36	Çok Yüksek
TR61	Antalya Alt Bölgesi	Burdur, Antalya, Isparta	4,51	Çok Yüksek
TR62	Adana Alt Bölgesi	Adana, Mersin	6,2	Çok Yüksek
TR63	Hatay Alt Bölgesi	Osmaniye, Hatay, Kahramanmaraş	3,33	Çok Yüksek
TR71	Kırıkkale Alt Bölgesi	Aksaray, Kırıkkale, Nevşehir, Kırşehir, Niğde	1,26	Çok Yüksek
TR72	Kayseri Alt Bölgesi	Yozgat, Kayseri, Sivas	1,51	Çok Yüksek
TR81	Zonguldak Alt Bölgesi	Bartın, Zonguldak, Karabük	9,57	Çok Yüksek
TR82	Kastamonu Alt Bölgesi	Sinop, Kastamonu, Çankırı	0	Yok
TR83	Samsun Alt Bölgesi	Amasya, Tokat, Samsun, Çorum	2,57	Çok Yüksek
TR90	Trabzon Alt Bölgesi	Ordu, Trabzon, Rize, Giresun, Gümüşhane, Artvin	3,99	Çok Yüksek
TRA1	Erzurum Alt Bölgesi	Bayburt, Erzincan, Erzurum	7,78	Çok Yüksek
TRA2	Ağrı Alt Bölgesi	Ardahan, Kars, Ağrı, Iğdır	6,73	Çok Yüksek
TRB1	Malatya Alt Bölgesi	Tunceli, Malatya, Bingöl, Elazığ	3,09	Çok Yüksek
TRB2	Van Alt Bölgesi	Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	1,87	Çok Yüksek
TRC1	Gaziantep Alt Bölgesi	Kilis, Adıyaman, Gaziantep,	1,57	Çok Yüksek
TRC2	Şanlıurfa Alt Bölgesi	Şanlıurfa, Diyarbakır	2,54	Çok Yüksek
TRC3	Mardin Alt Bölgesi	Siirt, Mardin, Şırnak, Batman	8,7	Çok Yüksek

Şekil 4.'te yer alan haritada görüldüğü üzere istihdama göre en fazla yoğunluk 2019 yılında; TR62 (Adana, Mersin) ve TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) bölgelerinde olup ve bu bölgeler kırmızı renkte gösterilmiştir. TR22 (Çanakkale, Balıkesir) ve TR82 (Sinop, Çankırı, Kastamonu) bölgelerinde kümelenme gerçekleşmezken, TR71 (Aksaray, Kırıkkale, Niğde, Nevşehir, Kırşehir), TRA1 (Bayburt, Erzurum, Erzincan), TRA2 (Ardahan, Kars, Iğdır, Ağrı), TRC1 (Kilis, Adıyaman,

Gaziantep) bölgelerinde ‘orta’ kümelenme, TR33 (Kütahya, Manisa, Uşak, Afyon), TR81 (Bartın, Zonguldak, Karabük) bölgelerinde ‘yüksek’ kümelenme gerçekleşmiştir. Geriye kalan 16 bölgede ise yine ‘çok yüksek’ kümelenme gerçekleşmiştir.

Şekil 4: 2019 Yılı Türkiye Düzey-2 Bölge Ölçeğinde Çimento Sanayiinin İstihdama Göre Yoğunlaşma Katsayısı Haritası

2019 yılına ait istihdama göre yoğunlaşma katsayıları ve kümelenme durumları incelendiğinde (Tablo 6); en fazla yoğunluk gösteren bölgelerin, TR62 (Mersin, Adana) ve TRC3 (Şırnak, Batman, Mardin, Siirt) bölgeleri olduğu tespit edilmiştir. Bu iki bölgenin 2014 yılında da çok fazla yoğunlaşma katsayısı gösterdiği ancak TR81 (Karabük, Zonguldak, Bartın), TR52 (Karaman, Konya), TRA1 (Bayburt, Erzurum, Erzincan), TRA2 (Ardahan, Ağrı, Kars, Iğdır) bölgeleri çok fazla yüksekken 2019 yılında yoğunlaşma katsayısında düşüş gerçekleşmiştir. 2014 yılında, 26 bölgeden 24’ü ‘çok yüksek’ kümelenme durumunda iken, 2019 yılında ‘çok yüksek’ kümelenme durumu gösteren bölge sayısı 18’e düşmüştür.

Tablo 6: 2019 Yılı Türkiye Düzey-2 Bölge Ölçeğinde Çimento Sanayiinde İstihdama Göre Yoğunlaşma Katsayısı

Kod	Düzey 2 Bölge	İller	2019 Yoğunlaşma Katsayısı	Kümelenme Durumu
TR10	İstanbul Alt Bölgesi	İstanbul	1,57	Çok yüksek
TR21	Tekirdağ Alt Bölgesi	Tekirdağ	2,13	Çok yüksek
TR22	Balıkesir Alt Bölgesi	Balıkesir, Çanakkale	0	Yok
TR31	İzmir Alt Bölgesi	İzmir	1,29	Çok Yüksek
TR32	Aydın Alt Bölgesi	Aydın, Denizli, Muğla	2,69	Çok Yüksek
TR33	Manisa Alt Bölgesi	Manisa, Afyonkarahisar, Uşak Kütahya	1,22	Yüksek
TR41	Bursa Alt Bölgesi	Bilecik, Bursa, Eskişehir	1,57	Çok Yüksek
TR42	Kocaeli Alt Bölgesi	Yalova, Kocaeli, Bolu, Sakarya, Düzce	2,31	Çok Yüksek
TR51	Ankara Alt Bölgesi	Ankara	1,44	Çok Yüksek
TR52	Konya Alt Bölgesi	Konya, Karaman	4,61	Çok Yüksek
TR61	Antalya Alt Bölgesi	Burdur, Antalya, Isparta	4,5	Çok Yüksek
TR62	Adana Alt Bölgesi	Adana, Mersin	6,66	Çok Yüksek

Lokasyon Katsayısı Yaklaşımı ile Türkiye Çimento Sanayiinde Bölgesel Yoğunlaşma

TR63	Hatay Alt Bölgesi	Osmaniye, Hatay, Kahramanmaraş	3,59	Çok Yüksek
TR71	Kırıkkale Alt Bölgesi	Aksaray, Kırşehir, Kırıkkale, Niğde, Nevşehir	1,1	Orta
TR72	Kayseri Alt Bölgesi	Yozgat, Sivas, Kayseri	1,47	Çok Yüksek
TR81	Zonguldak Alt Bölgesi	Zonguldak, Karabük, Bartın	1,11	Yüksek
TR82	Kastamonu Alt Bölgesi	Sinop Kastamonu, Çankırı,	0	Yok
TR83	Samsun Alt Bölgesi	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	2,87	Çok Yüksek
TR90	Trabzon Alt Bölgesi	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	4,79	Çok Yüksek
TRA1	Erzurum Alt Bölgesi	Erzurum, Erzincan, Bayburt	1,04	Orta
TRA2	Ağrı Alt Bölgesi	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	1,01	Orta
TRB1	Malatya Alt Bölgesi	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	3,29	Çok Yüksek
TRB2	Van Alt Bölgesi	Muş, Van, Hakkâri, Bitlis	2,34	Çok Yüksek
TRC1	Gaziantep Alt Bölgesi	Kilis, Gaziantep, Adıyaman	1,6	Orta
TRC2	Şanlıurfa Alt Bölgesi	Şanlıurfa, Diyarbakır	2,85	Çok Yüksek
TRC3	Mardin Alt Bölgesi	Siirt, Mardin, Şırnak, Batman	7,97	Çok Yüksek

4. SONUÇ

Türkiye, küresel olarak çimento sektöründe güçlü ve söz sahibi ülkelerden biridir. Dünyanın altıncı büyük üreticisi ve ikinci büyük ihracatçısı olan Türkiye'nin küresel çimento pazarında payı gittikçe artmaktadır. Gerek ülke içinde gerekse ülke dışında çimentoya olan talebin artması nedeniyle üretim kapasitesi artmış, bu da fabrika ve istihdam sayılarında önemli artışlara yol açmıştır. Bu bağlamda Türkiye'de çimento sektörü hem yerel hem de bölgesel düzeyde kalkınmanın öncü sektörlerinden biri durumundadır.

Bu çalışma NACE Kod sistemine göre; NACE Rev2 23.51 kodlu çimento sanayii için çalışan sayısı ve yerel birim sayısı olmak üzere iki farklı parametre kullanılarak Türkiye'de Düzey-2 bölgelerine göre 2014 ve 2019 yıllarındaki mekânsal örüntüsünü ortaya koymaktadır. Bu amaç doğrultusunda, veriler bir sanayi kolunun yoğunlaşmayı en iyi yansıtan yöntemlerden biri olan yerelleşme katsayısı tekniği ile analiz edilmiştir. Buna göre 2014 yılında yerel birim sayısına (sanayi tesisi) göre yoğunlaşma katsayısı en yüksek bölgeler, TR72 Kayseri alt bölgesi (Yozgat, Kayseri, Sivas), TRC2 Şanlıurfa alt bölgesi (Şanlıurfa, Diyarbakır), TR62 Adana alt bölgesi (Mersin, Adana) ve TR63 Hatay alt bölgesi (Kahramanmaraş, Hatay, Osmaniye)'dir. 2019 yılında ise yerel birim sayısına göre yoğunlaşma katsayısının en yüksek olduğu bölgeler, TRC2 Şanlıurfa alt bölgesi (Diyarbakır, Şanlıurfa), TR90 Trabzon alt bölgesi (Ordu, Rize, Trabzon, Giresun, Gümüşhane Artvin), TR72 Kayseri alt bölgesi (Yozgat, Kayseri, Sivas) ve TR63 Hatay alt bölgesi (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye)'dir. Buna göre Türkiye'de çimento sanayisi girişim sayısına göre en fazla Güneydoğu Anadolu Bölgesi, İç Anadolu Bölgesinin orta kesimleri, Akdeniz Bölgesinin doğusu ve Karadeniz Bölgesinin orta ve doğusunda yoğunluk göstermektedir. Şanlıurfa, Adana, Hatay, Kayseri, Trabzon gibi illerde çimento endüstrisinde tesis ve yatırım sayısında son yıllarda önemli bir artış yaşanmaktadır. İstanbul, Ankara gibi illerde ise son yıllarda çimento yatırımlarında ise bir durgunluk söz konusudur. Bu durgunluğun temel sebebi olarak söz konusu metropollerde inşaat sektöründe talep azlığı ve ekonomik krizlerin yarattığı olumsuzluklar sonucunda ortaya çıkan sektörel daralmadır. Diğer yandan çimento sektöründe üretim tesislerinin açılabilmesi için yüksek bir sermaye, zaman alıcı prosedürler ve yer seçimi ile ilgili detaylı ve nitelikli araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu güçlükler rağmen Türkiye'de üretim tesisi sayısı birçok bölgede istikrarlı olarak artmaktadır. Bu da sektörün büyüme potansiyelini devam ettirdiğine dair önemli bir parametredir.

Türkiye çimento sanayinde lokasyon katsayısı tekniğine göre analiz edilen ikinci parametre olan istihdam katsayısı, bölgesel yoğunlaşmayı en iyi yansıtan göstergedir. Buna göre 2014 yılında istihdamda en fazla yoğunluk TR81 Zonguldak alt bölgesi (Zonguldak, Bartın, Karabük), TR52 Konya alt Bölgesi (Konya, Karaman), TRA1 Erzurum alt bölgesi (Bayburt, Erzincan, Erzurum) ve TRA2 Ağrı alt bölgesi (Kars, Ağrı, Iğdır, Ardahan)'dir. İstihdam katsayısına göre en fazla yoğunluk 2019 yılında ise TRC3 Mardin alt bölgesi (Batman, Mardin, Siirt, Şırnak), TR62 Adana alt bölgesi (Mersin, Adana), TR90 Trabzon alt bölgesi (Ordu, Rize, Trabzon, Giresun, Gümüşhane Artvin), TR52 Konya alt bölgesi (Karaman, Konya) ve TR63 Hatay alt

bölgesindedir (Osmaniye, Kahramanmaraş, Hatay). Genel olarak 2014'ten 2019 yılına gelindiğinde istihdamda yoğunlaşma katsayısında birçok bölge için düşüşler yaşanmıştır. Ancak Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Doğu Akdeniz ve Orta Anadolu'da yerel girişim yığılmasında olduğu gibi istihdam katsayısı açısından yüksek bir yoğunluk ve kümelenme olduğu gözlenmektedir. Bu bölgelerdeki yoğunlaşma ve kümelenmenin nedeni daha çok sektör yatırım koşullarının bu kesimlerde uygun olması, talep ve pazarın büyüme eğiliminde olması ve ulaşım açısından geniş bir hinterlandın varlığı gibi faktörlerle ilişkilidir.

Sonuç olarak Türkiye çimento sektörü, dünyada önemli bir yere sahip olup kullanılan yüksek teknoloji sayesinde üretim kapasitesini gittikçe artırmaktadır. Sektörün hem tesis sayısı hem de istihdam katsayısına göre bir iki bölge hariç Türkiye'de bütün bölgelerde bir kümelenme ve yığılma gösterdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Güneydoğu Anadolu ile Akdeniz Bölgesi sektörün en fazla yığılma gösterdiği bölgeler olup, bu kesimlerde çimento sanayii büyük bir büyüme eğilimi içerisindedir. Söz konusu bölgelerin İran, Rusya, Irak, Suriye gibi pazarlara yakınlığı ve elverişli ulaşım koşulları, bu büyüme trendi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Diğer yandan dünyada ortaya çıkan ekonomik ve siyasi istikrarsızlar, karbon salınımı ve küresel iklim değişikliği ile ilgili kaygıların giderek artması ve yerel pazarda talebin dalgalanma göstermesi Türk çimento endüstrisinin karşılaştığı en önemli olumsuzluklardır. Bu olumsuzlukları bertaraf etmenin en önemli yolları, çimento üretiminde fosil enerji kaynakları kullanımı ve doğal hammadde kullanımını azaltmak, alternatif ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelip sürdürülebilir çimento üretimini sağlamak, uluslararası pazarda çeşitliliği artırmak ve ürün çeşitliliği ve teknolojik yatırımları artırmaktan geçmektedir. Bütün bu koşullar sağlandığında Türk çimento sanayisi daha istikrarlı ve sürdürülebilir bir küresel aktör olarak yoluna devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Arıöz, Ö., & Yıldırım, K. (2012). Türkiye'de Çimento Sektöründeki Belirsizlikler Ve Türk Çimento Sektörünün Swot Analizi, *DPUJSS*, 32(2), 173-190.
- Bayraktutan, Y., Tüylüoğlu, İ. & Özbilgin, M. (2012) "Lojistik Sektöründe Yoğunlaşma Analizi ve Lojistik Gelişmişlik Endeksi: Kocaeli Örneği", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(3), 61-71.
- Çakmak G. (1998). Türk Çimento Sanayinin Mekânsal Analizi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Çevik, B. (2016). Çimento Sektörü, İş Bankası İktisadi Araştırmalar Bölümü Raporu.
- Çubukçu, K.M. (2015). Planlamada ve Coğrafyada Temel İstatistik ve Mekânsal İstatistik. Ankara: Nobel Yayınları.
- Ekinciöğlü, O., Gurgun, A.P., Engin Y., Tarhan M. & Kumbaracıbaşı S., (2013). Approaches for Sustainable Cement Production – A Case Study from Turkey, *Energy and Buildings*, 66, 136–142.
- International Trade Centre, (2021). Trade Map (Kod: 2523). 04.06.2021 tarihinde: https://www.trademap.org/news/trademap_update_trade_indicators_en.html
- Isserman, A.M. (1977). The Location Quotient Approach for Estimating Regional Economic Impacts, *Journal of the American Institute of Planners*, 43(1), 33-41.
- Kapkaç, F. (2013). Çimento Çeşitleri, Özellikleri, Hammaddeleri ve Üretim Aşamaları, Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni, Ankara.
- Kaygalak İ. (2013). Türkiye Sanayi Coğrafyasında Endüstriyel Kümelenme ve Bölgesel Yoğunlaşma Eğilimi. *Beşeri Coğrafya Dergisi*, 1 (1), 67-81.
- Miller M., Gibson J., & Wright G., (1991). Location Quotient: A Basic Tool for Economic Development Analysis, *Economic Development Review*, 65-68.
- Miller, N., & Osborne, M. (2014). Spatial differentiation and price discrimination in the cement industry: Evidence from a structural model. *The RAND Journal of Economics*, 45(2), 221-247.
- Moineddin, R., Beyene, J. & Boyle, E. (2003). On the Location Quotient Confidence Interval, *Geographical Analysis*, 35(3), 249-256.
- Moretti, L. & Caro, S. (2017). Critical Analysis of the Life Cycle Assessment of the Italian Cement Industry. *Journal of Cleaner Production*, 152, 198–210.
- Özeken, A.A. (1939). Türkiye Çimento Sanayinin İktisadi ve Mali Bünyesi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1, 478-506.
- Rekabet Kurumu, (2016). Çimento Sektör Araştırması Raporu. Ankara.

- Sarı, B., Geyik, Ş.Y. & Keskinan, O. (2020). Çimento Üretim Sektöründe ISO 14001 Çevre Yönetim Sisteminin Enerji Kazanımı ve İklim Değişikliği Üzerine Etkilerinin İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, 35(4), 847-857.
- Sungur, O. (2015). TR61 (Antalya, Isparta, Burdur) Bölgesinde Sektörel Yoğunlaşmanın ve Yoğunlaşma Dinamiklerinin Analizi. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 13(3), 289-315.
- Supino S, Malandrino O, Testa M, & Sica D. (2016). Sustainability in the EU cement industry: The Italian and German experiences. Journal of Clean Production, 112, 430–442.
- Syed, R.H., Istiak, A., Ferdous, S.A., & Monjorul, H., (2020). Empirical Investigation of Energy Management Practices in Cement Industries of Bangladesh. Energy, 212, 1-13.
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, (2020). Çimento Sektör Raporu 2020, 04.06.2021 tarihinde: <https://www.sanayi.gov.tr/plan-program-raporlar-ve-yayinlar/sektorraporlari/mu2001011403>
- Taner, A.C. (2021). Dünya Çimento Sanayi, Küresel Çimento Üretimi Portföyü, Çimento Marketi, Hazır Beton Zenginliği ve Bolluğu. Global Çimento Fiyatları Eğilimi Perspektifi, TMMBO Fizik Mühendisleri Odası Yayını, 03.06.2021 tarihinde: <https://www.fmo.org.tr/faydali-bilgiler/>
- Tunçez, F.D. (2021). Sürdürülebilir Çimento Üretiminde Çevre Yönetimi Yasal Bileşenleri. Ulusal Çevre Bilimleri Araştırma Dergisi, 4(1), 41-56.
- Tüzemen, A. & Yıldız, Ç. (2018). Geleceğe Yönelik Tahminleme Analizi: Türkiye Çimento Üretimi Uygulaması, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 16(3), 162-177.
- Urhan, F. B. & Sandal, E. K. (2019). Spatial patterns of Turkish textile industry: Comparative location quotient analysis for 2009 and 2015. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 40, 172-189.
- www.statista.com, (2021). 01.05.2021 tarihinde: <https://www.statista.com/statistics/267364/world-cement-production-by-country>,
- Yardımcı, A. (2014). Kapasite Raporlarına Göre Ankara Sanayisinin Kümelene Eğilimleri. Ekonomik Yaklaşım, 25(92), 55-67.

Nesh İle İlgili Rivayetlerde Söz Konusu Edilen Ayetler/Sureler Meselesi*

The Issue Of The Verses/Suras Mentioned in The Rumors About The Nesh

Mehmet YOLCU^a

Mikail AKBOĞA^b

^a Prof. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi, Bitlis, Türkiye, myolcu@beu.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-4501-4399.

^b Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Türkiye, mikail_akboga@hotmail.com, ORCID No: 0000-0001-5763-0458

ÖZ

Kur'an-ı Kerim'in Yüce Allah tarafından indirildiğine ve O'nun tarafından muhafaza edildiğine ilişkin beyanlar hem sübutu hem de delaleti açısından katidir ["Hiç şüphesiz, Zikri (Kur'an-ı Kerim'i) Biz indirdik, Biz; ve (elbette kıyamete kadar) Onun (bu kutsal metnin değiştirilmekten ve dejenere edilmekten koruyup aynen) muhafaza edicileri de Biziz." Hicr 9]. Yani Yüce Kur'an onu gönderen Allah tarafından korunmaktadır. Bu konuda ulema arasında herhangi bir ihtilaf olmamakla beraber Hadis Kaynaklarında, Ulûmu'l-Kur'an ve Tefsirlerde yer alan birçok rivayette bazı surelerin daha önce uzun iken kısaltıldıkları, kimi ayetlerin ise tamamen unutuldukları kaydedilmektedir. Bu tür rivayetlerin benzerleri farklı kaynaklarda geçtiğinde tenkide tabi tutulurken "bizim" diye kabul edilen eserlerde yer alınca makul ve mutedil kıstaslarla süzgeçten geçirilmedikleri müşahede edilmektedir. Bu araştırmada bu tür rivayetlerin, nerede geçtiğinden sarfi nazar edilerek, mutlak manada kritiği yapılmaktadır. Bu rivayetlerin nerelerde yer aldıkları, hangi konularda yoğunlaştıkları, Kur'an'ın korunmuş olduğu gerçeği ile birlikte ele alınarak aralarında ne tür çelişkiler, uyumsuzluklar olduğu nazara verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Nesh, Haber-i Vahit

ABSTRACT

The statements that the Qur'an was sent down by Almighty Allah and that it is preserved by Him are definite both in terms of its proof and indication ["Undoubtedly, We sent the Zikr (the Qur'an) down, We; and (of course until the Day of Judgment), we are its guardians (preserving this holy text from being changed and degenerated)." Hijr 9]. In other words, the Almighty Qur'an is protected by Allah, who sent it. Although there is no disagreement among the scholars on this issue, it is recorded in many narrations in the Hadith Sources, Ulumu'l-Qur'an and Tafsir that some suras were shortened while they were long before, and some verses were completely forgotten. While similar narrations are subject to criticism when they are mentioned in different sources, it is observed that they are not filtered with reasonable and moderate criteria when they appear in works accepted as "ours". In this research, such narrations are criticised in an absolute sense, by ignoring where they take place. These narrations are taken into consideration by dealing together with the fact that the Qur'an has been preserved, where they take place, on which subjects they concentrate, what kind of contradictions and inconsistencies exist between them.

Keywords: al-Tafseer, The Qur'an, Cancellation, al-Haber al-Wahid, .

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim tarafından ortaya konulan hükümlerin herhangi bir zamanla sınırlandırılmasının söz konusu olmadığı ve kıyamete kadar geçerli oldukları yine onun tarafından çok yerde beyan edilmiştir.¹ Buna göre Allah katında hak din İslâm'dır (Al-i İmran 19). Bu nedenle İslâm'dan başka din arayan kişinin tüm çabasının boşa gideceği açıkça bildirilmiştir (Ali İmran 85, Maide 3). Allah'ın, nübüvvet vasıtasıyla insanlara ulaştırdığı İslâm'da inanç sistemi (Tevhit, ahiret, adalet), ahlâk ve değerler sistemi (doğruluk, vefa, sabır, affetme) ve ibadet nizamı (namaz, oruç, hac) muhteva açısından büyük ölçüde bir bütünlük oluşturacak biçimde birbirleriyle uyumludur. İnsanlığın tarihi gelişimi dikkate alındığında değişen şartları gereğince ilâhî hükümlerin ameli boyutunda bazı değişikliklerin olması makul karşılanabilir. İnsanlığın tarihî gelişimi dikkate alındığında ilâhî hükümlerin ameli boyutunda insanların içinde bulunduğu şartlar gözetilerek bazı değişikliklere uğramaları hem makul hem de değişen şartların gereği olarak düşünülebilir. Bir dönem emredilmiş bir eylemin şartların değişmesiyle maslahat gereği neshedilmesi veya başka bir hüküm ile değiştirilmesi, olayların ve şartların seyrine göre ertelenmesi veya unutturulması hem doğal hem de makuldür (Bakara 106); bu tür değişiklikler tutarlı bir şekilde yadırganamaz (Okumuş, 2009: 175-176, 180). Zaten İslâm dini dairesi içinde tarih boyunca farklılık sadece ameli hükümlerin bir kısmında gerçekleşmiştir. İslâm âlimleri de sonradan asli hüviyetlerini değiştirmiş Yahudilik ya da Hıristiyanlık adını almış kimi şeriatların İslâm tarafından tamamen nesh edildiğinde görüş birliğine varmışlardır. Bugün elimizde bulunan Kitab-ı Mukaddes'te de bazı yiyecekler, aile hukuku vb. konular hakkında öncekilerden farklı hükümler yer aldığı ve bu hükümlerin zamanla yürürlükten kaldırıldığı da anlaşılmaktadır.²

Nesh konusu ulema arasında derin ihtilafların gün yüzüne çıkmasına yol açan meselelerden biridir. İlk gündeme geldiği asırlarda takyit, tebyin, tahsis hatta istisna bile nesh kapsamında mülahaza edilmiştir. Kahir ekseriyetin bu konuda izlediği yolu, yaklaşım tarzını, tasnif ve argümanlarını ilk olarak Ebu Muslim İsfehani (v.322/934) yeniden ele almıştır. Kendisi zamanında artık oturmuş olan nesh tanımını kıstas kabul ederek Kur'an'da hüküm iptali, emrin hafifletilmesi, yükümlülüklerin kısmen kaldırılması gibi çelişkili, çatışan, birbirine zıt ibare veya hükümlerin yer almadığı kanaatine ulaşmıştır. Ona göre Kur'an'da ancak istisna, tahsis, takyit, tebyin ve tedric gibi kavramlardan söz edilebilir. Yani Kur'an'da tezat, çelişkili ifadeler veya hükümler yer almadığından nesh de söz konusu değildir.

Ulema arasında neshe ilişkin ihtilaf kimi cüzi kimi zaman ise külli niteliktedir. Birincisine misal Dehlevî'nin (v.1176/1762) Bakara 184. ayetinin 185. ayetiyle nesh edildiğine itiraz etmesidir. Ona göre bu ilk ayet fitrî sadakası ile ilgilidir bu nedenle orucun ahkâmını düzenleyen 185. ayetle çelişen bir tarafı yoktur. Onun ekseriyet tarafından mensûh olduğunu kabul edilmiş bir ayete, ilgili rivayetleri ve ulemanın görüşlerini bir tarafa iterek muhkem saymaya gayret etmesinin nedeni mensuh âyetleri mümkün mertebe azaltma çabasında oluşu gösterilmektedir (Gördük: 26). Malum olduğu üzere bu ayetin durumu ile ilgili dört görüş vardır. Üçüne göre ayet, mensuh birine göre ise muhkemdir (İbn Ebu Hâtim; 1: 307-308; Gördük: 41). Burada Dehlevî'den çok, diğer ulemanın bakış açısının daha tutarlı olduğu düşünülmektedir.

Bunun zıddını çağrıştıran bir yaklaşım da Tevbe suresinin 5. ayeti hakkında ileri sürülmüştür. Bazı Müfessirler, Tevbe suresinin 5. ayeti ile Kur'an-ı Kerim'den 124 ayetin nesh edildiğini ifade etmişlerdir. Yani sıra pek çok âlim göre bu ayet ile Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasındaki bütün barış anlaşmaları iptal edilmiş ve dolayısıyla Müşrikler ya imana gelecekler ya da öldürüleceklerdir. Bu görüşün hem ayetin siyak ve sibaki açısından hem de Kur'an-ı Kerim'in anlam bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda doğru olmadığı düşünülmektedir. Yani kahir ekseriyetin burada yanıldığı, az sayıdaki birkaç âlim ise bu görüşün vahametini erken dönemlerde fark etmiştir (Kurban: 164, 197-203). Netice olarak birkaç âlim bu görüşte isabet etmişken kahir ekseriyet ise yanlıya düştüğü düşünülmektedir.

İkinci yani külli nitelikteki ihtilaf ise nesh teorisini baştan sona farklı ele alan ve onu bir anlamda altüst eden farklı yaklaşımları sembolize etmektedir. Kahir ekseriyeti temsil ettiği düşünülen ve Cadde-i Kübra'da seyrettiği kabul edilen taraf ile onların anlayış ve yaklaşımlarının tam zıddı bir tutum sergileyenler arasında gözlemlenen külli ihtilaftır. Bunun en göze gelen misali tabiinden Ubeyd b. Umeyr el-Leysi'nin (v.74/693) neshi kabul etmediğine dair nakildir. Bu görüşü Nevbahtî (v.310/922), Ebu Muslim (v.322/934) ile Safedî (v.696/1296) de, kahir ekseriyete rağmen, cesaretle dile getirmiştir. Bunlara göre Kur'an içinde hüküm kaldırılmış yani ilga veya iptal edilmiş herhangi bir ayet yoktur. Kur'an'ın bütün ayetleri muhkemdir ve yürürlüktedir. Hepsinin de hükmü bakidir. Bunlara göre nesh, tahsis, tedric, takyit, tebyin ve istisna gibi manalara hamledilmelidir. Asla hükmün iptali anlamına alınmamalıdır. Bu yaklaşımın Şehristani, Muhammed Abduh, Sör Seyyid Ahmed, Muhammed el-Hudari, Muhammed Tefvik Sıdkı, Eslem Cayrapuni, Ahmed Hasan, Ömer Rıza Doğrul, Muhammed Hamidullah, Süleyman Ateş, İsmail Cerrahoğlu, Muhsin Demirci ve M. Said Şimşek gibi tefsirle işigal eden bir kesim tarafından benimsendiği ve desteklendiği de bilinmektedir. Bu durumda İbn Kesîr (v.774/1373), Şevkânî (v.1250/1834) ve İbn Âşûr'un (v.1879-1973) neshin aklen ve naklen vaki olduğunu ve Ebu Muslim el-İsfahânî hariç Müslümanlar arasında bu konuda hiçbir ihtilafın bulunmadığını ileri sürmelerine ihtiyatla yaklaşmak gerektiği anlaşılmaktadır (Krş. Hasan: 3/105-109; 4/102-107; Büyük: 884, 904; Tay: 65).

Bu kesim göre, Kur'an'da neshin varlığı kabul edilirse, onda çelişkili âyetlerin bulunduğu kabul edilmiş sayılacaktır. Hâlbuki Yüce Allah, Nisâ suresinin 82. ayetinde Kur'an'da çelişki iddiasını reddettiğinden Kur'an'da nâsîh ve mensuh âyetlerin varlığından söz edilemez. Onlar nâsîh ile mensuhu bir çelişki olarak görürken özellikle Cessâs, Mâtürîdî ve Serahsî neshi çelişki

¹ Bu konuda bkz. A'râf 158; Enbiyâ 107; Furkân 1; Sebe' 28; Tekvîr 27.

² Bkz. En'âm 146. Ayrıca bkz. Levililer, 11, 18/9, 20/17; Tesniye, 14/3-8, 24/1-3; 27/22; Tekvîn, 9/2-4, 11; Matta, 5/31-32.

olarak görmezler. Diğer usul âlimlerinin de nesh konusunu işlerken Nisâ 82. ayetini dikkate almamaları, nesh olgusuyla bu âyetin herhangi bir sorun oluşturmadığını düşündükleri şeklinde açıklanabilir (Büyük: 905).

Buna karşılık cumhurun görüşü ilk dönemlerden günümüze kadar neshin var olduğunu, hükümlerde kimi değişiklikler yapıldığını ve bunun beşeri hayat şartları açısından gerekli olduğunu savunan bir yaklaşım da vardır ki, öteden beri güçlü ve sert bir şekilde savunulmaktadır. Bu yaklaşıma göre neshin olmasının başlıca sebepleri şunlardır: Sosyal durumun değişmesi, siyasal durumun değişmesi, iktisadi şartların değişmesi, şer'î yükümlülüklerde kimi hafifletmelere/ağırlaştırmalara gidilmesi, adaletin gerçekleştirilmesi amacıyla ayırmacılığın kaldırılması ve yerine eşitliğin getirilmesi ve istismarın önlenmesi. İşte nesh bu işaret edilen sebepler sonucu ortaya çıkan doğal bir değişim ve zaruri bir durumdan kaynaklanan kimi uygulamaların kaçınılmaz olarak güncellenmesi anlamına geliyordu (Bingöl: 565, 568-578. Krş. Büyük: 883-884). Öte yandan neshin Kur'an'da vaki olmadığı yaklaşımına delil olarak gösterilen mesnetler güçlü, tutarlı ve yeterli değildir. Bu yaklaşımda kimi ayetlerin anlamlarına yönelik daraltmalara gidildiği de ileri sürülmektedir. "Kur'an'da neshi kabul etmeyenlerin, görüşlerini desteklemek amacıyla ortaya koydukları gerekçeler, karşı tarafın delillerini iptal edecek seviyede değildir. Herhangi bir ayetin hükmünün neshedildiğine dair Hz. Muhammed'ten sahih bir rivayetin gelmemiş olması bu konuda yeterli bir delil sayılamaz (Koçyiğit: 107-108; Altundağ: 440-441).

el-Hâris el-Muhâsibî (v.243/857) eserinde nesh konusunu çeşitli yönleri ile ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Ancak onun, Kur'an'da neshin varlığını inkâr edenler meselesine değinmemesi manidardır. Onun, genel anlamda neshi kabul etmeyen herhangi bir düşünceye yer vermemesi, eserin kaleme alındığı hicri üçüncü yüzyılın ilk yarısına kadar neshi inkâr eden herhangi bir fikri akımın olmadığı kanaatini hâsıl etmektedir (Tay: 65) demek hem tespit hem de çıkarım açısından sorunlu gibi gelmektedir. Zira Ubeyd b. Umeyr el-Leysî'nin (v.74/693) neshi kabul etmediği artık bilinmektedir. Muhasibi'nin bunlardan bahsetmemiş olması iletişimin günümüz gibi gelişmediği ve Şamile'nin olmadığı bir zamanda normaldir ve büyük bir eksiklik sayılmaz.

Bir farklı yaklaşım da şöylece özetlenmiştir: "Nesh; İlahi dinin, insanların müdahaleleri neticesinde ilahilik vasfının kaybolup beşeri bir sisteme dönüşmesi halinde ilahi bir müdahale ile yeniden ilahi bir sistem haline getirilmesidir." (Çetiner: 386). Akılda insanların herhangi bir devirde ilerledikleri veya başka bir ifadeyle tekâmül ettikleri varsayımı zaten Allah'ın mülkündeki varlıklar hakkındaki "Allah'ın sünnetinde değişmezlik" kanunu ile çeliştiği de gözden uzak tutulmamalıdır. Dolayısıyla akılda -her devirde insanlar arasında görülen akıldaki farklılık ise başka bir konudur.- ve insanlarda bir tekâmül de hiçbir zaman söz konusu edilmemelidir. İnsan, ilk insan olan Hz. Âdem neyse bugün de odur ve ne aklında, ne de bedeninde herhangi bir tekâmül olmuştur. İnsan, Hz. Âdem zamanında nasıl bir varlıksa bugün de o aynı varlıktır. Tekâmül edip insanüstü başka bir varlık olmadığı gibi tedenni edip insandan daha aşağı bir mahlûk haline de gelmemiştir. Bu, insanlar hakkında cari bir kanun olduğu kadar Allah'ın mülkündeki diğer bütün varlıklar hakkında da geçerli olan yasadır, Allah'ın sünnetidir "*Ve sen, asla Allah'ın sünnetinde hiçbir değişiklik bulamayacaksın.*" (Ahzab, 62; Fatır, 43; Feth, 23).

Yani Kıyamete kadar insanlar insan, maymunlar maymun, sürüngenler de sürüngen olarak kalacak, herhangi birinde bir mahiyet değişikliği söz konusu bile olmayacaktır. Bu yüzden "Allah'ın şeriatlarının, insanların tekâmülüne, özellikle de akli tekâmülüne tabi olarak tekâmül ettiği ve mesela bu meyanda mucizelerin de peygamberlerin ellerinde insanların bu tekâmülüne uygun olarak yaratıldığı gibi bir yaklaşıma itibar edilemez. Eğer Allah'ın şeriatına muhatap olan insanda, onun aklında ve akletmesinde (aklım kullanmasında, akıl yürütmesinde) herhangi bir değişiklik yoksa onlara hitaben gelen, onlar tarafından uygulanmak üzere gönderilen şeriatta neden değişiklik olsun ki? Değişikliğin mantığında ya bir tekâmül, ya da bir tedenni mevzubahistir ki, insanlar hakkında bu ikisi de olmadığına göre onlara hitap eden şeriat da bir tekâmül ya da tedenniden bahsetmek mümkün değildir (Çetiner: 387).

Allah Teâlâ'nın insanlara göndermiş olduğu din İslam'da "izale etmek, kaldırmak, iptal etmek, değiştirmek" anlamlarında neshden bahsetmeye hiç gerek yoktur. Belki "nakletmek" anlamına bir neshten bahsedilebilir ki, Allah'ın şeriatini ihtiva eden kelamın (Allah kelamının) ulûhiyet âleminden beşeriyet âlemine, Allah katından insanlara gönderilmesi, zamanı gelince peygamberlerin dilinden insanlara bildirilmesi, el-Levhul-Mahfuz'dan insanlar katındaki kitaplara aktarılması demek olur. Ya da nesh İslam'da söz konusu olabilir ama İslam'ın "Nasih", zaman içinde ilahi sistemin yerine ikame olunmaya çalışılan beşeri sistemlerin "Mensuh" olması şeklinde bir neshten söz edilebilir. (Çetiner: 391-392). Allah Teâlâ, kendi ruhundan üfürdüğü ve bütün yaratıklardan üstün ve şerefli kıldığı insanlığı sıkıntılılarından kurtarmak üzere katından bir kurtarıcı olarak hak dinini tebliğ edip insanlar arasında yaymak, onlara atalarının hak dinini hatırlatmak, beşerileşmiş sistemlerini yeniden ilam sisteme döndürmek üzere peygamber göndermiş ve başka bir ifadeyle "dinini yenilemiş"tir. İşte bu yenileştirmenin adı nesh'tir. Allah Teâlâ, bozulan, tahrif edilen, hemen hemen bütünüyle beşer hale gelen dini neshetmiş, yerine ondan her bakımdan daha hayırlı olan hak dini koymuştur. (Çetiner: 392-393).

Birçok usul kitabı ve tefsirde Kur'an'ın kimi sure veya ayetlerinin tespit ve muhtevaları ile ilgili rivayetler "nesh" başlığı altında ele alınmıştır. Nesh ise, şer'î bir hükmün daha sonra gelen şer'î bir delil (hüküm) ile yürürlükten kaldırılması demektir (Demirci, 217-220). Konu şeriat olunca nesh edenin bizzat Şari olması gerektiği açıktır. Tarih boyunca değişmeden devam eden ve mensupları Hz. İbrahim'den beri Allah Teâlâ tarafından "Müslümanlar" olarak tanımlanan İslam Dininde mutlak şari Yüce Allah'tır; O'nun değişmez sözleri ve hükümleri günümüzde Kur'an'da yer almaktadır. Müslüman âlimlere göre ikinci derecede ve birincinin sınırları içinde kalan mevzii bir şarilik de Hz. Muhammed'e (sas) tanınmıştır. Onun sözleri, fiilleri, takrirleri ve verdiği hükümler, hadis/sünnet kitaplarında, ayrıca şiyer-i nebî eserlerinde günümüze kadar dikkat çekecek bir külliyyat olarak gelmiştir. Böyle bir durum tespiti ve sünnet tasviri başka hiçbir peygambere nasip olmamıştır (Krş. Özdeş: 39-40).

Vahiy süreci devam ederken Kur'an'ın uygulamaya yönelik az sayıdaki (mesela 5-6) hükmünde müspet yönde nesh gidilmesi fazlaca yadırganamaz, hatta doğal gelişimin bir gereği sayılabilir. Bu yönde akli izahların yanında Kur'an'da üç farklı ayet delil olarak gösterilmektedir.³ Bunun yanı sıra söz konusu ayetleri önceki şeriatlara hamletmek ve onlarda yer alan kimi uygulamalara son verilmesi şeklinde izahlar yapmak da kökleri kadim gelenekte yer alan bir yaklaşım biçimidir. Nesh ve o manaya işaret eden tüm yazını cemiyeti ıslah ve inşa şartlarıyla bağlantılı biçimde ele alıp buralarda söz konusu hüküm değişikliğini tedrici ile izah etme eğiliminde olan bir kesim de vardır (Çiçek, 2020: 136). Bu konunun detayları makale formatının planlanan sınırlarını aşacağından onları ilgili eserlere havale etmek durumundayız.⁴

Deliller sübut ve katiyet açısından mülhaza edildiğinde Allah'ın hükümlerinin Hz. Muhammed'in kimi uygulamalarını nesh edebileceği düşünülmektedir. Şafii buna itiraz etse de, genel kabul gören görüş budur (eş-Şâfiî, 1358/1940: 137 vd.).

İlk dönem kaynaklarına göre hükmü yürürlükten kaldırılmış uygulamalar pratik olarak üç kısma ayrılmıştır:

1. Hükmü yürürlükten kaldırılıp metni bâki olanlar. Seleften Kur'an'da bu türden hükümler olduğuna dair pek çok rivayet ve görüş nakledilmiştir. Bunların sayısının yüzlerce (mesela 540, 250, 240 ayet) olduğu istikrai açıdan tespit edilebilir. Şu farkla ki, selef genelde tahsis, takyit, müphemî beyan, mücmeli tafsil, tedrici ve hatta istisnayı bile nesh içinde mütalaa etmiştir (Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/28 vdd.). Bunlar paranteze alındığında Suyutî'nin tespitine göre 20/21, Dehlevî'nin tetkikine göre 5, Mustafa Zeyd'in araştırmalarına göre 5-6 kadardır (Suyutî, 1987:3/59-77, 65-68; Dehlevî, 1980: 35-49; Zeyd, 1987: 1/407-408). Yani ihtilafın ve iksarın asıl sebebi kavram kargaşasından kaynaklanmaktadır (Özdeş, 2001: 41). Kavramlar, terimler ve tanımlar dakik biçimde incelendiğinde durumun o kadar vâhim olmadığı açıklık kazanmaktadır (Krş. Çiçek, 2020: 136, 138). Bunlar Muhammed b. İdris eş-Şafii ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî'den itibaren tetkik edilmeye başlanmış ve daha kapsamlı, tutarlı, genel geçer bir tanıma ulaşılmaya çalışılmıştır (Gezgin, 2001: 50-51; 61-62). Bununla beraber Kur'an'da neshi mutlak manada reddeden yaklaşımlar da söz konusudur (Cebrî, 1980: 13; Zurkânî, 1943: 2/72, 80-82, 145-148).

2. Metni yürürlükten kaldırıldığı halde hükmü bâki kalanlar. Bu tür neshihte metin bir şekilde muhafaza edilmiş olsa da Mushaf'ta yer almamıştır. Buna dair birçok sebep zikredilebilir ancak biz burada detaylara girmeden doğrudan konuya birkaç misal vermekle yetineceğiz. Bu kısım nesh için ilgili kaynaklarda şu rivayetlere yer verildiği gözlenmektedir. Mesela "recm âyeti" diye ünlenmiş olan, "Yaşlı (evli) erkek ve kadın zina ettiği zaman onları recmedin..." anlamındaki rivayet bunlardan sadece bir tanesidir (Buhârî, *Hudûd*, 30, 31, İ'tişâm, 16; Müslim, *Hudûd*, 15). Rivayete göre ünlü sahâbi Übey b. Kâ'b, bu metnin daha önceleri Ahzâb sûresi içerisinde yer aldığını ifade etmiştir (Hâkim, 2/415, 4/359; Tay: 66-67).

Bunlar haber-i vâhîde dayanan rivayetlerdir ve bunlarla ayetlerin tespiti makul olur mu şeklinde kuşkuyla yaklaşanlar vardır. Kur'an ayetleri ve bunların neshinin sadece bu rivayetlere dayandırılmasının birçok sakıncası olduğu aşikârdır (Zerkeşî, 2/36). Kimileri de bu çelişki ve kuşkulardan kurtulmak için rivayetin sözünü ettiği metni ayrı, hükmü ise ayrı kategoride değerlendirme yolunu seçmişlerdir (Gazzâlî, 2/96. Krş. Özdeş, 2001: 41).

3. Hem metni hem de hükmü yürürlükten kaldırılanlar. Selef'ten yani ilk üç asrın ulemasından bu konuda nakledilen rivayetlerin 5-10 farklı konuda kimi ayet veya surelerin sonraları bütünüyle yürürlükten kaldırıldığı ve tamamen yok olup gittiği veya tamamen unutulduğu (unutturulduğu) açıkça ifade edilmektedir (Buhârî, *Rikâk*, 10; Müslim, *Zekât*, 116-119; Hâkim, 2/224, 415, 4/359). Mesela Hz. Âişe'den (ra) gelen rivayete göre sütkardeşliğine ve bunun evlenmeye mani oluşturmaya ilişkin on kere emme (emzirme) hakkındaki âyet daha sonra gelen beş emzirme hükmü ile yürürlükten kaldırılmıştır (Müslim *Radâ'*, 24; İbn Mâce, *Nikâh*, 35; Ebû Dâvûd, *Nikâh*, 10; Tirmizî, *Radâ'*, 3; Nesâî, *Nikâh*, 51). Kur'an'da böyle bir açıklamanın yer almadığı malumdur. Orada (Kur'an'da) ne ilkinde ne de sonradan geldiği söylenen hükmü ifade eden metne ilişkin en ufak bir işarete rastlanmaz.⁵ Harîs Muhâsibî'nin nesh ile ilgili açıklamaları ilginçtir. O, *Fehmu'l-Kur'an*'da ahkâma ilişkin neshi 15 bölüm şeklinde taksim etmiş, Tay da ilgili makalesinde bunları birçok misalle tablolar halinde bir araya getirerek bu taksimi daha faydalı hale getirmiştir (Muhâsibî: 364-367; Tay: 64-65, 66-78).

Nesh konusu ihtilafli bir mesele olduğundan onunla alakalı çok sayıda kitap ve makale ve araştırma yazıları yazılmıştır. Yine de nesh, her zaman ilgi gören bir konu olmuştur (Okumuş, 2009: 175-181). Selef (ilk üç asır uleması) ile Halef arasında nesh konusunda derin bir kavram kargaşası olduğu netleşmiş durumdadır. Takyit, tebyin, tahsis hatta kimi yerlerde istisna bile nesh kapsamında mülhaza edilmiştir. İleriki dönemlerde meseleler, kavramlar ve hudut netleşmiştir. Zamanla derin ihtilaflar da makul bir düzeye çekilmiştir. Bu süreçte dünya kadar araştırma ve incelemeye yapılmıştır (Krş. Özdeş, 2001: 41-45; Gezgin, 2001: 51-52). Lakin burada metni mensuh olan âyetler konusu bu kadar (pek) ilgi görememiştir. Bunun sebebinin neshin kabulü ve reddi ile alakalı olduğu düşünülmektedir. Son dönemlerde neshi mutlak manada kabul etmeyenlerden, daha tali bir mesele olan metni nesh uğramış ayetlerle ilgili bir çalışma yapmaları beklenemeyebilir. Fakat neshi kabul edip savunan taraftan da konu ile ilgili derli toplu bir çalışma ortaya konmamıştır. Bazı kitaplarda alt başlık olarak konuya değinilmiş, bazen de müstakil bir makale olarak konuya çok dar ve sınırlı bir şekilde değinilmiş fakat elle tutulur, kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.⁶

³ Bu ayetler nüzül sırasına göre şunlardır: Nahl 101; Ra'd 39; Bakara 106.

⁴ Nesh konusu İ'câzu'l-Kur'an gibi onlarca hatta yüzlerce varan kitap, makale ve tezin yapıldığı bir alandır. Bu konuda derli toplu seçkin bir yazın için bkz. Abdulhamit Birışık, TDV İA, "Nesh" 4/5: *Literatür*, İstanbul 2006, 32/584-586.

⁵ Hem hüküm hem de tilavet olarak nesh edilmiş ayetlere nikâhı haram kılacak emzirme adedini bildiren ayetler misal verilmiştir. Önceleri ayet 10 emzirme ile nikâhın haram kılındığını belirtirken, bunun hükmünü 5 emzirme ile belirleyen ayet ile nesh edilmiş sonra da her ikisi de hem tilavet hem de hüküm olarak nesh edilmiştir. Okumuş, 2009: 177-178.

⁶ Yapmış olduğumuz araştırmanın, kendi alanında kapsamlı bir çalışmanın mukaddimesi sayılabileceğini düşünüyoruz. Bkz. Mikail Akboğa, Kur'an'da Yer Almadığı İddia Edilen Ayetler Meselesi, (Malatya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Kur'ân'da Yer Almadığı İddia Edilen Âyetlere delalet eden rivayetler, tefsir kitaplarında kısmen yer almaktadır. Bu rivayetlerin asıl mercii hadis kitaplarıdır. İncelememizde tefsir kitapları paranteze alınmaksızın bu rivayetlerin hadis kitaplarında geçtikleri yerler tespit edilmiştir. Ardından bu rivayetlerin haber-i vâhit olma özellikleri irdelenmiştir. Neticede onların bilgi ve amel (teorik ve pratik) değeri tetkik edilmiştir. Son olarak da söz konusu rivayetlerin kabul edilebilirliği tartışmaya açılmıştır.

Şimdi bu konuları asıl mesnetleri ve delilleriyle irdelemeye geçilebilir.

2. BAZI RİVAYETLER VE İLK KAYNAKLARI

2.1. “Recm Ayeti” ile Alakalı Rivayetler

Birçok hadis kitabında farklı tariklerle (Muslim, Hudûd, 4; Tirmizî, Hudûd, 7; Ebû Dâvûd, Hudûd, 23) zikredilen recm hadisesi ile ilgili rivayetin, ilk dönem kaynaklarından Buhârî’de (v. 256/870) İbn Abbas’tan Ömer b. el-Hattâb’ın şunları söylediği rivayet edilmiştir, “Allah (cc) Muhammed’i (sas) hak ile gönderdi ve ona kitabı vahyetti. Ona vahyedilen şeylerden biri de recm âyetidir. Biz bu âyeti okuduk, anladık, iyice belledik. Bundan dolayı Hz. Peygamber zina edenleri recm etti. Ondan sonra biz de recm ettik. Korkarım ki, uzun bir zaman geçtikten sonra, birileri kalkıp da “Biz Allah’ın kitabında recm âyetini görmüyoruz” diyecek ve böylece Allah’ın vahyettiği bir farızı yapılmaması gereken bir görevi ihmal ederek dalalet düşecektir. Hâlbuki zina eden evli her erkek ve kadının recmedilmesi hususu Allah’ın kitabında sabittir.⁷ Recm, şahitlerle veya gebelikle yahut da suçu itiraf etmekle sabit olursa uygulanır” (Buhârî, Hudûd, 31).

2.2. On Defa Emzirmenin Beşe İndirilmesi Rivayeti

Muslim’de (v.261/875) geçtiği şekliyle bu hadisin tercümesi şöyledir: “Hz. Âişe (ra) şöyle demiştir: “Kur’ân’da indirilenler içerisinde nikâhı haram kıldığı bilinen 10 kere süt emme âyeti vardı. Sonra bu 10 kere emme, bilinen 5 kere emme ile neshedildi. Bu, Kur’ân’dan bir âyet olarak okunuyorken Resûlullah (sas) vefat etti” (Muslim, Rada’, 24; Muvatta, Rada’, 1289; Ebû Dâvûd, Nikâh, 10; Nesâî, Nikâh, 51. Okumuş, 2009: 177-178).

2.3. “Bizim Durumumuzu Kavmimize Haber Verin”

Bi’r-i Maüne civarında şehit edilen sahabilerin, şehit edildikleri esnada bu hadisenin Peygamberimize âyet olarak vahyedildiğini ifade eden rivayet de ilk dönem kaynaklarda yer alan diğer bir rivayettir:

“...Allah Resûlu (sas) Suleym Oğulları’ndan bazı kabilelere ve Benî Amir’e yetmiş kişiyi gönderdi. Bi’r-i Maüne civarına vardıklarında dayım arkadaşlarına dedi ki: “Resûlullah (sas) hakkında kendilerine tebliğ için bana emân verilerse tebliğ ederim, eğer emân vermezlerse sizler bana yakın bir yerde bulunmuş olursunuz” dedi ve ilerledi. Suleym Oğulları önce dayıma eman verdiler. O da Peygamber (sas) hakkında onlarla konuşurken onlar aniden aralarından bir adama işaret ettiler. O da dayıma mızrak sapladı ve mızrağı göğsünden çıkardı. O esnada dayım “Allahu Ekber Ka’be’nin sahibine yemin ederim ki, ben kazandım” diye bağırdı. Sonra Suleym Oğulları dayımın geri kalan arkadaşlarına döndüler ve dağa kaçan topal bir kişi hariç hepsini öldürdüler. Râvî Hemâm: “Bunun beraberinde diğer bir adamı da söylediğini sanıyorum” demiştir. O anda Hz. Cebrail (as) bu faciayı Peygamber’e “Seriyye’deki bütün sahabiler Rabblerine kavuştular. Allah onlardan râzı oldu onları da râzı etti” diye haber verdi. O zamanlar biz Cibril’in bu haberini Kur’ân’dan “Bizi kavmimize haber veriniz ki biz Rabbimize kavuştuk. O bizden râzı oldu bizi de râzı etti” diye âyet olarak okuduk. Bir süre sonra bu âyet neshedildi. Bu facia üzerine Peygamber (sas) Allah’a ve Resûlu’ne isyan eden Ri’l, Zekvân, Benî Lihyân ve Benî Usayye kabilelerine 40 sabah beddua etti” (Buhârî, Cihâd, 9; Muslim, Mesâcid, 297).

2.4. Âdemoğlunun İki Vâdi Dolusu Mah Olsa Üçüncüsünü İster Rivayeti

“...Âdemoğlunun iki vâdi dolusu altını olsa üçüncüsünü ister. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur. Allah tövbe edenin tövbesini kabul eder” (Buhârî, Rikâk, 10; Yolcu, 19; Okumuş, 178).

Buhârî’nin lafzıyla buraya aldığımız hadisin, Muslim’de (v.261/875), Ebû Mûsâ el-Eş’arî’den gelen rivayetinde şu ziyade vardır: “Bizler bir süre okuduk. O süreyi şiddet ve uzunlukta Tevbe Süresi’ne benzetirdik. Sonra o süre bana unutturuldu. Ancak ben, o süreden şunları ezberimde tutabildim: “Âdemoğlunun iki vâdi dolu altını olsa, mutlaka bir üçüncüsünü isterdi. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur” (Muslim, Zekât, 119).

2.5. Ahzâb Süresi Bakara Süresi Uzunluğunda İdi Rivayeti

Metnini Ahmed b. Hanbel’den (v.241/855) aldığımız ve diğer kaynaklarda da geçen hadisin manası şöyledir: “...Asım b. Behdele o da Zirr’den naklederek dedi ki: “Ubeyy b. Ka’b bana Ahzâb Süresini kaç âyet olarak okudun veya saydın? Dedi. Dedim ki yetmiş üç âyet olarak. Ubeyy dedi ki: Kesinlikle hayır, ben Ahzâb’ın Bakara’yla denk olduğunu gördüm. Vallahi biz Ahzâb Süresinde “evli kadın ve erkek zina ettiklerinde Allah’tan bir ceza olarak onları recm edin, Allah azizdir hâkimdir” âyetini okuduk” (Yolcu, 18; Musned, 5/132; Hâkim, 4/360; Nesâî, 6/408; Beyhakî, 8/367).

2.6. Keçinin veya Koyunun Yediği Sahifeler Rivayeti

⁷ Derveze, metni mensuh, hükümü baki âyetler şeklinde tasnif edilen nesh kısmını kabul etmez. Ona göre bunun anlaşılabilir bir tarafı yoktur. O bunu bir kanunu yasa olmaktan çıkarıp onun yürürlüğünü devam ettirmeye benzetmiştir. Bunun kanunsuz suç ve ceza ihdas etmeye yol açacağını bunun ise ilahi hikmete aykırı olacağını savunmaktadır. İçinde insanın can emniyetine ve dokunulmazlığına halel getirecek bir hüküm barındıran bir âyetin metin olarak mensuh ama hüküm olarak baki olduğunu savunan anlayışa hayret ettiğini açıkça ifade etmektedir. Krş. Okumuş, 179.

İbn Mâce'de geçtiği şekliyle aldığımız hadisin manası şöyledir: "...Hz. Âişe (ra) şöyle demiştir: "Recm ve bebeği on defa emzirme âyeti inmişti. Bunlar bir sahifede yazılı olup sedirin altında idi. Allah Resûlu (sas) vefat edip, bizde onun ölümü ile meşgul iken bir keçi içeri girip âyetlerin yazılı olduğu sahifeyi yedi" (İbn Mâce, Nikâh, 36).

2.7. Babalarınızdan Yüz Çevirmeyin Rivayeti

Hadis Buhârî'de geçen şekliyle şöyledir: "Sonra bizler Allah'ın Kitabında okuduğumuz şeyler içinde "babalarınızdan yüz çevirmeyiniz çünkü sizin onlardan yüz çevirmeniz küfürdür veya sizin babalarınızdan yüz çevirmeniz, muhakkak ki sizin için bir küfürdür." âyeti de vardı" (Buhârî, Hudûd, 31).

2.8. Müsebbihât'a Benzetilen Sûre Rivayeti

İlk dönem temel kaynaklardan biri olan Muslim'de yer alan diğer bir rivayet ise şöyledir; "Bana Suveyd b. Said rivayet etti. Dedi ki: Bize Ali b. Müshir Davud'tan o da Ebu Harb b. Ebi'l-Esvet'ten, o da babasından rivayet etti. Ebu'l-Esvet şöyle demiş: Ebu Musa el-Eş'ari Basralıların kurra olanlarına haber gönderip yanına çağırdı. Bunun üzerine onlardan üç yüz kişi onun yanına geldiler. Ebu Musa onlara: Sizler Basralıların hayırlıları ve kurra olanlarıdır. Kur'an'ı tilâvet edin. Sakın Kur'an okumadan uzun vakit geçirmeyin. Sonra sizden öncekilerin kalplerinin katılaştığı gibi sizin de kalpleriniz katılaşıyor. Bizler bir sûre okuduk, O sûreyi şiddet ve uzunlukta Tevbe Sûresine benzetirdik, Sonra o sûre bana unutturuldu. Ancak ben, o sûreden şunları ezberimde tutabildim: "Âdemoğlunun iki vâdi dolu altını olsa, mutlaka bir üçüncüsünü daha isterdi. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur." Bir sûre daha okuduk, onu Müsebbihât sûrelerinden birine benzetirdik. Bana o da unutturuldu. Ancak o sûreden şu âyet ezberimde kaldı: "Ey iman edenler! Yapmadığınız şeyleri niçin söylüyorsunuz, Sonra bunlar boyunlarınıza bir şahadet olarak yazılır da, kıyamet gününde onlardan mesul olursunuz" (Yolcu, 17; Muslim, Zekât, 39).

2.9. "İkinci Namazına Dikkat Edin" Rivayeti

"Berra b. Âzib, Şakik b. Ukbe'den rivayet ederek şunları kaydetmiştir: "Namazları ve ikinci namazını muhafaza edin" âyeti indi. Biz de onu Allah Resulü (sas) zamanında Allah'ın dilediği kadar okuduk sonra Allah: "Namazları ve orta namazı muhafaza edin" âyetiyle öncekini neshetti. Şakik'in yanında oturan, kendisine Zahir denilen bir adam Şakik'e: "O zaman bu ikinci namazdır" dedi. Şakik: "Ben sana âyetin nasıl indiğini ve Allah'ın nasıl o âyeti neshettiğini haber verdim. Allah (cc) en iyisini bilendir" cevabını verdi (Muslim, Mesâcid, 36; Musned, 4/301; Nesâi, Salât, 14).

2.10. "O Sûre Dün Neshedildi" Rivayeti

"İbn Şihâb şöyle der: Ebu Ümâme b. Süheyl b. Huneyf, Said b. Müseyyib'in meclisindeki bir olayı, bana şöyle haber verdi ve dedi ki: "Ezberinde bir sûre olan birisi, gece okumak için kalkar ama bir türlü hatırlayıp okuyamaz. Sonra başka bir adam da kalkar onu okumak ister ama hatırlayamaz. Sonra başka biri kalkar o da aynı şekilde hatırlayamaz. Böylece sabah olur olmaz hemen Resûlullah'a (sas) gelirler. Onlardan biri: "Ya Resûlallah! Gece falan sûreyi okumak için kalktım ama bir türlü hatırlayamadım" dedi. Sonra diğeri: "Ya Resûlallah! Ben de sadece bunun için geldim" dedi. Sonra diğeri: "Ben de bunun için geldim ya Resûlallah" dedi. Resûlullah (sas) onlara şu açıklamayı yaptı: "o sûre dün neshedildi." (Yolcu, 16).

Ukayl ise bu hadiseye şu ifadeyi de eklemiştir: "İbn Müseyyib oturuyordu ve bu olayı yadırgamıyordu" (Sellâm 14-15; Muhâsibî, 1971: 256, 406; Tahâvî, 1994: 5/271-272; Cevzî, 2003: 1/158).

2.11. "İlk Defa Cihât Ettiğiniz Gibi Cihât Edin" Rivayeti

"Ömer b. el-Hattab (ra), Abdurrahman b. Avf'a dedi ki: "İlk defa cihât ettiğiniz gibi cihât edin âyetinin bize indirildiğini görmedik mi? Şu an onu bulamıyoruz." Abdurrahman: "Kur'an'dan çıkarılanlar gibi bu da çıkarıldı" dedi" (Sellâm 325; Muhâsibî, 1971: 403; Cevzî, 2003: 1/164)

Hâris el-Muhâsibî (v.243/857) bu konuda şöyle demiştir: "Cihât Allah'ın kitabında sabittir. Burada zikredilen lafızla, bu âyetin resmi yani metni kaldırılmıştır" (Muhâsibî, 1971: 403).

2.12. "Diğer Günler Peş Peşe Tutun" Rivayeti

Abdullah b. Ömer (ra): "Orucunu yediğin gibi diğer günlerde onu tut" dedi. Sonra İbn Ömer, Urve'den naklederek dedi ki: Hz. Âişe (ra): "Diğer günlerde tutmadıklarınızı peş peşe tutun" âyeti indi sonra "peş peşe" lafzı nesh olundu" dedi (es-San'anî, 1970: 4/241-242; Dârekutnî, 3/170; Beyhakî, 4/430-431)

2.13. "Sizden Biriniz 'Kur'an'ın Tamamını Ezberledim' Demesin" Rivayeti

"İbn Ömer (ra) dedi ki: Sizden biriniz Kur'an'ın tamamını ezberledim demesin, tamamının ne olduğunu nereden bilecek, çünkü Kur'an'ın çoğu kaldırılmıştır. Ancak Kur'an'ın kalan kısmını ezberledik, desin" (Sellâm, 325)

2.14. "Abdullah, Kur'an'dan Neshedileni de Öğrendi" Rivayeti

"İbn Abbâs'tan gelen rivayete göre o şöyle demiştir: İlk olarak hangi kıraate itibar ediyorsunuz? diye sordu. Dediler ki: Abdullah'ın kıraatine. Dedi ki: Evet o son arz edilen kıraattir. Çünkü Kur'an her senede bir defa Resûlullah'a (sas) arz edilirdi. Ama vefat edeceği sene ona iki defa arz edildi, Abdullah da buna şahit oldu ve Kur'an'dan nesh olanı da değiştireni de öğrendi" (İbn Ebu Şeybe, 2004: 10/278; Ahmed: Musned, 1/363; Nesâi, 7/248, 353).

2.15. "O Azap Sûresi'dir" Rivayeti

“Huzyfe (ra) şöyle demiştir: “Berâe (Tevbe) sûresinden okuduklarınız ancak onun dörtte biridir. O Azap Sûresi iken, siz onu Tevbe Sûresi diye adlandırıyorsunuz” (Hâkim, 2/361; Taberânî, 2/85-86; İbn Ebu Şeybe, 2004: 10/242)

2.16. “Bana Kur’ân’a Yazılmayan İki Âyet Okuyun” Rivayeti

“Ebu Sufyân el-Kelâ’î şöyle der: Mesleme b. Muhalled el-Ensârî yanlarında Ebu’l-Kenûd Sa’d b. Malik olduğu halde şöyle dedi: “Bana Mushaf’ta yazılmayan iki âyeti okuyabilir misiniz?” diye sordu, oradakiler okuyamadılar. Sonra Mesleme şu âyeti okudu: “Allah yolunda canları ve mallarıyla cihât edip hicret eden müminleri, kurtulacak olan sizlersiniz diye müjdeleyin. Hicret eden bu müminleri barındıran, onlara yardım eden ve Allah’ın gazap ettiği topluluğa karşı müminlerle birlikte savaşanlara, yaptıklarına karşılık olarak onlara göz aydınlığı olup gizlenen şeyi, kimse bilemez” (Sellâm, 301).⁸

2.17. Hal’ (خلع) ve Hafd (حذف) Sûreleri Rivayeti

“Said b. Abdurrahman b. el-Ebzî babasından rivayet ederek şöyle der: “Ömer b. Hattab’ın (ra) arkasında sabah namazını kılarak kiraattten sonra, rükûdan önce şunları okuduğunu işittim: “Allahım! Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senin için namaz kılıp secde ederiz; yalnız sana yönelir ve yardım isteriz. Rahmetini umar azabından korkarız. Senin azabına ancak kâfirler uğrar. Allahım! Yalnız senden yardım ve bağışlanma dileriz. Seni hayırla över ve sana nankörlük etmeyiz. Sana iman eder ve boyun eğerez. Seni inkâr edenlere itaat etmeyiz” (Beyhakî, 2/299; İbn Ebu Şeybe, 2004: 3/268; Okumuş, 178.).

Burada verdiğimiz bu rivayetler görüldüğü gibi ilk kaynaklarda yer almaktadır. Daha çaplı araştırma yapanlar bu rivayetlerin burada verdiklerimizden ibaret olmadığını müşahede edeceklerdir (Krş. Gezgin, 2001: 55-57). Bu çalışmada bizim kaydettiklerimiz, metni nesh edilen ayetlerin varlığına delalet etmesi açısından yeterlidir. Bu rivayetlere ve birçok güvenilir ravi tarafından rivayet edilen ve pek çok mevsuk kaynaktan yer alan rivayete göre, Kur’ân’ın bazı surelerinin içerik ve genişliği bugün Mushaf’ta yer aldığı şekildedir. Bunun yanı sıra bilinen ve amel edilen birçok ayet de ya unutulmuş ya da yok olup gitmiştir. Bu tür rivayetler, muhteva açısından Kur’ân’ın ilahi muhafaza altında olduğu ve bizzat Allah tarafından korunduğu sabitesi ve Müslümanların genel görüşü ile bağdaşacak gibi değildir. Burada izaha muhtaç bir konunun olduğu izahattan varestedir. Özellikle hadis ulemasının ve tefsir bilginlerinin bu konuya eğilmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla makul, mutedil ve tutarlı bir izah yapmaları beklenmektedir (Krş. Gezgin, 2001: 55-60).

Şimdi bu rivayetlerin hangi konularda ve alanlarda yoğunlaştığına bir göz atalım. Bu da problemin niceliği ve niteliği hakkında bize bir fikir verecektir.

3. RİVAYETLERİN YOĞUNLAŞTIĞI ALAN

Metni yürürlükten kaldırıldığı söylenen ayetlere işaret eden bu ve benzeri rivayetler, âlimler tarafından farklı sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Mesela ‘Ulumu’l-Kur’ân kitaplarında bu rivayetler, Kur’ân-ı Kerimi de kapsayacak şekilde şöyle sınıflandırmıştır:

1-) Hükümü mensûh metni bâkî âyetler: Mesela: Kocasını ölen kadının bir yıl iddet beklemesini öneren Bakara 231. ayetinin hükümü nesh edildiği halde metni baki kalmıştır (es-Suyûtî, 2/58; Zerkeşî, 2/35).

2-) Metni mensûh hükümü bâkî âyetler: Mesela: Zina eden yaşlı kişilerin Recm edilmesi gerektiğini bildiren âyet gibi.

3-) Hem hükümü hem metni mensûh âyetler: Mesela: Süt akrabalığı oluşması için on defa emmenin (emzirmenin) gerekli olduğunu bildiren ayetin, daha sonra bu konuda gelen beş emzirme ile nesh edilmesi gibi. Rivayete göre Resulullah (sas) vefat ederken bunlar hala Kur’ân’dan okunan ayetlerdi” (Yolcu, 15; Ebû Dâvud, Nikâh, 10; Suyûtî, 2/58-65; Kattân, 252; Zerkeşî, 2/35).

Bu sınıflandırmaya göre metni Kur’ân’dan kaldırıldığı söylenen rivayetler Kur’ân ayeti olarak değerlendirilmiştir.

Bu tür rivayetlerin yoğunlaştığı alan bakımından değerlendirilmesi hususunda makul olan taksim, fıkıh ve fıkıh usulü âlimlerinin taksimidir. Onlar bu rivayetleri hükme konu olan ve hükme konu olmayan rivayetler şeklinde bir taksime tabi tutmuşlardır.

Hükme konu olan rivayetlerden tespit edilebilenler iki tanedir. Bunlardan birisi recm ayeti olduğu söylenen rivayettir. Diğeri ise on defa emzirmenin beş defa emzirme ile nesh edildiği söylenen rivayettir.

Hükme konu olmayan rivayetler ise önceki bölümde zikredilip bu iki rivayetin dışında kalan “bizi kavmimize haber veriniz...”, “Âdemoğlunun iki vadi dolusu altını olsa...”, “ Ahzâb suresi, Bakara suresi uzunluğunda idi...” gibi hüküm içermeyip, bazı konularda bilgi veren ve ahlaki birtakım ilkelere değinen rivayetlerdir.

Rivayetlerin yoğunlaştığı alanın tespiti onların nicelik ve nitelikleriyle farklılık arz etmektedir. Her ilim dalı onları farklı biçimde ele alıp değişik biçimde ve farklı konularda değerlendirebilir. Bu da onların her disiplin tarafından farklı kategorilere konması anlamına gelecektir. Bir de tam bir ölçü verebilmek için tüm rivayetleri detaylarıyla ele almak gerekecektir. Bunun da

⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Osman Kaya, Kur’ân’ın Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2014), 19/31: 136-183.

bizim araştırmamızın sınırları içinde ele alınması mümkün değildir. Dolayısıyla onu daha kapsamlı ve derin araştırmalara bırakmak durumundayız.

Şimdi de bu tür rivayetlerin ilmi değeri ve kabul edilebilmesinin şartları konusuna geçebiliriz. Bu başlık altında bu rivayetlerin inanç sistemi, ahlaki normlar ve ahkâm açısından neyi ifade ettiği, Onların tutarlılık ve bağlayıcılık durumlarının neler olduğu, gibi sorulara cevap verilecektir.

4. RİVAYETLERİN KABUL EDİLEBİLİRLİK DURUMU

Birinci bölümde zikredilen rivayetlerin kabul durumu iki başlık altında değerlendirilmeye çalışılacaktır. Birinci başlık altında, zikredilen rivayetlerin tümünün haber-i vâhit olma yönü dikkate alınarak haber-i vâhid'in mahiyeti, ikinci bölümde ise, İslam Âlimlerinden bir kısmının bu rivayetlere yaklaşım biçimleri değerlendirilecektir.

4.1. Haber-i Vâhid, Bilgi Değeri ve Amel Edilebilirliği Sorunsalı

Usûl âlimleri genel olarak haberi ikiye ayırmışlardır. Birincisi, mütevâtir haberdir ki bunun üzerinde nerdeyse herhangi bir ihtilafın olmadığı ve mütevâtir haberin hem bilgi değerinin olduğu hem de amel edilebilirliği hakkında ittifak olduğu söylenebilir. Ama aynı şeyin haber-i vâhit rivayetler için söylenip söylenemeyeceğine karar verilebilmesi için haber-i vâhidin incelenmesi gerekmektedir.

4.1.1. Haber-i Vâhit

Sözlükte: “haber” ve “vâhit” kelimelerinden oluşan haber-i vâhit, tek kişinin verdiği haber anlamına gelir (Yığın, 2013: 279). Istilahta ise birçok tanımı yapılmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Gazzâlî (v.505/1111) haber-i vâhidi, “Tevâtür derecesine ulaşmayan haberdir. Doğruluğu bilindiği için peygamber sözü haber-i vâhit değildir” (Gazzâlî, 2017: 316).Şeklinde ifade eder.

İbn Hazm (v.456/1064) haber-i vâhidi, “Bir ravinin başka bir raviden naklettiği haberdir” (İbn Hazm, 1983: 1/108) şeklinde tanımlar.

Pezdevî (v.493/1100) haber-i vâhidi, “Meşhur ve mütevâtir olmamak şartıyla, bir, iki veya daha fazla kişinin rivayet ettiği haberdir” (Bezdevî, 152) şeklinde ifade eder.

En kapsamlı tarif olarak Hanefilere nispet edilen şu tanım zikredilebilir: “Haber-i vâhit mütevâtir ve meşhurun altında olup, birkaç kişi tarafından nakledilen, şeklen ve mânen şüphe barındıran, bir ihtimalle Resûlullah’a nispet edilen haberdir” (Bezdevî, 152)

4.1.2. Haber-i Vâhidin Kısımları

Haber-i vâhit âlimler tarafından farklı şekillerde taksim edilmiştir. Bu taksimde genel kabul gören taksim bilgi değeri esasına dayanarak yapılan ikili taksimdir (Yığın, 2013: 281-282).

Birincisi: ilim ifade etmesi, haber verenin doğruluğunu gösteren, delillere dayalı olan haberdir. Mesela kendisinin dışında harici bir delil olan mucize ile doğruluğu desteklenen Peygamberin verdiği haber, ilim ifade eder.

İkincisi: ilim ifade etmesi, haberi verenin doğruluğunu gösteren delillere dayalı olmayan haber-i vâhit'tir. Bu da bir delilin bulunup bulunmamasına göre ilim ifade eden ve ilim ifade etmeyen şeklinde ikiye ayrılır: birincisi, haberi aktaran kişilerde adalet ve sayı şartı veya bu ikisinden bir şart yerine gelirse ilim ifade eder. İkincisi, bu şartlar bulunmuyorsa bu haber ilim ifade etmez (Kubat, 2004: 263; Yığın, 2013: 281-282).

Haber-i vâhidin, haberi verenin doğruluğu konusunda delilin bulunup ilmi gerektiren kısmını âlimler altı kısma ayırmışlardır (Gazzâlî, 2017: 308-309; Yığın, 2013: 281-282).

“Birincisi, haberi verenin doğruluğunu Allah’ın onayladığı haberdir. Kur’ân’ın bazı sahabilerin söylediklerini onaylaması bu kabildendir.”

“İkincisi, Peygamberlerin göstermiş olduğu mucize ile desteklenen haberdir. Peygamberlerin doğruluklarına mucize delildir.”

“Üçüncüsü, mucize gösteren Peygamberlerin doğru olduğunu bildirenlerin haberidir. Bunların yalanı, Peygamberin yalancılığı gösterdiğinden, mümkün değildir. İcma-ı ümmetin bağlayıcılığı buna dayanmaktadır. Bundan dolayı bir konuda icma oluştuğunda buna uymak zorunludur.”

“Dördüncüsü, bir şeyin Peygamber’in huzurunda anlatılıp onun bilgisine sunulması ve Peygamber’in bunu reddetmemesi şeklinde ortaya çıkan haberdir. Çünkü Peygamber yalanı onaylamaz.”

“Beşincisi, birinin, kalabalık bir grup önünde bir olayı anlatıp onların bilgisine sunması ve bu grubun bunu reddetmemesi ile ortaya çıkan haberdir. Çünkü bir topluluğa sunulan bilginin yanlış olması durumunda kimsenin itiraz etmemesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu tür haber de ilim ifade eder.”

“Altıncısı, ümmetin bir konu üzerinde icma ederek kabul ettiği haberdur. Bu haberin üzerinde icmanın oluşması haberin doğruluğunu gösterip ilim ifade eder” (Yığın, 2013: 281-282)

“Zikredilen altı maddedeki haber-i vâhitler, delil bulunduğundan dolayı istidlale dayalı olarak kesin bilgi ifade edip ameli gerektirmektedir. Zikredilen haberlerin ilim ifade etmesi harici bir delile dayanmasından dolayıdır. Ayrıca bu haberler kendisine şahitlik edenler için ilim ifade eder. Sonraki nesiller için ilim ifade etmesi isnadındaki güce bağlı olarak değişebilir. Ama çoğunlukla ilim ifade etmeye devam etmiştir. Çünkü Âlimler bu altı şekilde gerçekleşen haberin bilgi ifade ettiği hakkında neredeyse ihtilaf etmemişlerdir” (Gazzâlî, 2017: 308-309)

İlk kısımda işlemiş olduğumuz rivayetler, yukarıda yapılan ikili taksimin ikinci kısmına yani haberi verenin doğruluğunu gösterip delillere dayalı olmayan, bir delilin bulunup bulunmamasına göre ilim ifade eden veya etmeyen kısma girmektedirler. Sonraki başlıkta bu kısım izah edilmeye çalışılacaktır.

4.1.3. Haber-i Vâhidin Bilgi ve Amel Değeri

Yukarıdaki ikili taksimatın birinci bölümünün altında, altı grup haber-i vâhidin bilgiyi gerektirdiği konusunda genel bir ittifakın olduğu ifade edildi. Bunların dışında kalan yani ikili taksimin ikinci bölümünün konusu haber-i vâhidin bilgi değeri ve ameli konusudur.

Bu konu hakkında temelde üç görüş olup üzerinde çok geniş tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalar zengin bir malzemenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Oldukça geniş olan ve üzerinde çok şeyler söylenen bu üç görüşün ikisine kısaca temas edilecek, çalışmanın konusuna ışık tutan diğer görüş ise detaylıca incelenecektir.

4.1.3.1. Haber-i Vâhidin İلمي ve Ameli Gerektirmemesi

Bu görüşte olanlar azınlığı teşkil edip kendi aralarında da fikir birliğine varamamış en zayıf görüşü temsil ederler. Bunların bir kısmı haber-i vâhit ile ameli aklen imkânsız görürler. Çoğunluğu ise aklen ameli mümkün görürler. Bunların görüşlerini, itirazlarını ve kendilerine verilen cevaplarla, görüşlerinin nasıl çürütüldüğü konumuzla direkt ilgili olmadığından ilgili kaynağa havale edilmiştir (Kubat, 2004: 266; Yığın, 2013: 301).¹⁰

4.1.3.2. Haber-i Vâhid'in Sadece Ameli Gerektirmesi

Bu ve sonraki başlıkta zikredilecek olan üçüncü görüşü âlimlerin cumhuru temsil etmekle beraber bu başlık altındaki görüşü savunanlar daha fazladır. Bu görüştekiler, üçüncü görüştekilerle, haber-i vâhit ile amel noktasında ittifak halinde olup ilim veya bilgi ifade etmesi noktasında ihtilaf etmişlerdir. Bu görüş sahiplerine göre, “Haber-i vâhit ilmi gerektirmeyip zan ifade eder” (Apaydın, 2017: 55). İلمي gerektirmesi aklen muhaldir. Aklen düşünüldüğünde bu haberin yalan veya doğru olduğu kesin olarak tespit edilemez. Yine bu görüş sahipleri, haber-i vâhit ilim ifade etseydi, mütevâtir haberle Kur’an’ın neshi caiz olduğu gibi haber-i vâhit ile de caiz olurdu. Bir şahidin şahitliği ile hüküm verilir. Mütevâtir haberde olduğu gibi ravinin âdil ya da fâsık olması durumu etkilemezdi diyerek, haber-i vâhidin yapısına ve haber-i vâhit’teki vehim ve yalan ihtimaline dikkat çekerler. Haber-i vâhidin bilgi değerine bakış açıları genel itibarıyla böyle olmasından dolayı, haber-i vâhit ile amel etmeyi de aklen değil sem’an yani nakle dayandığından caiz görürler (Kubat, 2004: 267; Yığın, 2013: 293-294).

4.1.3.3. Haber-i Vâhidin Hem İلمي Hem Ameli Gerektirmesi

Hadisçilerin çoğunluğu ve Ahmed b. Hanbel’in de içinde olduğu bu görüş sahipleri, ehlinin sıhhatine hükmettiği haber-i vâhidin zarurî olarak yakîni (kesin) bilgi sağladığı kanaatindedir (Yığın, 2013: 286-291) Genel olarak görüşleri ise aşağıdaki gibidir.

Sıhhat şartlarını taşıyan haber-i vâhit, mütevâtir haberde olduğu gibi istidlale gerek kalmadan nefsimizde ilmi ortaya çıkarır. Bazıları, eğer haber-i vâhit kesin bilgi olsaydı, insanlar bu konu hakkında ihtilaf etmezdi şeklinde itiraz etmişler, onlar da bu itiraza şöyle cevap vermişlerdir: Bu ilim Allah’ın ikramıdır. Bazılarının ihtilaf etmesi haber-i vâhidin zarurî bilgi ifade etmesine engel değildir, çünkü mütevâtir haber zarurî bilgi ifade ettiği halde onda da ihtilafa düşülebilmektedir. Ayrıca haber-i vâhit için herhangi bir delil veya karine bulunduğu zaman mütevâtir haber seviyesine çıkabilmektedir (Kubat, 2004: 264-265; Yığın, 2013: 286-291).

Haber-i vâhidin istidlali olarak kesin bilgi sağladığını savunanlar görüşlerini destekleyecek birçok delile yer vermişlerdir. Mesela: “Mü’minlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgiye sahip olmak ve seferden dönenleri uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar” (9/Tevbe 122). Âyetinde geçen “nefer” kelimesinden yola çıkarak, âyet gereği bir kişi de olsa dinde ilim sahibi olması ve sefere gidenlerin dönüşünde onlara dinlerini hatırlatma görevini üstlenmesine dair ilahi emir, haber-i vâhidin ilim ve ameli gerektirdiğini, Aynı şekilde bu ayet ve fâsıkın haberinin araştırılmasını emreden Hucrât Sûresi altıncı âyeti birlikte değerlendirerek, fâsık olanın değil âdil bir şahsın verdiği haberin ilim ve ameli gerektirdiğini savunurlar (Gazzâlî, 2017: 317-318; Yığın, 2013: 286-291).

⁹ İmam Gazzâlî bu kısmı üç temel bölüme ayırır; birincisi, tasdiki gerekli olan haber, ikincisi, tezkibi gerekli olan haber. Üçüncüsü, ne tasdik nede tekzip edilebilen haberdur. Buraya aldığımız kısmı birinci bölüm olup imam Gazzâlî bu bölümü yedi kısma ayırmıştır. Gazzâlî, *Mustasfâ*, 308-309; ayrıca bkz. Yığın, *Klasik Fıkıh Usulünde Bilgi Anlayışı*, 281-282.

¹⁰ Hadis rivayeti noktasında, hadisin hem metni hem ravi zincirine son derece dikkat edilmesi gerekir. Konuya dair bkz. Hacı Çiçek, “Şevkani’nin Hayatı ve el-Fevaid Adlı Eserin Metodolojik Özellikleri”. *e-Şarkiyat İلمي Araştırmalar Dergisi*, (2013), 5/9: 104-126.

Birçok ayette zan ile amel eleştirilmektedir. Haber-i vâhit ile amel konusunda ise icma' vardır. Zannı eleştiren âyetlerden dolayı zan ile amel edilmeyeceğine göre, haber-i vâhit ile amelin vacip olması haber-i vâhidin ilim gerektirdiğini gösterir. Haber-i vâhid'in istidlal yönünden ilim gerektirmesi Hz. Peygamber'in (sas) beyan görevinden dolayı her sözünün vahiy olduğunu gösterir. Allah "Zikri biz indirdik ve muhakkak onu biz koruyacağız" (15/Hicr 9) âyetinin kapsamına Hz. Peygamber'in sözleri de girer. Bu durumda Hz. Peygamber'in sözlerinin de korunması gerekir. Dolayısıyla yalan ve vehimler haber-i vâhit arasında uzun süre barınamayacağından, Hz. Peygamber'den sika raviler vasıtasıyla gelen haber-i vâhit bilgi gerektirir. Hz. Peygamber'in kıyamete kadar sürecek beyan ve tebliğ vazifesi dikkate alındığında ilmin sadece mütevâtir habere has kılınması, Hz. Peygamber'den gelen dinin büyük bir kısmının iptalini gerektirir. Oysa Allah'ın dini koruma altındadır ve bu durumda haber-i vâhidin ilim ifade etmesi gerektiği kabul edilmelidir (İbn Hazm, 1983: 1/108-113)

Haber-i vâhidin kesin bilgi gerektirdiğine dair uygulamalardan da birçok misal vardır. Bunlardan bir kısmı şunlardır: Hz. Peygamber (sas) Hz. Muâz ve Hz. Ali'yi Yemen'e, Ebu Ubeyde'yi Necran'a, Hz. Ebû Bekir'i hac emiri olarak Mekke'ye göndermiştir. Bu görevlendirmelerde tevatürün bulunması veya kendileriyle götürdükleri haberlerin geçersiz olduğu düşünülemez. Dolayısıyla bu uygulamalar da haber-i vâhidin kesin bilgi gerektirdiğini gösterir (İbn Hazm, 1983: 1/108-113). Hz. Peygamber Muâz'ı (ra) Yemen'e gönderirken "Allah'ın, mallarından dolayı kendilerine zekâtı farz kıldığını onlara bildir (أَعْلَمُهُمْ)" (Buhârî, Zekât, 1) diyerek bir kişinin rivayetini ilim olarak nitelemesine dikkat edilmelidir. Sahabe ve tabiün uygulamaları da bunları desteklemektedir. Çünkü Onlar âyetleri öğrenmede çok kişinin rivayet etmesini beklemeden amel etmişlerdir (İbn Hazm, 1983: 1/101-103).

Ayrıca bir köyde yaşayan kıraat âliminin, muhaddisin veya müftünün verdiği bilgiler, köylüler için bağlayıcıdır. Elçilerin getirdiklerini alıp aktaranların söylediklerine riâyetin gerekli olması, bir Müslümanın halkı kâfir olan bir beldeye gidip İslâm'ı tebliğ etmesi, bir halifenin bir elçiyi başka bir ülkeye gönderip elçinin İslâm'ı anlatması karşısında muhatapların kabul etme sorumluluğunu yüklenmesi, haber-i vâhidin kesin bilgi ifade ettiğini gösterir. Öte yandan uygulamada haber-i vâhidin bilgi gerektirdiğini kabul etmemek, namaz, zekât, hac gibi dinden olduğu kesin olan şeyleri kabul etmemeye götürebilir. Çünkü bu temel ibadetlerin detayları haber-i vâhide dayanır. Dolayısıyla haber-i vâhit kesin bilgi gerektirir (Yığın, 2013: 286-291)

Haber-i vâhit ile ilgili zikredilenlerden sonra, yukarıda da değinildiği üzere haber-i vâhidin kesin bilgi ifade ettiği altı maddenin dışında kalan haber-i vâhidin de kabul edilmesi gerekecektir. Haber-i vâhidin hem bilgi hem de ameli gerektirdiği kabul edilebilir. Çünkü ibadetlerin çoğunluğu ve muamelatla ilgili birçok hüküm haber-i vâhit ile sabit olmuştur. Kur'an'dan bir kısım âyetlerin kaldırıldığıyla ilgili rivayetleri, iki ve üçüncü görüşü mezcederek değerlendirmek daha doğru olacaktır. Şöyleki: Söz konusu Kur'an olduğu ve haber-i vâhit ile kur'an, bilgi derecesi bakımından eşit olmadığı için, Kur'an'dan bazı âyetlerin kaldırıldığı ile ilgili rivayetler kesin bilgi ifade etmezler ve haber-i vâhit ile Kur'an'dan âyetlerin kaldırılması mümkün değildir. Fakat bu rivayetlerle amel noktasında haber-i vâhid'in kesin bilgi ifade ettiğini kabul etmekte herhangi bir sakınca yoktur. Çünkü bu rivayetlerle amel etmeye herhangi bir engel bulunmamaktadır.

4.2. Bazı Âlimlerin Görüşleri

Kâdî İyâd'ın (v.544/1149) bu rivayetlerle ilgili görüşü şöyledir: Bu rivayetlerin Kur'an'dan olması muhaldir ve mevcut Kur'an'dan olmadığı da sabit olmuştur. Bunu (Kur'an'dan sayarak) okumak ve Mushaf'a yazmak ise caiz değildir. Çünkü Kur'an haber-i vâhit ile sabit olmaz, bu rivayetler de haber-i vâhit olduğundan bunlarla amel edilmez" (Kâdî İyâd, 1998: 4/136) On defa emzirme rivayetinde iki durum var: Birincisi, bu metnin Kur'an'dan olduğu, bu hadisle sabittir. İkincisi, emzirme sayısında da kendisiyle amel edildiğidir. Çünkü Kur'an'dan olduğu reddedilirse bu hadisle amel edenlerin (İmam Şafii'nin beş emmeyle fetvası gibi) ameli delilsiz olur, ayrıca bununla amel etmeye herhangi bir engel de yoktur. Çünkü haber-i vâhid kendisiyle amel edilebilenlerdendir ve bu hadis de onlardandır" denilirse, biz de cevaben şöyle deriz: "her ne kadar bazıları bununla amel etmeye meyletmişler ve bazıları bunu delil olarak görmüşlerse de usul âlimleri tarafından bu reddedilmiştir. Çünkü haber-i vâhide, bilgiye zarar verici bir şüphe yöneltirse, tevakkuf edilir (durulur, amel edilmez). Bu konu kesin olarak tevatür ile gelmesi gerekirken âhât haber olarak gelmiştir. Diğer ameli konularda haber-i vâhide güvenildiği gibi bu konuda güvenilemez. Her ne kadar Kur'an'dan olup sonradan neshedildiği zannedilmişse de tevatür ehli bunu uygun görmemişlerdir." Şöyle de cevap verilebilir: "Hz. Âişe'nin (ra) "Allah Resûlu vefat etti ve o Kur'an'dan okunuyordu" yani neshedilmiş olan Kur'an'dan sözü, kendisiyle amel edilmeyen haber-i vâhide hamledilir. Eğer Hz. Âişe sabit olan Kur'an'ı kastetmiş olsaydı, sahabeler arasında şöhret bulan Kur'an'ın diğer kısmı gibi bu da şöhret bulurdu" (Kâdî İyâd, 1998: 4/136)

Kastallâni'nin (v.923/1517) görüşü ise şöyledir; "Usûlcular bunları Kur'an'a benzetme konusunda tereddüt etmişlerdir. Âyet olarak zikredilen bu rivayetlerde Kur'an'ın icaz güzelliği ve parlaklığı bulunmuyor. Bunlar bu nazm ile indirilmemiştir, bilakis Kur'an'ın nazmı gibi mu'ciz bir nazım ile indirilmesi gerekirdi" demişlerdir. "Eğer, "Bu haberi bir âyettir dolayısıyla neshe konu olmaması gerekir" denirse, deriz ki: "Bu âyette neshedilen şey haber verdiği olay değildir, hükme konu olan şeydir. Yani bunlar namazda okunabilir mi, dokunanın abdestli olması gerekir mi, cünüp kimse okuyabilir mi, iki kapak arasına yazılmalı mıdır, öğrenilmesi Kur'an'ın kendisi gibi farz-ı kifâye midir, bütün lafzı neshedilen âyetlerin hükmü de kaldırılmış mıdır, gibi konulardır. Âyetler her ne kadar korunmuş olsa da neshedilmiştir. Eğer neshedilen âyet hüküm barındırıyorsa kendisiyle amel edilmesi de caizdir" (Kastallâni, 1905: 5/43).

Kastallâni usûlcuların görüşlerini kabul etmeyip bu rivayetin metni neshedilen âyet olduğunu ve ayrıca hüküm de barındırdığını iddia etmiştir. Bu zorlama bir yorum olup doğru olan görüş, Kastallâni'nin görüşü değil, onun hatalı kabul ettiği usul âlimlerinin görüşüdür. Çünkü bu rivayet haber-i vâhit'tir. Kur'an ise haber-i vâhit ile sabit olmaz.

“İmam Nevevî (v.676/1277) de şöyle demiştir: “Bazı dostlarımız ikinci namazına dikkat edin rivayetinde geçen “vav” harfinin muğâyerete delalet etmesinden dolayı orta namazın ikinci namazı olmadığını söylemişlerdir. Bazı şaz kıraatlerde ikinci olarak okunmuşsa da şaz kıraatlerle delil getirilmez. Şaz kıraatler haber-i vâhit’tir, bunu rivayet eden ise Kur’ân’dan olarak nakletmiştir, hâlbuki haber-i vâhit ile mütevâtir olan Kur’ân delillendirilemez, bu haber mütevâtir olmayınca haber-i vâhit olarak da kalmaz. Görünen o ki, bu rivayet Peygamberimizin bir tefsiridir, fakat Hz. Âişe (ra) onu âyetten, metni neshedilen bir cüz zannetmiştir” (Vellevî, 1999: 6/273-274)

5. SONUÇ

Nesih ile ilgili rivayetlerde söz konusu edilen metni mensuh âyetlere delalet eden rivayetlerin bilgisi ve kabul edilebilirliği dikkatle incelendiğinde, kimi zaman büyütülebilecek bir açmaz ile karşı karşıya olduğumuz ve bunların “metni mensuh âyetler” diye isimlendirilmesinin Kur’ân hakkında kuşkuyla kapı açacağı düşünülebilir. Ama onları makul ve tutarlı bir biçimde tevîl etmek de mümkündür. Yani bu tür metinlerin ille de Kur’ân’dan sayılması gerekmez. Çünkü müsellemler ve makul delillerle ispat edilmiştir ki, Kur’ân metni bize tevatürle gelmiştir. Burada kıraat farklılıkları ve İbn Mes’ud, Hz. Ali ve Übey b. Ka’b’in kendilerine mahsus Mushaf’larının oluşu Kur’ân’ın bu özelliğine gölge düşüremez. Bir sahâbi yıllardır okuduğu Mushaf’ın kenarına kendisine mahsus kimi notlar, açıklamalar, atıflar yapmış olabilir ve bu onun kendi özel çalışmasıdır. Ne onun ne de onun adına birilerinin farklı Mushaf iddiası olabilir. Bu konuda başta Ehl-i Sünnet Fırkaları (Selefiler, Maturidiler, Eş’ariler) ve Mezhepleri (Hanefiler, Malikiler, Şafîiler, Hanbeliler, Zeydiler), Muhaddisleri, Mutasavvıfları, Mutezililer, Zahiriler, Hariciler, Mutedil Şiiler (İsna Aşeriye) muhkem bir ittifak ve umumi bir icma içinde yer almıştır. Kimse en sahih kabul edilmiş bir rivayeti öne sürerek bu mutlak birliği sarsamaz. Hele mütevâtir derecesine ulaşmamış ve hakkında şurada burada pek çok tenkit bulunan bir haber-i vâhitle Müslümanların kahir ekseriyeti tarafından kabul edilmiş ve sağlam akli, nakli delillerle muhkemleştirilmiş bir sabiteyi gözden düşürmeye çalışmak veya buna teşne olacak laflar, görüşler ileri sürmek akıl karı değildir. Kur’ân, mahfuz Kur’ân’dır ve onun hiçbir ibaresi, herhangi bir ifadesi en mümtaz bir rivayetle bile mukayese kabul etmez. Bir rivayet kendi standartları içinde çok makbul ve makul kabul edilebilir ve sika raviler tarafından muttasıl biçimde nakledilmiş olabilir. Onun Müslümanlar nezdinde bir itibarının olması başkadır Kur’ân ile karşılaştırılması çok başkadır. Bu konuda (metni mensuh âyetler) orta yerde duran rivayetler, haber-i vâhit şeklinde bize kadar gelmiştir. Haber-i vâhidin en üst düzeyde olanları bile zanni bilgiler ifade ederler. Hâlbuki mütevâtir haberler kesin bilgi niteliği taşırlar. Kur’ân metninin tamamı kesinlik ifade eden tevatür ile sabit olmuştur. Dolayısıyla haber-i vâhitlere dayanarak Kur’ân’dan bazı âyetlerin hazfedildiğine karar vermek hiçbir şekilde doğru olmayacaktır.

Kur’ân’dan bazı âyetlerin çıkarılmış olduğunu söylemek Müslümanlar açısından inançla ilgili bir meseledir. Haber-i vâhit rivayetlerini kabul etmemek ise, inançla alakalı bir problem teşkil etmez çünkü haber-i vâhidin itikat alanında belirleyici bir özelliği yoktur. İtikat (inanç) meseleleri haber-i vâhitlerle tespit edilemez. Zira zan ifade ederler. Bundan dolayı konuyla ilgili şüphelerini gideremeyenlerin sadece bu rivayetleri veya neshi tamamen kabul etmediklerini söylemeleri anlaşılabilir. Bu söylem Kur’ân’ın mahfuz olduğundan gelen bir hassasiyete de hamledilebilir. Fakat Kur’ân’ın değiştirilmiş olabileceği iddiası ve söylemi Müslümanlar açısından problemlilik olup inançla ilgili sıkıntılar doğuracaktır. Onun için bu rivayetlerle ilgili her söz ve görüşe değil, mutedil ve doğru olan söz ve görüşlere itibar etmek gerekmektedir.

Mutedil ve doğru bulunan görüş, konu hakkında gelen rivayetlere sorgulayıcı bir bakışla bakılması gerektiğini ifade eden görüştür. Genel kabule göre inanç konuları haber-i vâhit ile sabit olmaz. Kur’ân, imanın önemli esasından biri olan kitaplara iman ilkesine dâhildir. Yani bu konu inanç sistemi içinde yer almaktadır. Onun içindir ki, Kur’ân hakkında sübutu ve delati kati olmayan rivayetlerle konuşmak ve onlara dayalı görüşler ileri sürmek hiçbir şekilde kabul edilemez.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel (1416/1995). el-Musned. thk. Şu’ayb Arnavut. Beyrût: Müessesetu’r-Risâle.
- Akboğa, Mikail. (2019). *Kur’ân’da Yer Almadığı İddia Edilen Ayetler Meselesi*. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Altundağ, Mustafa. “Kur’an’da Neshi Kabul Etmeyenlerin Gerekçelerine Tahlili Bir Yaklaşım”. *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları – III*. (2002). ss. 421-442.
- Apaydın, Hacı Yunus. (2017). *İslam Hukuk Usûlü*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali. (1424/2003). *Sünenü’l-Kübra*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. Beyrût: Dâru’l-Kutubu’l-İlmiyye,
- Bingöl, Abdulkerim. “Neshin Gerçekleşmesinde Etkili Olan Faktörler”. (2016). *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. Cilt:8 Sayı:2 (16) (ss.565-583).
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. (1423/2002). *el-Câmiu’s-Sahîhu’l-Musnedu’l-Muhtasaru min Hadîsi Rasûlillâhi (sas) ve Sünnetihi ve Eyyâmihî*. Beyrût: Daru İbni Kesîr.
- el-Bustî, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibân b. Ahmed. (1414/1993). *Sahih*. thk. Şu’ayb Arnavut. Beyrût: Müessesetu’r-Risâle.
- Büyük, Enes. “Klasik Dönemde Kur’ân’da Neshi Reddeden Bir Müfessir: Safedî’nin Nesh Teorisine Yaklaşımı”. *Eskiye 42* (Eylül 2020), ss. 881-907.

- Çetiner, Bedreddin. “Kur'an'da Nesh Konusuna Değişik Bir Yaklaşım”. *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları – III.* (2002). ss. 385-394.
- Çiçek, Hacı. (2013). “Şevkani'nin Hayatı ve el-Fevaid Adlı Eserin Metodolojik Özellikleri”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 5/9: 104-126.
- Çiçek, Halil, (1996) *20. Asırda Kur'an İlimleri Çalışmaları*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahmân b. Fadl. (1434/2013). *Kitâbu Musnedi'l-Câmi'*. thk. Nebîl b. Hâşim b. Abdullah el-Ğamrî. Beyrût: Dâru'l-Beşâru'l-İslâmiyye.
- Demirci ve diğer., (2010). *Tefsir Tarihi ve Usulü*, İstanbul: AÜY.
- el-Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. (2017). *Mustasfâ*, trc. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayıncılık.
- Gezgin, Ali Galip. (2001). “Kur'an'da Nesh Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım”. *İslami Araştırmalar Dergisi*. 14/1. ss. 49-67.
- Gördük, Yunus Emre. “Bakara Sûresi 184. Âyetin Neshi Meselesi ve Şah Veliyyullah ed-Dehlevî'nin Bu Konudaki Sıra Dışı Yorumu”. (2019/). *İltded* 51 (Haziran/June). ss. 26-47.
- Hasan, Ahmed. “Nesh Teorisi”. *İslami Araştırmalar*. Sayı: 3. Ocak: 1987. Ankara. ss.105-109.
- Hasan, Ahmed. “Nesh Teorisi”. *İslami Araştırmalar*. Sayı: 4. Nisan: 1987. Ankara. ss.102-107.
- el-Herevî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. (T.y.) *en-Nâsıh ve'l-Mensûh*. thk. Muhammed b. Salih el-Mudeyfir Riyad: Mektebetu'r-Ruşd.
- el-Herevî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. (t.y.). *Fedâilu'l-Kur'an*. thk. Mervan 'Atıyye, Muhsin Hardebe, Vefâ Takiyuddîn. Dimeşk: Daru İbni Kesîr.
- İbn Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. (1423/2003). *Nevâsihu'l-Kur'an*, thk. Muhammed Eşref Ali el-Melibârî. Medîne: Câmîiatu'l-İslamiyye.
- İbn Ebu Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî (v.327/938). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. (1998). Thk. Es'ad Muhammed Tayyib. 9 cilt. Suudi Arabis'tan: Mektebetu Nizâr.
- Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm. Thk. Es'ad Muhammed Tayyib. 9 cilt. Suudi Arabis'tan: Mektebetu Nizâr, 1998.
- İbn Ebu Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. (81425/2004). *Musannef*. thk. Muhammed b. Abdullah el-Cum'a, Muhammed b. İbrâhim el-Haydânî. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. (1403/1983). *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Dâru'l-Âfâki'l-Cedide.
- Kâdî 'İyâd, Ebû'l Fazl İyaz b. Musa b. İyaz. (1419/1998). *İkmalu'l-Mu'lim bi Fevaidi Muslim*. thk. Yahya İsmail. Mısır: Dâru'l-Vefa li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri Ve't-Tevzi'.
- el-Kastallânî, Şihabuddîn Ahmed b. Muhammed Hatîp. (1323/1905). *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahîhi Buhârî ve bi Hâmişi Sahîhi Muslim bi Şerhi Nevevî*. Hâşiye, Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî. Mısır: Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîriyye,
- el-Kattân, M. H. (1437/2016). *Mebâhis fi 'Ulûmil'l-Kur'an*. Beyrût: Muessesetu'r-Risâleti Naşirûn.
- Kaya, Osman. (2014). Kur'an'ın Metinleşmesi Bağlamında Nesh Problemi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31: 136-183.
- el-Kazvîni, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. (T.y.) *Suneni İbn Mace*. Riyad: Mektebetu'n-Neşri ve't-Tevzi'.
- Koçyiğit, Talât. “Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi”. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (1963). Ankara. ss.93-108.
- Kubat, Mehmet. (2004). “Kelâm İlminin Yeniden İnşasında Hadîs'in Rolü”, “*Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri*” *Sempozyumu*. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 13-15 Eylül.
- Kurban, Nur Ahmet. “Tevbe Suresi Beşinci Ayetininin Neshettiği İddia Edilen Ayetlerin Değerlendirilmesi”. (2009). *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: 20. ss. 163-203.
- Mâlik, İbn Enes. (v.1405/1984) *el-Muvattâ*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Muhâsibî, el-Hâris. (1391/1971). *Kitâbu Fehmi'l-Kur'an ve me'ânih*. Thk. Hüseyin Kuvvetli. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398.
- Muslim, Ebû'l-Hasan Muslim b. Haccâc b. Muslim el-Kuşeyrî. en-Nişâburî. (1436/2010). *Sahîhu Muslim*. thk. Râid b. Sabrî b. Ebî 'Alafe. Riyad: Darû'l-Hadâreti li'n-Neşri ve't-Tevzi'.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb b. Ali. (T.y.) *Sunen en-Nesâî*. Riyad: Beytu'l-Efkâr ed-Duveliyeh.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şu'ayb b. Ali. (T.y.). *es-Sunenu'l-Kubrâ*. thk. Şu'ayb Arnavut, Hasan Abdulmun'im Şiblî. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle,

- en-Nevevî, Muhyiddîn Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. (T.y.) *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. B.y.y: Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye.
- en-Nisâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim. (1422/2002). *Mustedrek*. thk. Mustafa Abdulkadir 'Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye,
- Okumuş, Mesut. (2009), *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu Muhammed İzzet Derveze Örneği*. Araştırma Yayınları.
- Özdeş, Talip. (2001). "Vahiy-Olgu İlişkisi Açısından Nesh'e Getirilen Yorumlara Eleştirel Bir Yaklaşım", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14/1. ss. 39-48.
- el-Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed. (T.y.) *Usûlu'l-Pezdevî*. B.y.y: Mîr Muhammed Kutubhâne.
- es-San'anî, Ebû Bekir Abdurrezâk b. Hemmâm. (1390/1970). *Musannef*. thk. Habîb Rahman el-A'zamî. Beyrût: Mektebetu'l-İslâmî.
- es-Sicistânî, Ebû Dâvud Süleymân b. Eş'as el-Ezdi. (1437/2017). *Suneni Ebî Dâvud*. Beyrût: Muessesetu'r-Risâleti Nâşirûn.
- es-Suyûtî, C. (1987). *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*. trc. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik. İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- et-Taberânî, Ebû Kâsım Süleymân b. Muhammed. (1415/1995). *Mu'cemu'l-Evsat*. thk. Târik b. 'İvadullah, Abdulmuhsîn b. İbrâhim el-Huseynî. Kâhire: Dâru'l-Harameyn.
- et-Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. (1415/1994). *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*. thk. Şu'ayb Arnavut. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle.
- Tay, Hekim. "Kur'an İlimleri Bağlamında Erken Dönemde Nesh Algısı: Hâris el-Muhâsibî Örneği". (2019). *İltem 51* (Haziran). ss. 49-82
- et-Tirmizî, Muhammed b. 'İsa b. Sevre. (T.y.). *Sunen'i Tirmizî. Ta'lik*, Muhammed Nasiruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif,
- el-Vellevî, Muhammed b. Ali b. Âdem b. Mûsâ el-Esyobî. (1419/1999). *Şerhu Suneni'n-Nesâî*. B.y.y: Daru Âli Burûm li'n-Neşri ve't-Tevzi'.
- Yığın, Adem. (2013). *Klasik Fıkıh Usulünde Bilgi Anlayışı*. Doktora Tezi: Marmara Üniversitesi.
- ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah. (1404/1984). *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrâhim. Kâhire: Mektebetu Dâru't-Turâs.
- ed-Dehlevî. (1980). *el-Fevzu'l-Kebir fî Usûli't-Tefsîr*. trc. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul.
- Zeyd, Mustafa. (1408/1987). *en-Nesh fî'l-Ḳur'âni'l-Kerîm Dirâse Teşri'iyye Târihiyye Nakdiyye*. Daru'l-Vefâ. Mansûre.
- el-Cebrî, Abdulmuteâl Muhammed. (1980). *Lâ Nesha fî'l-Ḳur'ân li-mâzâ*. Kahire.
- ez-Zurkânî, M. Abdulazîm (1943). *Menâhilu'l-İrfân*. Kahire.

Tunceli Yöresine Ait Bir Grup Ahşap Eserin Değerlendirilmesi*

Evaluation of a Group of Wooden Artifacts Belonging to Tunceli Region

Mehmet KULAZ^a

Mustafa YILDIRIM^b

Yalçın KARACA^c

^a Dr. Öğr. Ü., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van, Türkiye, mkulaz@yyu.edu.tr, ORCID:0000-0003-4800-7028

^b Öğr. Gör. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van Meslek Yüksekokulu, Van, Türkiye, mustafayildirim@yyu.edu.tr, ORCID:0000-0002-1436-6359

^c Dr. Öğr. Ü., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van, Türkiye, ykaraca@yyu.edu.tr, ORCID:0000-0003-1642-2331

ÖZ

Anadolu'da el sanatları toplumun tarihi, ekonomik faaliyetleri ve geleneksel kültürümüzün bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan el sanatları sadece sanat değeri taşımamakta aynı zamanda ait olduğu toplumun sosyal yapısını da yansıtmaktadır. Toplumda geçmişten günümüze kadar hayatın her alanında vazgeçilmez olan geleneksel el sanatları arasında ahşap sanatı yer almaktadır. Ahşap sıcaklığı, dayanıklılığı, sürdürülebilirliği, kolay ulaşılabilir olması ve estetik özellikleri bakımından insanlık tarihi boyunca, dini ve sivil mimari, el sanatları, tarım, dokuma, sanatsal etkinlikler ve günlük kullanım aracı olarak tercih edilen önemli malzemelerden bir olmuştur. İşlenmesinin ve ulaşılabilirliğinin kolay olmasından dolayı bölgede tercih edilen ahşap malzeme nemden, mikroorganizmalardan ve iklim gibi sebeplerden dolayı günümüze kadar birçoğu ulaşmamaktadır. Çalışma kapsamında Tunceli merkez ve köylerinde yapılan araştırmalar sonucu hala kullanılan ve atıl durumda bırakılan bir grup ahşap eserin malzeme, yapım tekniği, süsleme programlarını vb. belirlemek geleneksel kültürümüzdeki yeri ve önemini saptamak ve bilgi formlarının çıkarılıp kayıt altına alınarak belgelenmesi ve bu kültür mirasını gelecek nesillere aktarılması ve korunması amaçlanmıştır. Sonuç olarak, çalışmamıza dâhil edilen eserler yerinde incelenerek ölçüleri alınmış ve fotoğrafları çekilmiştir. Ele alınan eserlerin malzeme cinsi, yapım tekniği, süsleme özellikleri estetik açıdan kapsamlı bir şekilde incelenmiştir

Anahtar Kelimeler: Ahşap, El Sanatları, Kültür, Estetik.

ABSTRACT

Handicrafts in Anatolia appear as a reflection of the history, economic activities of the society and our traditional culture. In this respect, handicrafts do not only have an artistic value but also reflect the social structure of the society they belong to. Wood art is among the traditional handicrafts that are indispensable in all areas of life from the past to the present. Throughout human history, wood has been one of the important materials preferred as a tool of religious and civil architecture, handicrafts, agriculture, weaving, artistic activities and daily use in terms of its warmth, durability, sustainability, easy accessibility and aesthetic properties. Due to the ease of processing and accessibility, the wood material preferred in the region cannot reach many of them due to moisture, microorganisms and climate. Within the scope of the study, the materials, construction techniques, decoration programs etc. of a group of wooden works that are still used and left idle as a result of the researches made in Tunceli center and its villages. To determine its place and importance in our traditional culture, information forms, recorded and documented, and to transfer and preserve this cultural heritage to future generations. As a result, the works included in our study were examined on-site, measured and photographed. The material type, construction technique, and ornamental features of the studied works have been studied comprehensively in terms of aesthetics..

Keywords: Wood, Handicraft, Culture, Aesthetics.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Tunceli, Anadolu coğrafyasında tarihin erken dönemlerinden itibaren yerleşimin olduğu bölgelerden biridir. Engebeli, yüksek ve geçit vermez dağları, verimli derin vadileri ile farklı dönemlerde bölgede yaşamış insanlar için savunma görevi gören bir yaşam alanı sağlamıştır. Çemişgezek bölgesinin güneyinde, 1968-1970 yılları arasında, Keban Barajı Gölü altında kalan Pulur (Sakyol) da yapılan arkeolojik kazı araştırmalarının sonucuna göre, İlk Tunç Çağı'na kadar gitmektedir (Koşay, 1976:17). Höyükte yapılan kazı sonucunda İlk Tunç Çağı/Son Kalkolitik, İlk Kalkolitik/Son Neolitik kültür katmanlarına ulaşılmıştır (Öz,2004:11). Tunceli bölgesinde ilk yazılı çağ M.Ö. 2200'lerde, bölgenin Subartular'ın (Hurriler) eline geçmesiyle başlar (Aksoy, 1985:31). Bölge sırasıyla Hitit (Ünal, 1999:7), Frigler ile aynı kavim olduğu düşünülen Muşkiler (Memiş, 1989:78,87), Urartular (Ünal, 1999:8), Medler, Persler (Günaltay, 1951:13), Büyük İskender, Romalılar ve kısa bir süre Partlar, Kapadokyalılar, Selevkoslar, Bizanslılar, Sasaniler ve Arapların egemenliği altında kalmıştır (Aksoy, 1985:94; Aşan, 1989:23). 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Anadolu'da Türk egemenliğinin hızla yayılmaya başlamasıyla birlikte, 1087 yılında kesin olarak Türk hâkimiyetine girmiştir. Yöre bu tarihten itibaren Selçuklular (Turan, 1980:29), Mengücekerler, Artuklular, Karakoyunlular (Uzunçarşılı, 1969:155-188) ve Akkoyunlular'ın (Aksoy, 1985:167) egemenliği altında kalmış, 1473 yılında da Osmanlılar'ın hâkimiyetine geçmiştir (Baykara, 1988:88-100).

Tunceli'nin güneyinde Elâzığ, doğusunda Bingöl, kuzeyinde Erzincan, kuzeydoğusunda Erzurum illeri bulunmaktadır (Işık,2012:22). Tunceli Dağları'nın yüksek bölgeleri çoğunlukla çayırlıktır. Tunceli coğrafyasının yüzde 30'unu orman ve fundalıklar; yüzde 40 ise çayır ve meralar oluşturmaktadır. Ekili ve dikili alanlar ise toplam toprakların yüzde 15'i kadarını meydana getirmektedir. Ormanlarda daha çok meşe ağaçları bulunmaktadır. Tunceli'nin doğal bitki örtüsü kurakçıl meşe türlerini kapsayan kuru ormanlardan oluşmaktadır. Çoğunlukla meşe türleri bulunan Tunceli ormanlarında yer yer ardıcılara da rastlanmaktadır. Orta bölgelerinde karaağaç, akçaağaç gibi geniş yapraklı ağaç türleriyle de karşılaşılabilir. Tunceli'de etrafa yaydığı güzel esansla bilinen Huş ağacı da doğal olarak yetişmektedir. Dünyada çok az rastlanan ve anavatanı Güney Türkistan olarak bilinen huş ağacı, Mercan Vadisi'nde doğal ortam bulmuştur. Munzur Dağlarında 1.300 metreden sonra yer yer sarıçam ormanlarına rastlanır (Işık,2012:51).

Bölgede ağaç malzeme üstün özellikleri yanında sürdürülebilirliği, ekonomik ve estetik önemi olan çevre dostu bir malzeme olmasından dolayı hayatın birçok alanında; tarım, mutfak, dokuma, marangozluk vb. yerlerde değerlendirilmiş ve bunun sonucunda ahşabın yoğun şekilde kullanılmasına sebep olmuştur. Tunceli ilinde en çok karşılaşılan ahşap ürünler mutfak gereçleri olarak kullanılan kepeç, yer sofrası, sini, kaşık, dapike (havan), hamur teknesi, tarım aletleri olarak kullanılan tırmık, tırpan, döven, keşkerek, boyunduruk, boyunluk, harman makinesi, dokumada kullanılan yün tarağı ve teşi, müzik aleti olarak saz yapımı, sandık vb. birçok alanda kullanılan örneklerdir. Ahşap aynı zamanda mimariye bağlı olarak üst örtü, taşıyıcı, kapı ve pencere kanatlarında ayrıca lento olarak da kullanılmaktadır. Günümüzün ileri yapı teknolojisi geliştirilmeden önceki dönemlerde büyük mekânı örten üst yapının yer yer desteklenmesi kaçınılmaz bir fiziki zorunluluktur bu sebeple yörede bulunan sivil mimari haricinde tarihi Cem evlerinde üst örtüsü ve taşıyıcı ayakların ahşaptan yapılmış olduğu, bu ayaklar üzerinde çeşitli süslemelerin olduğu birçok örnek bulunmaktadır. Teknolojinin gelişmesi ile birlikte sosyo-ekonomik sebeplerden dolayı mutfak, tarım, dokuma vb. alanlarda ahşap daha az kullanılmıştır. Kullanılmayan ahşap eserler bilerek ya da bilmeyerek tahrip edilmiş veya depolarda, evlerin bir köşesinde atıl durumda bırakılmıştır.

Ahşap malzeme gerekli bakımlar yapılmadığı takdirde, anatomik ve higroskopik (nem çekme) yapısı gereği hava şartlarından ve mikroorganizmalardan kolayca etkilenmekte ve bundan dolayı birçok eser günümüze ulaşmamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Tunceli merkez ve köylerinde bulunan bir gurup mutfak, tarım ve dokumada kullanılan ahşap eserin malzeme, form, yapım tekniği, süsleme özellikleri vb. inceleyerek, eserlerin bilgi formlarının çıkarılması, kayıt altına alınarak belgelenmesi ve bu kültür mirasının gelecek nesillere aktarılması ve korunmasını sağlamaktır.

2.AHŞAP İŞÇİLİĞİ

Geçmişten günümüze kadar devam eden maddi kültür varlıkları arasında yer alan ahşap işçiliği geleneksel el sanatları arasında önemli bir yeri vardır (Kültür Bakanlığı,1993:200). Kaynağı, insanlığın göçebe yaşam tarzından yerleşik düzene geçmesi ile barınma ihtiyacının karşılanmasına kadar uzanan ahşap işçiliğinin estetik bir zevki yansıtacak şekilde süslemede kullanılması, Türk sanatının zenginliğine katkıda bulunan önemli bir dal olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Aktuğ,2016:24). Ahşap malzemenin kullanıldığı ilkel yapı biçimi, ağacın dallarından vb. malzemelerin kullanılması ile ortaya çıkarılmış barınaklardır (Hasol,2008:33). Daha önce mimari alanda kullanılan ağaç işçiliğinin sanat olarak tanımlanması, yapı elemanlarının süslenmesinden sonra doğmuştur (Yücel,1977:58).

Toplumlar kendilerine özgü dini simgelerini bir düzen içerisinde yapılarında kullanmaya başlamış ve görsel olarak zenginleştirmiştir (Ödekan,1997:34). Türk toplumu İslamiyet'ten önce Orta Asya folklorunda ağacı kutsal olarak kabul etmiş ve bunu sanat yapıtlarında kullanmışlardır (Kültür Bakanlığı,1993:200). Orta Asya'da ortaya çıkan kurganlarda yapılan kazılar sonucu elde edilen ahşap malzemeler üzerine bitkisel, geometrik ve hayvan üslubunu işledikleri eserler ortaya çıkmış bu da Türklerin milattan önceki asırlardan beri ahşap malzemeyi işlediklerini ve görsel olarak zenginleştirdiklerini ortaya koymaktadır (Yücel,1977:58). Kurganlardan çıkarılan, ağaç gövdesi oyularak yapılmış lahitler ve üzeri kazıma yöntemiyle işlenmiş hayvan figürlerinin olduğu buluntular ve Türklerin at koşum takımlarında derinin yanında ahşap malzemeyi de süsleme unsuru olarak kullanmış ve bu alanda ahşap işçiliğinin de gelişmesine katkı sunmuştur (Aktemur,2002:147). Ahşap ve ahşap sanat eserlerinin üstün özelliklerinin yanı sıra (Ulay&Yıldırım, 2020:12), aynı zamanda ahşap sanat eserlerini oluşturan kişinin duygu ve

düşüncesini, özgünlüğünü ortaya koyabilmektedir. Ahşap işçiliğinin gelişmesi de bu gelişmenin türüdür. Bu işçiliğin Türk toplumunun Anadolu'ya yerleşmesinden sonra yayıldığı ve geliştiği bir gerçektir (Çetindaş,1998:263).

Anadolu coğrafyasında gelişen Türk ağaç işçiliğinin en erken tarihli örnekleri Selçuklu Dönemi'nde ortaya çıkmaktadır. Alparslan'ın Malazgirt zaferi sonrası Anadolu'yu Türklere açması ve başkenti Konya olan Selçuklu Devletini kurmasıyla birlikte onu izleyen Beylikler Döneminden kalmış ağaç malzemenen yapılmış kültür varlıkları bulunmaktadır (Barışta,2009:7). Anadolu'ya yerleşen Türkler her alanda olduğu gibi ahşap işçiliğinde de Orta Asya'dan kalan sanatsal ve kültürel geleneklerini devam ettirmişlerdir. Bunun en güzel ve en zengin örneklerini Anadolu Selçuklu devri sivil ve dini mimari eserlerinde tespit edebilmek mümkündür (Aktemur,2002:147). Anadolu Selçuklu devri sanatı içinde özellikle ahşap işçiliğinin önemli bir yeri vardır. Genelde dini mimari yapılar için hazırlanan süsleme özelliklerinde geometrik ve bitkisel figürlerin ön planda olduğu görülür. Çok nadir olarak süsleme kompozisyonuna insan ve hayvan figürleri yerleştirilmiştir. Selçuklu devrinde üretilen ahşap eserlerden ancak bir kısmı zamanımıza kadar gelebilmiştir (Başkan,1985:10). Bunlar mihrap, minber, rahle, kürsü mimariye bağlı olarak tavan kirişleri, sütunlar, kapı ve pencere kanatlarında görüldüğü gibi kırsal kesim kültüründe süs ve kullanım eşyası mutfak ve tarım aletlerinde de ahşap işçiliği uygulanmıştır. Küçük ebattaki taşınabilir günlük kullanım ve süs eşyaları daha az kalıcı olmuştur. Özellikle Selçukluların ilk yıllarından, ahşabın organik ve inorganik bozulmalara karşı dayanıksızlığı (Özen,2001:8) ve dönemin siyasi karmaşasına bağlı olarak günümüze kadar gelen eser sayısı çok azdır (Başkan,1985:10).

Bu dönemde ustalar hangi tür ağaca hangi tekniğin uygulanacağını (Ersoy,1993:5) ve üzerinde çalışacakları malzemeyi ve bu malzemenin fiziksel şartlara dayanımını artırmak için koruma amaçlı boyamayı ve cilalamayı çok iyi bilmektedirler. Devrin sivil ve mimari yapılarında kullanılmak üzere, her çeşit ahşap malzemeyle ilgili bilgilere sahip oldukları ve kullandıkları tekniklere göre hangi tür ağacın kullanılması gerektiğini çok iyi bilen ve bunu günümüze kadar ulaşan eserlerden anlayabiliyoruz (Başkan,1985:10). Selçuklu ve Beylikler Döneminin masif orta çağ yapılarını tamamlayan, süsleyen onlara sıcaklık kazandıran ağaç işleri uygulanan teknik, biçim ve süslemesiyle Osmanlı İmparatorluğu Dönemine oldukça güçlü kaynak oluşturmuştur (Barışta,2009:7).

Selçuklu devri ağaç işçiliği XV. Yüzyıla kadar Erken Osmanlı Devrine hâkim olmuşsa da bundan sonraki yıllarda Osmanlı ağaç işçiliği alanında bazı yeni tekniklerle farklı karakterde eserler meydana getirilmiştir. Selçukluların kullandığı ahşap işleme tekniklerini geniş ölçüde tatbik edilmiş; sedef, bağa, fildişi ve hatta altın, gümüş gibi yardımcı maddelerin ilâvesiyle daha zengin, daha değişik bir şekilde ağaç işçiliği yaratılmıştır (Yücel,1968:26). Ahşap başlangıçta mimari elemanların süslenmesinden doğmuştu. Ancak Selçuklu devrinin hemen ardından başlı başına bir ekol oluşturan Osmanlı dönemi Ağaç işçiliğinde hemen her alanda ahşap malzeme kullanılmaya başlanmıştır. Dini ve sivil mimaride ve günlük kullanım eşyası olarak; Sütun başlıkları, konsollar, kapı, pencere ve bunların kapaklarının yanında minber, kürsü, rahle, Kur'an ve cüz mahfazaları, raf, kutu, tavan göbekleri, sandık, hatta kayık vb. eşyalar günümüze kadar gelen örnekleri bulunmaktadır (Yücel, 1977:60). Osmanlı dönemi Ağaç işçiliği tür olarak Selçuklu ve Beylikler dönemi geleneğini sürdürmüş yumuşak ve kolay işlenebilen dayanıklı ağaçlardan ceviz, şimşir, ihlamur, meşe, elma, armut, sedir ayrıca yurt dışından ithal edilen gül ve abanozu tercih etmişlerdir (Öney,1992:137).

Ağaç, dünyada yenilenebilir ve sürdürülebilir olan önemli bir hammadde kaynağıdır ve bu da yapısal özellikleri çok yönlü olan ağaç malzemenin oldukça fazla kullanılmasına olanak sağlamıştır. Tarih boyunca ortaya konan değerli sanat eserleri incelendiğinde günümüze ulaşan birçok eserde ağaç malzemenin kullanıldığı görülmektedir (Ulay&Yıldırım, 2021:6).Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Tunceli yöresinde de ahşap işçiliği önemli bir el sanatları dalı olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Ahşap ürünler tarih boyunca özellikle tarım, mutfak aletleri, süsleme öğeleri vb. hayatın birçok alanında karşımıza çıkmaktadır. Bu ürünler geçmişte olduğu gibi günümüzde de hayatın vazgeçilmez bir parçası olarak devam etmektedir. Tunceli'de yaptığımız araştırmada ahşap el sanatları geçmişte yoğun olarak yapılmış günümüzde ise unutulmaya yüz tutmuş olmasına rağmen kırsal kesimde hala hayatın vazgeçilmez bir parçası olmaya devam etmektedir. Tunceli yöresinde ki örnekler; sanat eseri ortaya koyma bilincinden ziyade günlük ihtiyacı karşılamaya yönelik eserler olarak değerlendirmek mümkündür. Bu nedenle tespit edilen örneklerin büyük çoğunluğu sadedir.

Çalışmamıza konu olan ahşap ürünler mutfak, tarım ve dokumada kullanılan, dibek, sini, kepece, hamur teknesi, sofr kepece ve kaşık, kalbur, boyunluk, döven (Gem), tırmık, tırpan, boyunduruk, yün tarağı, teşi vb. alanlarda kullanılan örneklerdir. Genelde bölgenin bitki örtüsü hangi tür ağaç kullanılması gerektiği açısından önemlidir. Bu sebeple üretilen ahşap eserler sağlamlığı ve yoğunluğu açısından ceviz, meşe, ardıc vb. ağaçlar ayrıca bölgede doğal ortamda yetişen ve şekil alabilmesi açısından kolay olan söğüt ağacı tercih edilmiştir.

ÖRNEKLER

Örnek No	: 1
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Dibek
Bulunduğu Yer	: Mazgirt- Gelincik Köyü
Yapım Malzemesi	: Ceviz
Kaynak Kişi	: Seyyid GEKO
Yapım Tekniği	: Oyma-Kertme
Ölçüleri	
Yükseklik	: 24 cm
Ağız Çapı	: 18 cm
Taban Çapı	: 12 cm
Kalınlığı	: 1 cm

Tanım: Anadolu'da metal malzemenin hayatımıza girmediği dönemlerde, Selçuklularla birlikte yaygınlaşan ahşap işçiliği, birçok alanda kullandığımız ahşabı, ulaşılabilirliği ve kullanımı kolay olmasından dolayı mutfak araçlarında da kullanmaya başlamışlardır. Tunceli bölgesinde, birden fazla örneği bulunan havan benzeri aracın, bölgede halkın ihtiyacına göre şekillenen bu örnekte; kaynak kişiden alınan bilgilere göre hayvansal ürünlerin ayrıca bölgede yetişen ve mevsiminde toplanan kenger sakızının işlenmesinde kullanılmaktadır. Dibek olarak adlandırılan bu ürün tek parça ağaç malzemenin tamamen el işçiliği kullanılarak, içinin oyulmasıyla elde edilmektedir. Herhangi bir ustalık gerektirmeyen ve yöre insanının kendi imkânlarıyla yapabildiği örnekler bulunmaktadır. Makineleşmenin arttığı günümüzde kırsal kesimde az da olsa kullanımı devam etmektedir.

Örnek No	: 2
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Sini
Bulunduğu Yer	: Mazgirt- Gelincik Köyü
Kaynak Kişi	: Seyyid GEKO
Yapım Malzemesi	: Ceviz
Yapım Tekniği	: Oyma-Kertme
Ölçüleri	
Çap	: 75 cm
Çap	: 33 cm

Tanımı: Geleneksel kültürümüzde oldukça fazla kullanılan sininin yapımında kullanılan hammaddenin bakır vb. kullanıldığı bilinmektedir. Tunceli bölgesinde ise bakır tepsi haricinde ulaşılabilirliği kolay olan ahşap malzemeden yapılmış örneklerine azda olsa rastlanmaktadır. Bölgede yaptığımız araştırmalarda örneğine çok fazla rastlamadığımız ahşap sini, Tunceli bölgesinde kırsal kesimin hala kullandığı ve yörede halkın misafirlerine ikramlarda bulunduğu bir araçtır. Kaynak kişiden alınan bilgiye göre ele aldığımız sini 100 yıla yakın bir süredir kullanılmaktadır. Yöre halkı sini'nin yapımında genelde meşe ve ceviz malzeme kullanmıştır. Günümüzde örneklerine rastladığımız sininin kullanımını giderek azaltmaktadır.

Tunceli Yöresine Ait Bir Grup Ahşap Eserin Değerlendirilmesi

Örnek No	: 3
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Kepçe
Bulunduğu Yer	: Pülümür-Hasangazi
Yapım Malzemesi	: Ceviz
Kaynak Kişi	: Cemile MİRZANLI
Yapım Tekniği	: Oyma-Kertme
Ölçüleri	
Uzunluk	: 46 cm
Ağız çapı	: 10 cm
Derinlik	: 4 cm

Tanımı: Kaşık veya kepçe insan hayatının vazgeçilmez bir aracıdır. Teknik bakımdan kaşık ve kepçeler, ağız ve sap olmak üzere iki kısımdan oluşmakta ve tek bir parçadır. Bazı kaşık türlerinin ağız kısımları ayrı yapılarak saplara eklenebilmektedir. Anadolu'nun genelinde mutfaklarda yemeğin yenmesi (Çorba, pilav, hoşaf, yemek, tatlı vb.), servis edilmesi(kepçe) ve kültürel etkinliklerde tercih edilen ahşap kaşıklar, Tunceli yöresinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Tunceli bölgesinde ahşap kaşık yapımında, yörede doğal ortamda yetişen ağaçlardan elde edilen hammaddeler tercih edilmiştir. Özellikle sağlamlığı, dayanıklılığı ve bölgede ulaşılabilirliği kolay olan ceviz ve meşe malzemeden yapılan kaşıklar günümüze kadar gelebilmiştir. Ahşap kaşık ve kepçelerin karaağaç, armut, ardıç, gürgen ve şimşirden yapıldığı örneklerine de rastlanmaktadır. Bölgede ahşap ustaları kaşığı tek parça ve mümkün olduğunca budak, çatlak vb. kusurların olmadığı malzemeleri seçerek yapmaktadırlar. Anadolu'da ahşap kaşık kullanımı teknolojinin gelişmesi ile birlikte azalmakta, genelde süs eşyası olarak yapımına devam edilmektedir. Tunceli yöresinin, sosyo-ekonomik yapısından dolayı kırsal kesimlerde ahşap kaşıklar hala kullanılmaktadır.

Örnek No	: 4
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Hamur Teknesi
Bulunduğu Yer	: Pülümür-Hasangazi
Yapım Malzemesi	: Çam-Ladin
Kaynak Kişi	: Cemile MİRZANLI
Yapım Tekniği	: Çakma
Ölçüleri	
Uzunluk	: 77 cm
Genişlik	: 43 cm
Yükseklik	: 16 cm
Derinlik	: 15 cm
Kalınlık	: 2 cm

Tanımı: Bölgede hamur teknesi olarak bilineneserin yapımında malzeme olarak çam tercih edilmiştir. Tamamen çakma tekniğiyle dikdörtgen formda ve 15 cm derinlikte piramidal formda hazırlanan hamur teknesi, içinde hamurun yoğrulması ve bekletilerek mayalanması amacıyla kullanılmaktadır. Hamur teknesinin her iki tarafında elle tutulabilecek kadar dışa taşkın şeklinde teknenin taşınmasını kolaylaştıracak mesafe bırakılmıştır. Hazır ekmeğe ulaşmanın daha kolay olduğu dönemde dahi evde ekme yapmak geleneği kırsal bölgelerde hala devam etmektedir. Bu nedenle hamur teknesi, bazı köy ve kasabalarda hala kullanılmaktadır.

Örnek No	: 5
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Dibek
Bulunduğu Yer	: Pülümür-Kırmızı Köprü
Yapım Malzemesi	: Ceviz
Kaynak Kişi	: Hakkı CANERİK
Yapım Tekniği	: Oyma-Kertme
Ölçüleri	
Yükseklik	: 19 cm
Ağız Çapı	: 34 cm
Taban Çapı	: 27 cm
Kalınlığı	: 1 cm

Tanım: Tunceli yöresinin geleneksel kültüründe yer alan şir yemeğinin hazırlanmasında kullanılan bir araçtır. Bölge ikliminde yetişmesinin kolay olması, ayrıca sağlamlığından dolayı tercih edilen ceviz ağacından üretilmiştir. Tek parça ceviz ağacının kap formuna sokulmasından sonra ortası oyularak kullanıma hazır hale getirilmiştir. Günümüzde sanayileşmenin değişip gelişmesi ile birlikte kırsalda kullanımı giderek azalmaktadır.

Örnek No	: 6
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Sofra
Bulunduğu Yer	: Hozat- merkez
Yapım Malzemesi	: Ceviz
Kaynak Kişi	: Elmas KAHRAMAN
Yapım Tekniği	: Çakma-Çatma
Ölçüleri	
Çap	: 72 cm
Yükseklik	: 21 cm

Tanım: Sofra; aile bireylerini çevresinde bir araya getiren birbiriyle etkileşimini arttıran önemli bir araçtır. Bu bağlamda sofra; toplumsal yaşamın için de düğünler, kültürel etkinlikler gibi çok farklı amaçlar için kurulur. Gündelik yaşamda yemek yenen, kültürel değerlerin öğrenildiği, aile bireylerin bazı davranışları kazandığı, aile ile ilgili kararların alındığı yemek öncesi ve sonrası duaların yapıldığı birçok işlevi üstlenmektedir. Anadolu'da yaşayan insanlar misafirperver bir toplum olmasından dolayı misafirler çoğunlukla ahşap sofralarda ağırlanırdı. Ancak günümüzde kentleşme, sanayileşmenin etkisi altında aile yapısında ve yaşam tarzında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerin sonucunda kentlerde yer sofralarına önem verilmemekte kırsal bölgelerde ise kullanımı giderek azalmaktadır. Ele alınan ahşap yer sofrası daire şeklinde ceviz malzemeden elde edilmiştir. Ahşap sofranın görünen kısımlarında bitkisel figürlerin kullanıldığı bir kompozisyon yer almaktadır. Yer sofrası tamamen çakma tekniğiyle yapılmış, ayak kısmının ortası kertilerek dar bir kayıtle yer sofrası tamamlanmıştır.

Tunceli Yöresine Ait Bir Grup Ahşap Eserin Değerlendirilmesi

Örnek No	: 7
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Havan
Bulunduğu Yer	: Pülümür-Merkez
Yapım Malzemesi	: Ceviz
Kaynak Kişi	: Murat DEMİRBİLEK
Yapım Tekniği	: Oyma-Kertme
Ölçüleri	
Derinlik	: 15 cm
Ağız Çapı	: 36 cm
Yükseklik	: 19,5 cm
Et Kalınlığı	: 2 cm

Tanımı: Tunceli bölgesinde, birden fazla örneği bulunan havan benzeri aracın, bölgede halkın ihtiyacına göre şekillenen bu örnekte; özellikle yöresel yemeklerinde gerekli baharatların hazırlanmasında kullanılmıştır. Tek parça ceviz malzemenin iç kısmı oyularak hazırlanmıştır. Yapılışı teknolojik aletler kullanılmadan tamamen el işçiliğidir. Kırsal bölgede ustalık gerektirmeden insanların ihtiyaçlarına göre hazırladıkları kap türüdür.

Örnek No	: 8
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Kaşık, Kepçe
Bulunduğu Yer	: Hozat-Merkez
Yapım Malzemesi	: Meşe
Kaynak Kişi	: Elmas KAHRAMAN
Yapım Tekniği	: Oyma-Kertme
Ölçüleri	
Boy	: 37-40 cm

Tanım: Bölgede üretilen kaşıkların, kullanım alanı farklılaşabiliyor. Günlük kullanılan kaşık veya kepçelerin yanında, kültürel etkinliklerde daha geniş kitlelere yapılan yemeklerde farklı kaşık veya kepçeler kullanılmaktadır. İnsan hayatını kolaylaştıran kaşıklar işlenebilmesinin ve ulaşılabilir olmasının kolay olması açısından ağaç malzemeler tercih edilmektedir. Kaşık ustaları bölgedeki ormanlardan elde ettikleri ağaçları bir süre beklettikten sonra işlemeye başlar buradaki amaç kolay işlenebilmesi içindir. Uzun süre beklemiş olan ağaçları işlemek daha zor olacağından bir süre suda bekleterek yumuşaması sağlanabilir. Tek parça ve sorunsuz ağaçlardan elde edilen ahşap malzemeler tercih edilir. Bölge halkı teknolojinin sunduğu imkânlarla rağmen, kırsal kesim ahşap kaşıkları gündelik hayatta kullanmaya devam etmektedir.

Örnek No	: 9
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Kalbur(Elek)
Bulunduğu Yer	: Pülümür-Hasangazi
Yapım Malzemesi	: Gürgen
Kaynak Kişi	: Cemile MİRZANLI
Yapım Tekniği	: Kalıp-Bükme
Ölçüleri	
Çap	: 37 cm

Yükseklik : 10 cm

Tanım: Tahıl ve başka iri taneli hububatı, taş ve diğer bitki tohumlarından ayırmak için kullanılan büyük delikli veya seyrek telli elek olarak tanımlanabilir. Tahıllar kalbur içinde sağa sola sallanarak kum ve tozları alta düşmesine saman çöplerinin ortada toplanıp alınmasına geriye ise temiz tahılın kalmasına yarar. Bu amaç için bölgede ihtiyaç duyulan ve ahşap ustalarının özenle ürettikleri kalbur ya da sarat(büyük delikli kalbur) gelmektedir. Kalburun temelini oluşturan kasnak bölgede genelde söğüt ve meşe(kasnak meşesi) ağacından elde edilen ahşap malzemenin tam kuruma sağlanmadan kalıp yardımıyla bükülmesiyle elde edilir. Kalbur yapımında kullanılan teller kasnağın alt bölümlerinde açılan deliklerden enine ve boyuna gerdirilerek takılırlar. Kalburun telleri hayvan derisi işlendikten sonra ince kesilerek elde edildiği gibi günümüzde tel kullanılarak üretilmektedir.

Örnek No : 10

Fotoğraf : Mehmet KULAZ
Mustafa YILDIRIM

Adı : Boyunduruk-Boyunluk

Bulunduğu Yer : Hozat-Merkez

Yapım Malzemesi : Söğüt

Kaynak Kişi : Elmas KAHRAMAN

Yapım Tekniği : Bükme

Ölçüleri

Boy : 70-80 cm

Çap : 3 cm

Tanım: Anadolu genelinde, tarımsal faaliyetlerde teknolojinin gelişmediği dönemlerde öküz, at gibi hayvanların boyunlarına geçirilerek tarlanın sürülmesinde kullanılmıştır. Meşe, söğüt gibi ağaçlardan elde edilen ahşap malzemeler tercih edilmektedir. Tunceli bölgesinde de tercih edilen boyundurukun yapımında kullanılan ahşap malzeme henüz yeni kesilmişken kalıp yardımıyla bükülerek elde edilmektedir. Kaynak kişiden alınan bilgiye göre yörede boyundurukun yapıldığı ahşap malzeme ısıtılarak U şekli verilmektedir. Günümüzde, ülke genelinde olduğu gibi Tunceli bölgesinde de kullanımı giderek azalmaktadır. Kullanılmayan boyunduruklar bazı bölgelerde dekor amaçlı kullanılmaktadır.

Örnek No : 11

Fotoğraf : Mehmet KULAZ
Mustafa YILDIRIM

Adı : Gem(Döven)

Bulunduğu Yer : Pertek-Aşağıgölbağçe

Yapım Malzemesi : Ceviz

Yapım Tekniği : Çakma

Ölçüleri

En : 85 cm

Boy : 157 cm

Tanımı: Harmanda ekinlerin (buğday, arpa, yulaf, vb.) tanelerini sapından ayırıştırmak için kullanılan, önüne koşulan at, manda, inek, öküz gibi hayvanlarla çekilen, alt yüzeyinde keskin çakmak taşları gömülü olan kızak benzeri bir araçtır. Gem (düven) üzerinde ağırlık yapması ve hayvanı yönlendirmesi için bir kişi biner, buğday saplarının üzerinden defalarca geçerek tanelerin sapından ayrılması sağlanır. Yapımında sert ve yoğunluğu fazla olan ceviz malzeme tercih edilmiştir. Dikdörtgen bir forma sahip olan gem iki eşit parçanın yan yana getirilerek, bir yüzeyin pürüzsüz ve daha düz olması sağlanmış, diğer yüzeyde iki eş büyüklükte parçanın dökme demirden elde edilen çivi yardımıyla dikdörtgen formda hazırlanan iki eş parça üzerine çakılmasıyla elde edilmiştir. Günümüzde çakmak taşlarının bir kısmı düşen kam, teknolojinin gelişmesi ile birlikte kullanılmamaktadır.

Tunceli Yöresine Ait Bir Grup Ahşap Eserin Değerlendirilmesi

Örnek No	: 12
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Tırpan
Bulunduğu Yer	: Pülümür- Hasangazi
Yapım Malzemesi	: Çam
Kaynak Kişi	: Cemile MİRZANLI
Yapım Tekniği	: Torna
Ölçüleri	
Boy	: 268 cm

Tanım: 268 cm uzunluğunda ortasında sağ elin tutacağı sapı olan, 82 cm uzunluğunda, inceden kalına doğru 3 ile 10 cm eninde, hafifçe kıvrık, uzun keskin çelik bıçaktan oluşmaktadır. Buğday, arpa, ot, yonca gibi şeyleri biçmeye yarayan tarım aracıdır. Genelde ellilik, yetmişlik veya doksanlık tırpan olarak alınır ve kullanılır. Yapımında kullanılan ahşap malzeme türü olarak çam tercih edilmiştir. Bölgede genel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Makineleşmenin etkisiyle kullanımı azalan tırpanın kırsalda az da olsa kullanımı devam etmektedir.

Örnek No	: 13
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Tırmık
Bulunduğu Yer	: Pülümür- Hasangazi
Yapım Malzemesi	: Ceviz
Kaynak Kişi	: Cemile MİRZANLI
Yapım Tekniği	: Torna
Ölçüleri	
Boy	: 152 cm
Tırmık Boyu	: 72 cm

Tanım: Ele aldığımız tırmık boyu 152 cm uzunluğunda, 4-5 cm çapında sapı olan, düzgün bir ağacın, 5 cm enindeki kenarının 3-5 cm aralıklarla delinmesi ve delinen kısımlara 15-20 cm. uzunluğunda, parmak kalınlığındaki ahşap çubukların takılmasıyla elde edilir. Bölgede sağlamlığı ve dayanıklılığı fazla olan meşe ve ceviz ağacı tercih edilmiştir. Gürgen malzemededen elde edilen örneklerine de rastlanmaktadır. Ele aldığımız tırmık tamamen ahşap malzemededen üretilmiştir. Biçilen ekinlerden sonra (Kışlık ot, tırpanla biçilen buğday, arpa vb.) kalan sapların bir araya toplanması ve tarla yüzeyinin temizlenmesi için kullanılan çok dişli (10 veya 14) faydalı bir tarımsal araçtır. Bölgede tarımsal faaliyetlerin yoğun yapıldığı yaz aylarında oldukça fazla kullanılmaktadır. Günümüzde makineleşmenin artmasına rağmen tarımın yapıldığı bölgelerde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Örnek No	: 14
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Boyunduruk
Bulunduğu Yer	: Pülümür-Merkez
Yapım Malzemesi	: Söğüt
Kaynak Kişi	: Murat DEMİRBILEK
Yapım Tekniği	: Kertme-Bükme
Ölçüleri	
En	: 8 cm
Boy	: 197 cm

Tanım: Çift süren veya arabaya koşulan hayvanların birlikte yürümelerini sağlamak için boyunlarına geçirilen ağaçtan yapılmış bir araçtır. Sağ ve solunda zevlelerin (Öküzün boyunduruktan çıkmaması için boyunduruğa geçirilen eğri değnekler) gireceği ikişer delik bulunur. Ortasındaki halka sabanı veya kağnyı boyunduruğa tutturmakta kullanılır. Boyunduruk öküzlerin omuz kemikleriyle yükü çekmelerine imkân sağlar. Yapım malzemesi olarak bölgede doğal iklimde yetişen ve işlenebilmesi kolay olan söğüt malzeme tercih edilmiştir. Sanayileşmenin değişip gelişen makineleşmeden dolayı boyunduruklar kullanılmamaktadır.

Örnek No	: 15
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Yün Tarağı
Bulunduğu Yer	: Pülümür-Hasangazi
Yapım Malzemesi	: Çam
Kaynak Kişi	: Cemile MİRZANLI
Yapım Tekniği	: Kertme
Ölçüleri	
En	: 20
Boy	: 54

Tanım: Tunceli bölgesinde halı, kilim, cicim, eldiven, çorap vb. ürünlerin yapımında kullanılan ipliğin hazır hale gelmesinde en önemli araçtır. Bölgede hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı yerlerde kırkık olarak adlandırılan aletin yardımıyla kırılan küçükbaş hayvanların yünleri yıkanıp temizlendikten sonra uygun yerlerde kurutulmaya bırakılır. Yıkanmış ve kurumuş olan koyun ve keçi yünleri, yün tarağının metalden yapılmış dişlerine takıp sağa ve sola defalarca çekerek yünün yumuşaması ve temizlik aşamasında içinde kalan çöp vb. atıkların temizlenmesi, tel tel ayrılarak kabarması ve yünün işlenmiş hale gelmesi sağlanır. Kullanılan yün tarağı dikdörtgen formda ve bir tarafı çivi benzeri ince metal çubukların sıklıkla bir arada olduğu ve diğer tarafın üçgen formda yapıldığı bir yün elde etme aracıdır. Yün tarağı çeşitli ölçülerde üretilmektedir. Yün tarağının

Tunceli Yöresine Ait Bir Grup Ahşap Eserin Değerlendirilmesi

yapımında kullanılan ağaç türü olarak çam tercih edilmiştir. Yörede farklı ahşap malzemeler kullanılarak elde edilen yün tarakları da bulunmaktadır. Burada elde edilen işlenmiş yün çıkırık, kirman veya teşi olarak adlandırılan araçlarla eğrilerek ip haline getirilir. Bölge halkı hayvancılıktan dolayı dokumada oldukça ileridedir. Bu sebeple yün tarağı kullanımı ele aldığımız diğer eserlerden daha fazladır.

Örnek No	: 16
Fotoğraf	: Mehmet KULAZ Mustafa YILDIRIM
Adı	: Teşi
Bulunduğu Yer	: Pülümür-Hasangazi
Yapım Malzemesi	: Gürgen
Kaynak Kişi	: Cemile MİRZANLI
Yapım Tekniği	: Torna
Ölçüleri	
Boy	: 30-40 cm

Tanım: Yıkayıp temizlenmiş yünlerin, yün tarağıyla tarandıktan sonra elde edilen yünün iplik haline getirilmesi amacıyla kullanılan alete teşi (Reşki) denir. Tunceli bölgesi, dokuma alanında zengin örneklerle sahip kentlerden biridir. Bu sebeple teşi kullanımı yaygındır. Torna makinesinde üretilen teşi'nin, boyu yaklaşık 30-40 cm çapı ise yaklaşık 1-2 cm olan bir çubuk ile bu çubuğun altına tutturulmuş yaklaşık 5-6 cm çapındaki oval bir ahşap parçadan oluşmaktadır. Oval ahşap parçanın üst kısmında ipin içinden geçtiği metal parça yer almaktadır. Günümüzde makineleşmenin etkisiyle yok olmaya yüz tutmuş teşi, halı, kilim, cicim vb. dokumalarda kullanılan yünün eğrilmesi ve dokumaya hazır hale getirilmesi işlevini gördüğü için önemli bir el sanatı ürünü olarak kabul edilmektedir.

3.SONUÇ

Toplumun gelenek ve göreneklerinin birer yansıması olarak karşımıza çıkan el sanatları, sadece sanat değeri taşımamakta, aynı zamanda ait olduğu toplumun sosyo-kültürel yapısını da yansıtan kültür hazinelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Anadolu'da insanların yaşamına ve ekonomisine yön veren geleneksel el sanatları, yapımında birçok malzemenin kullanıldığı maddi kültür varlıklarımızın en değerli belgeleri olarak kabul edilmiş ve zaman içerisinde değişen kültür yapımıza göre şekillenmiştir. El sanatlarının ortaya çıkışı, genelde bir ihtiyacın cevaplanması üzerine kurulmuştur. Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Tunceli bölgesinde de birçok alanda teknolojinin gelişimine paralel olarak el sanatları geçmişte verilen önemi kaybetmek üzeredir. Bölgede el sanatlarına verilen önemin azalmasına rağmen Tuncel'inin zorlu coğrafyasında yaptığımız araştırmaya göre temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve hayat kalitesini kolaylaştırabilmek amacıyla ulaşılabilirliğinin kolay olmasından dolayı tarım, dokuma ve mutfakta kullandıkları ürünlerin yapımında özellikle ahşap malzemeden çeşitli ürünler ortaya koymuşlardır. Tunceli zorlu coğrafyası ve gelenekleri nedeniyle dışa kapalı bir konumda olmuştur. Bu sebeple geleneklerini ve kültürel dokusunu koruyabilmiştir. Bölgede el sanatlarına yönelik yaptığımız çalışmada çok sayıda taşınabilir maddi kültür varlığı tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde ahşap malzemeden elde edilen eserler önemli bir yer tutar. Tunceli de yaptığımız araştırmalar sonucunda ulaştığımız 16 bu eser mutfak, tarım ve dokuma gurubunda yer almaktadır.

Çalışma kapsamında incelenen 16 eserin 8 adedi mutfak, 6 adedi tarım, 2 adedi dokuma alanında kullanılan eserlerden oluşmaktadır. Bunlar mutfak; dibek (2 adet), havan, sini, kepçe, kaşık, hamur teknesi, sofrta tarım; kalbur(elek), boyunluk, döven(gem), tırpan, tırmık, boyunduruk dokuma; yün tarağı, teşi'den oluşmaktadır. İncelenen eserlerden ancak gözlem yoluyla ulaşabildiğimiz bulgular doğrultusunda 8 adet ceviz, 1 adet meşe, 2 adet gürgen(kayın), 3 adet çam, 1 adedi de söğüt ağacından elde edilen ahşap malzemeden üretildiği tahmin edilmektedir. Yapıldığı malzeme cinsinin kesin sonucuna ancak laboratuvar ortamında test edildikten sonra ulaşabiliriz. Genel olarak araştırmaya konu olan eserlerin yapıldığı malzeme türünün, bölgenin iklimine uygun ağaç türlerinden seçildiği anlaşılmaktadır. Eserlerin yapımında kullanılan tekniklere baktığımızda oyma (dibek, sini, kepçe, kaşık), çakma (hamur teknesi, sofrta, döven(gem), bükme (boyunluk, kalbur(elek), boyunduruk) gibi el işçiliğinin yoğun olarak kullanıldığı teknikler tercih edilmiştir. Tırpan, tırmık ve teşi'nin yapımında geçmişte el işçiliği ile üretildiği ama günümüzde üretiminin daha kolay olması açısından torna makinesi kullanılmıştır. Araştırmamıza konu olan eserlerde Tunceli bölgesinin coğrafi konumu sebebiyle uzun süre dışa kapalı olmasından dolayı eserlerin kırsal kesimde ve ihtiyaçtan dolayı üretilmesi gibi nedenlerle (sofra hariç) süslemeye yer verilmemiş ve oldukça mütevazı olarak üretilmişlerdir.

Sonuç olarak, zor bir bölgede bulunan ve zorluklarla ulaşabildiğimiz Tunceli'de, incelemeye aldığımız eserlerin genel olarak sade ve kırsal kesimin geleneksel kültürünü yansıtacak ürünler olduğu anlaşılmaktadır. Ulaşılan bu eserlerin, tespiti ve belgelenmesinin yörenin yaşam şeklini ve kültürünü ortaya koyması açısından oldukça önemli olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca, bazı kamu kurumların il özel teşebbüslerin öncülüğünde bölgede geleneksel el sanatlarının geçmişte olduğu gibi tekrar

canlandırılması ve bölgedeki dar gelirli halkın istihdamına katkı sağlaması ve bu çalışmayla yöreye dikkat çekilmesi ayrıca kültür turizminin bölgede canlandırılması diğer amacımızdır.

KAYNAKÇA

- Aktuğ, E. (2016). *Büyük Menderes Havzası Osmanlı Dönemi Geleneksel Konut Mimarisinde Ahşap Süsleme*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksoy, B. (1985). *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*. Ankara: Yorum Yayınları.
- Aktemur, A.M. (2002). Türk Ahşap İşçiliği. *Türkler*, (6), 99-105.
- Aşan, M.B. (1989). *Elâzığ, Tunceli, Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri*. Ankara. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi.
- Baykara, T. (1988). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I. Anadolu İdari Taksimatı*. Ankara: Bilge Kültür Sanat.
- Barişta, H.Ö.(2009).*Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Cami ve Türbelerinde Ağaç İşleri*. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Başkan, S.(1985). Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatı. *İlgi Dergisi*, (42), 9-14.
- Çetindaş, V. (1998). Tarsus ve Köylerinden Ahşap Oyma Sandık Örnekleri. *Dünden Bugüne I.Tarsus Sempozyumu*. (s.263-275).Adana: Berdan Tarih ve Kültür Varlıklarını Koruma Vakfı.
- Ersoy, A. (1993). *XV.yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Günaltay, Ş. (1951). *Yakın Şark IV, Perslerden Romalılara Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hasol, D. (1997). Ahşap. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi I.* (Ed. A. Givgilili, D.Hasol ve B. Özer). İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Koşay, H.Z. (1976). *Keban Projesi Pulur Kazısı (1968-1970)*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Kültür Bakanlığı(1993). *Türk El Sanatları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Memiş, E. (1989). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya: Ekin Yayınları.
- Işık, Y. (2012). *Tunceli El Sanatları*. Ankara: Tunceli Valiliği.
- Öney, G. (1970). Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri. *Sanat Tarihi Yıllığı*, (3), 135-149.
- Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ödekan, A. (1997). Ahşap Bezeme. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi I.*(Ed. A. Givgilili, D.Hasol ve B. Özer). İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Özen, R.(2001). *İnşaat Malzemeleri Olarak Ahşap; Avantaj ve Dezavantajları*. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öz, B.(2004). *Dersim Olayı*. İstanbul: Can Yayınları.
- Turan, O. (1980). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.
- Ulay, G.&Yıldırım M. (2021). An investigation of art works consisting of wood material and evaluation of the inventory information. *Journal of Wood Industry and Engineering*, 1(3), 6-21.
- Ulay, G.&Yıldırım, M. (2020). Ahşap Malzemedden Oluşan Sanat Eserlerinin İncelenmesi Ve Envanter Bilgilerinin Değerlendirilmesi. *VI. International Furniture Congress*, (s.12). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Uzunçarşılı, İ., H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Ünal, M. A. (1999). *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi.
- Yücel, E. (1968). Türk Mimarisinde Ağaç İşleri. *Arkitekt Dergisi*, (13), 21-26.
- Yücel, E.(1977). Osmanlı Ağaç İşçiliği. *Kültür ve Sanat*, (5), 58-71.

Yabancılaşma: Marx'ın Teorisine Bir Giriş, Dan Swain, çev. Hande T. Urbarlı, İstanbul, 2013.

Tamer Yıldırım^a

^aDoç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sakarya, Turkey, tyildirimakademi@hotmail.com, ORCID 0000-0003-0033-0539

Alienation: An Introduction to Marx's Theory adıyla 2012 yılında İngilizce olarak basılan kitap, giriş, 13 bölüm, ek okuma ve notlar kısmından oluşmaktadır. 108 sayfada yabancılaşmanın tarihsel gelişimi, Karl Marx'ın düşüncesindeki farklı yönleri ve günümüze yansıyan şekilleri ele alınmıştır. Belirtilen konuların bütün yönleriyle ele alınması mümkün değildir. Fakat kitap, Marksist bir bakış açısıyla insan doğasının niteliğinin neye dayandığını veya neye sahip olduğunu anlamak için temel düzeyde bilgiler vermekte bir anlamda yeni başlayanlara Marx'ın yabancılaşma teorisinin temel ilkelerini sunmaktadır. Derinlemesine bilgi edinmek isteyenler için kitabın sonunda ek okuma önerileri verilmiştir. Fakat burada önerilen eserlerin büyük bir kısmının Türkçe basımlarının olmaması bu eksikliğin giderilmesini zorlaştırmaktadır.

Genel olarak kitabın içeriği şu şekilde ifade edilebilir: Kapitalist sistemde yaşayan insanlar, hayatları hakkında karar alma özgürlüğünden men edilen çoğunluğu oluşturmaktadır. Para ve iktidar sahibi azınlığın çıkarları uğruna yaşamlarının içi boşaltılmış ve anlamsızlaştırılmıştır. Bu süreç insanları insanlığa ait değerlerden uzaklaştırmıştır. Yabancılaşma iktisadi faaliyetlerden daha ziyade tüm insani ilişkilerde, bütün sosyal tabakalarda kendini ortaya koyan bir olgudur. Saatlerce aynı işi yapan biri sonunda işinden bıkar hale gelir örneğin öğrencinin öğrenmeden nefret eder hale gelmesi gibi. Buradaki bıkkınlığın sebebi yaptığı uğraşın nasıl şekillenmesi gerektiğinin kendisine sorulmaması veya neye yarayacağı anlatılmayan birçok konunun ezberlemekle mükellef kılınmasıdır. İşçinin de, öğrencinin de hayatı kendi dışındaki güçler tarafından şekilleniyor. Bu olumsuz durumdan kurtulmak için Marx, 150 yıl önce bir yöntem buldu: yabancılaşma. Marx, yabancılaşma konusunu 1840'ların başında ele almaya başladı ve hayatının sonuna kadar bunu devam ettirdi. Onun yabancılaşma teorisi, insan faaliyetlerinin nasıl dıştan, yabancı ve düşmanca bir şey olarak deneyimlendiğini, beden ve akıl için negatif etkilerini ele almaktadır. Marx, yabancılaşma tecrübesini insanlığın kaçınılmaz bir parçası değil, insan etkinliğinin malum oluşturulma şekilleriyle ilişkili olarak gördü. Tanımladığı yabancılaşma şekli, bir zamanlar emekleme döneminde fakat günümüzde dünyaya hâkim olan iktisadi düzenin bir sonucu olan kapitalizmdi. Marx, yabancılaşma ile kastettiği şeye dair açık bir tanımlama yapmamış bunun yerine eserlerinde kapitalist üretim sistemi ve oluşturduğu derin toplumsal veya bilinçle ilgili sorunlar arasındaki bağlantıların açıklama ve tanımlamalarını ele almıştır. Bunun altında bulunan temel etmen kontrol dışındaki sistem algısı ve düşman olarak deneyimlediğimiz faaliyetlerimizdir. Bu, en geniş manasıyla yabancılaşma ile kastedilendir. Marksist bir düşünce yapısına sahip olan yazar, Marksizm'i yalnızca akademik değil, eylemci/devrimci bir kuram olarak da değerlendirmektedir (s. 1-6). Kitabın amacı Marx'ın yabancılaşma teorisinin neye dayandığını ve günümüzde geçerliliğini korumasına ilişkin kısa bilgiler sunmaktır.

Tarihsel açıdan baktığımızda Marx, yabancılaşma ile alakalı fikirlerini yaşamdan ayrı olarak oluşturmadı. Bunların temelleri Aydınlanma ve devamındaki senelerin siyasi ve felsefi tartışmalarında bulunmaktadır (s. 7). Marx, öğrenci iken G. W. Hegel'in fikirleri bütün Avrupa'da felsefe sahnesine hâkimdi. Marx, Sol Hegelciler grubuna dâhildi. Hegel'in felsefesinin önemi geliştirdiği tarih felsefesi alanından gelmekteydi. Hegel'e göre tarih insan özgürlüğünün tarihiydi ve tarihteki aşamalar geçici olup daha iyiye doğru gitmekteydi. Bu onun diğer teorilerden üstün olmasının esas sebebini oluşturuyordu. Değişim ve dönüşüme dayanan bir felsefi sistem geliştiren Hegel'in tarihi 19. yüzyılda son buldu. Hegel'in idealist sistemini L. A. Feuerbach, ateist bakış açısıyla eleştirdi. Feuerbach'a göre Tanrı'yı öğrenmek yabancılaşmaya çözüm değil, yabancılaşmanın sonucuydu. Marx için Feuerbach önemliydi. Çünkü Feuerbach insan faaliyetlerinin felsefi ve dini fikirlerden önce geldiğini ileri sürdü. İnsanların fikirlerini belirleyen yaşam şekilleriydi. Marx'a göre de fikirlerimiz, yaşadığımız maddi koşulların doğal sonucuydu. Feuerbach, çözüm olarak eğitim programını öneriyordu ve bireylerin kendilerini maddi varlıklar gibi görmeleri gerektiğini ileri sürdü. Marx,

kişinin kendisini gerçekleştirme için önemli olanın fikirleri değil, şuurlu üretim etkinliği yani emek olduğunu ileri sürdü. Marx, Hegel'i de eleştirmiş ve Hegel eleştirisinin büyük bölümü onun Feuerbach'tan aldığı etkilerden gelir (s. 14-19). Yabancılaşma Hegel ve Feuerbach'a göre genel insanlık durumuyla ilgili bir durumdur. Yabancılaşma muayyen bir toplumda yaşayanları aynı biçimde etkilerdi. Buna rağmen Marx, bazı insanların diğerlerinden daha fazla yabancılaşmış olduğunu gördü. Toplum farklı katmanlara bölünmüştü ve bu katmanlar yabancılaşmayı farklı şekillerde yaşıyordu. Kapitalist düzendeki işçi sınıfı, yabancılaşmayı işverenlerinden çok daha şiddetli olarak tecrübe etti. İşçi sınıfının yükselişi Marx'ın analizinin önemli bir bölümünü oluşturdu. Kapitalist üretim toplumunun iki sınıfa ayrılmasını gerektiriyordu. İşverenler bir şeyler imal etmek için gereken makine, alet ve para gibi üretim vasıtalarına sahipti. İşçi sınıfının çalışmaktan başka satacak bir şeyi yoktu. Marx görüşünü işçi sınıfının çektiği acı için tasalanmaktan, onların gerçek kabiliyetlerini gerçekleştirmelerine yöneltmiştir (s. 22-25). Bu şekilde bakıldığında özellikle ilk dönem eserlerindeki değerlendirmelerinde Marx'ın Hegel etkisinde olduğu söylenebilir.

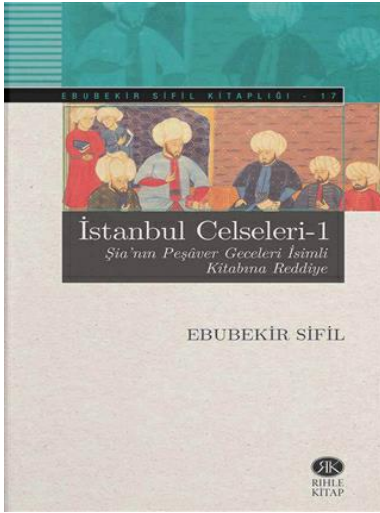
Marx, konuyu farklı bir şekilde, emek kavramıyla ilişkilendirir. Bu onun Hegelden ayrıldığı yönü oluşturur. Bir anlamda Marx, yönünü bireylerin tekil tabiatından, insanlar arasındaki bağlantıya döndürür. Emek bu bağlantılar içinde en önemli olanıdır. Marx, emeğin değerini, insan mevcudiyetinin tabiatının dayattığı sonsuz koşulu olarak tanımlar. İnsanlarla ilgili tarih boyunca değişmeyen gerçeklerden biri dünyada müştereken, şuurlu ve yaratıcı olarak emek sarf etmeleridir; ilkin ivedi gereksinimlerini karşılamak, devamında onların ötesine geçmek için. Bunun sonucunda şuurlu hayati faaliyet insanı hayvani yaşam faaliyetlerinden ayırır. Marx için yabancılaşma, emeğimiz üzerindeki kontrol yeteneğimizi kaybetmemizle ilgilidir. Yabancılaşmanın temeli üretim süreci üzerinde, işçi sınıfının kontrolden kaybetmelerinde aranmalıdır. Belirttiğimiz durum, kapitalizmde muayyen bir biçim alır. Zira işçi sınıfı üretim vasıtalarına sahip değildir, emek güçlerini satmak zorundadırlar ve bu malı satmanın yolu sürekli yeni değer üretmek için kapitaliste vakitlerinin bir bölümünü vermesidir. Marx emeğin metaya dönüşme sürecini yabancılaşmayla alakalı olarak ele alır. Bunun sonucunda işçiler hayatlarının çok önemli bir paçası üzerindeki bütün denetimlerini yitirir. Emek süreci başkasının kontrolünde ve sonunda herhangi bir denetimin dışında bir şey haline gelir (s. 31-3). Fakat Marx'ın yaşadığı dönemdeki iş alanları ve bu alanlarda çalışanların durumu günümüzde değişmiştir. En basitinden Marx'ın dünyası ile günümüz arasındaki farklılık kamu sektörünün genişlemesidir. Zamanımızda daha fazla insan kamu sektöründe istihdam edilmektedir. Devlet büyük bir işveren haline gelmiştir. Marx için emek gücü, kapitalizmin işleyişini temin eden en önemli metadır. Kamu sektörünün emek gücünü üretiminde söz sahibi bir aktör olarak değerlendirmek gerekir. Hatta kamuda çalışanlar gayelerine ulaşmak ve ölçülebilir hizmet sağlamak için büyük oranda bürokratik baskıya maruz kalır (s.79-80). Bu değerlendirmesiyle yazar bir anlamda Marx'ın düşüncesinin hala kullanılabileceğini ifade etmektedir.

Marx'ı öncekilerden ayıran unsurlardan biri yabancılaşmanın toplumun radikal bir şekilde yeniden oluşturulmasıyla halledilebilecek bir durum olduğuna inanmasıdır. Yabancılaşmanın temelleri toplumların üretimini yeniden oluşturmaya yatmaktadır. Bu, emeğin meta olarak satılmasının ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. Emeği satan ve satın alan iki farklı sınıfın ortadan kaldırılmasıdır. Bu demokrasinin çalışma hayatını kapsayacak şekilde geliştirilmesiyle başarılabilir. Kapitalistlerin demokrasi ve özgürlük sözcükleri işyerlerinde uygulanmıyor. Yabancılaşmayı halletmek için işçi sınıfının emekleri üzerinde daha fazla söz hakkına sahip olmaları gerekiyor. Marx'a göre devlet, yabancılaşmanın bir şeklidir ve devlet, yabancılaşmanın üstesinden gelebilecek bir güç değildir. Yabancılaşmanın üstesinden gelmek için eğitim de bu konuda yeterli değildir. Marx'ın bu düşüncesi yabancılaşmanın üstesinden gelmenin ekonomik yönünden ziyade politik yönünün önemini göstermektedir. Üretimi yeniden düzenlemek politik bir dönüşüm veya devrim olmadan gerçekleşemez (s. 88-94).

Marx'ın yaşamı boyunca fikirlerini ne kadar değiştirdiği ile ilgili pek çok değerlendirme yapıldı. Çünkü yaşadığı dönemde siyasi hareketler, felsefe, bilim ve teknolojide pek çok gelişme oluyordu. Böyle bir ortamda düşüncelerinin değişmesi normal fakat ne kadar değiştiği tartışmalıdır. Bu konuda birbirinden farklı iki görüş bulunmaktadır: Bir gruba göre Marx'ın çalışmaları arasında genel bir birlik vardır. Diğer gruba göre Marx'ın çalışmaları farklı dönemlere ayrılması gerekir. Birlik olduğunu belirtenlere göre Marx, yaşamı boyunca Hegel eleştirisi ile ilgilenmiş, terminolojisini değiştirse de temel fikirleri aynı kalmıştır. Genç Marx temel olarak Hegel'in problemleri yani felsefi sorunlarla ilgilenen radikal bir Hegelci iken, yetişkin Marx iktisat ve toplum bilimleriyle alakalı problemlere yönelen biriydi (s. 83-84). Döneminin siyasi, felsefi, bilimsel gelişmelerine bağlı olarak Marx fikirlerini değiştirmiştir. Belirtilen alanlarda aradan geçen 150 yıllık süreçte daha büyük değişiklikler meydana geldi. Bu noktada bizim Marx'ın düşüncelerine bağlı kalmamız doğru olur mu? Bu, bugün konunun en fazla tartışılan kısmını oluşturmaktadır. Günümüze kadar gerek siyasi gerekse ideolojik yönelimlerden dolayı konunun objektif bir değerlendirmesi tam olarak ortaya konulamamıştır.

Marx'ın eleştiriye hedef olduğu konulardan biri de kendisinin müşahhas bir gelecek vizyonu ortaya koymamasıdır. Marx'ın somut vizyonunun olmamasının sebebi, toplumun gelecekteki oluşuruluş şekillerinin sadece yeni toplumu oluşturanlarca kavranabileceğini düşünmesidir. Yazara göre Marx, işçi sınıfının şuurlu faaliyetleriyle kurtulabileceğine inanmaktadır. Kapitalizmin bizleri birbirimize yabancılaştırma şekli, egemen tabakanın insanları bölen fikirleri yaymasını kolaylaştırmaktadır. İçinde bulunduğumuz toplumsal ilişkiler muhtemel geleceği hayal etme yeteneğimizi sınırlamaktadır. Kapitalizmin oluşturduğu sınırlılıklarımız, kurduğumuz hayallerin de sınırlı olmasına neden olmaktadır (s. 95-6). Fakat bizi sınırlandıran şey gerçekten sadece kapitalizm mi? Veya komünist toplumda aynı durumun gerçekleşmemesinin garantisi var mı? Burada Marksist düşünceye mensup yazar tarafından tarafgir bir değerlendirme yapıldığını söyleyebiliriz.

Sonuç olarak yazarın yabancılaşma ve onunla ilgili kavramların birçoğunu çağdaş meselelerle ve olaylara bağlayarak açıklaması eserin belki de tek orijinal yönünü oluşturmaktadır. Bu durum günümüzde özellikle, Marx'ın düşüncelerinin hala geçerli olduğunu anlamak ve anlatmak isteyen Marksistler için önemli bir durumun ifadesidir. Eser kısa olduğu için ayrıntılı olmaktan çok genelleştirilmiş ifadeler yoğunluktadır. Marx'ın yabancılaşma düşüncesinin tarihsel köklerini özellikle Aydınlanma dönemiyle başlayan Batı düşüncesi, Hegel ve Feuerbach felsefesinin etkilerini de vermektedir. Eserin temelinde kapitalist toplum ve buna bağlı olarak ortaya konulan ekonomik sistemlere karşı yapılan eleştirilere de yer verilmektedir. Kapitalist çalışma şeklinin bireylerin kendini geliştirmeleri noktasında nasıl olumsuz bir niteliğe sahip olduğuna, sürekli aynı şeyin, aynı işin tekrarlanması kişiyi nasıl ruhsal olarak yorduğuna değinmektedir. Meta fetişizmi üzerinden insanların birbirleriyle olan ilişkilerinin nasıl olumsuz yönde etkilendiğini anlatmaktadır. Fakat kitap felsefi olarak yabancılaşmayı tam olarak açıklamamakta sadece yabancılaşmanın kapitalizmle olan olumsuz ilişkisine değinmektedir. Bu anlamda eserin Türkçedeki mevcut Marx araştırmaları dikkate alındığında bir katkısının olduğunu söyleyemeyiz. Eserin çevirisine gelince dipnotta "yukarıdaki gibi" ifadesi kullanılmış bu ifadenin Türkçedeki a.g.e'nin yerine mi yoksa başka bir anlamda mı kullanıldığı anlaşılammıştır. Fakat genel olarak çevirinin akıcı olduğunu söyleyebiliriz.

İstanbul Celseleri-1 Şîa'nın Peşâver Geceleri İsimli Kitabına Reddiye***Ebubekir Sifil, İstanbul Celseleri-1 Şîa'nın Peşâver Geceleri İsimli Kitabına Reddiye, Rihle Kitap, İstanbul, 2018.****Ramazan TARİK^a**^a Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Türkiye, tarik642@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1912-6610

Ebubekir Sifil tarafından kaleme alınan bu eser, “*Sultanu'l-Vaizîn*” olarak bilinen Seyyid Muhammed Musavî tarafından kaleme alınan “*Peşâver Geceleri*” adıyla dilimize çevrilen eserde ele alınan bazı konulara reddiye tarzında kaleme alınmıştır. Sifil, eserinin yayımlanmasına müteakip kişisel web sayfasında hazırlanan bültende eseri yazma amacını şöyle ifade etmiştir:

“Tarih içerisinde Ehl-i Sünnet denilen kitle Ehl-i Beyt’e zulmetti; Şiîler ise Ehl-i Beyt’in hukukunu müdafaa ve muhafaza ediyor” algısını oluşturmaya dönük bir propaganda mevcuttur ve Peşâver Geceleri de bu propagandayı yayma vasıtalarından biri olarak karşımızdadır. Bu kitaptaki iddiaları cevaplandırırken her vesileyle söz konusu propagandanın asılsızlığını da ortaya koymuş olacağız.”¹

Orijinal adı “*Şebhâ-yı Pişâver*” olan bu eser, Musavî’nin 1924 yılında Hindistan’daki bazı şehirlerde² yaptığı seyahat kapsamında Peşâver’de bazı Sünnî ulema³ ile kalabalık kitle huzurunda ve basın mensuplarının da takibi ile günlerce süren münazaraların sonradan kaleme alınması ile oluşmuştur. Yapılan sohbet veya münazaralar “*Dürr-i Necef*” adlı dergide de yayımlanmıştır (Musavî, 2015: 15-16). Eserin müellifi Musavî, kendisinin Hintçeyi tam olarak bilmediğinden ve Peşâver’de meseleleri tartıştığı Sünnî âlimlerin de Farsçayı iyi bildiklerinden dolayı başta görüşmeyi kabul ettiğini ifade ederek eserin *Şebhâ-yı Pişâver* şeklinde Farsça yazılmasının nedenini zikretmiştir (Musavî, 2015: 18-19). Toplam on oturumdan oluşan bu eser, ilk olarak Farsça (*Şebhâ-yı Pişâver*) olarak yayımlanmış, daha sonra İngilizce (*Peshawar Nights*), Urduca (*شب های پيشاور*), Arapça (*ليالى بيشاور*), Azerice (*Pişəvər Gecələri*), Fransızca (*Les Nuits de Pishawar*) ve İspanyolca (*Las Noches de Peshawar*) dillerine parantez içerisinde belirtilen isimlerle çevrilmiştir.⁴ Yine son dönemde bu eserin Endonezyaca’ya (*Mazhab Syia, Mazhab Pecinta Keluarga Nabi: Kajian al-Quran dan Sunnah*) çevrildiği kaynaklarda zikredilmektedir (Formichi, 2015: 270).⁵

Eser, bir giriş, iki oturum ve son kısımda ekler başlığı altında yer alan üç ekten müteşekkildir. Müellif, eserine uzunca bir giriş yazarak başlamıştır. Bu kısımda Şiî düşüncenin arka planına değinerek başlamış olup daha sonra sırasıyla Şiîliğin 1979 İran İslam Devrimi ile birlikte yaşadığı değişime dikkat çekmiştir. Zira Şiîlik devrim sonrası yazarın tabiriyle bir “*itikad ihracı hamlesine*” başlamıştır. Böylelikle Şîa bütün İslam dünyasında ilgi görmeye ve belki de temelde iddia ettikleri argümanlar ve hareket tarzları nedeniyle bütün Müslümanlar tarafından ilk etapta desteklenmiştir. Yazar, bu tarihte gerçekleşen devrimin İslam

¹ Adı geçen bülten için bkz. ebubekirsifil.com. (19.05.2018). *İstanbul Celseleri-1-Peşaver Gecelerine Reddiye*. 28.04.2021 tarihinde <https://ebubekirsifil.com/istanbul-celseleri/> adresinden alındı.

² Musavî’nin ziyaret ettiği yerler arasında Dehli, Agire, Lahur-i Pencab, Siyalkut, Keşmir, Haydarabad-i Behar, Lipur, Kuveyte ve diğer şehirler bulunmaktadır. Bkz. (Musavî, 2015: 17).

³ Peşâver Geceleri adlı eserde Sünnî âlimler diye zikredilen isimler, Hâfız Muhammed Reşid ile Şeyh Abdüsselâm’dır. Bkz. (Musavî, 2015: 19). Sifil ise Sünnî âlim diye zikredilen kişilerin Hâfız Muhammed Râşid, Şeyh Abdüsselâm, Şeyh Abdülhayy ve orada bulunan Sünnî grup şeklinde ifade etmektedir (Sifil, 2018: 31).

⁴ Ayrıca bkz. Wikipedia. (ty.). *Peshawar Nights*. 28.04.2021 tarihinde https://en.wikipedia.org/wiki/Peshawar_Nights adresinden alındı.

⁵ Eserin baskısı için bkz. Ayatullah Sayyid Muhammad al-Musawî, *Mazhab pecinta keluarga Nabi: kajian Al-Quran dan sunah*, Bandung: MPress, 2009.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

dünyasında yanlış anlaşıldığını, sürecin aslında gerçekleşen olayın bir İslam devrimi değil bir Şii devrimi olduğunu ifade etmiştir. Hatta İran'ın kamu kaynaklarını kullanarak aslında İslam ümmetini toptan Şiileştirmek gibi bir politikasının olduğunu iddia etmektedir. Özellikle başta ülkemiz olmak üzere İslam âleminin hemen her alanında, Avrupa, Balkanlar, Orta Asya hatta Avustralya kıtasında dahi söz konusu hedeflerine uygun faaliyetler yürütmeye devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, saydığımız bölgelerde farklı amaçlara sahip olmalarına rağmen benzer faaliyetlerde bulunan iki kesim karşımıza çıkmaktadır: Şiiler ve Vahhâbiler. Özellikle geçmişten beri bidat fırkaları ile mücadele uğruna yoğun gayret sarf eden Ehli Sünnet'in bu yaşananlar karşısında maalesef etkisiz bir haldedir. Sadece kitle olarak Ehli Sünnet değil bu mezhebe mensup her bir fert, sahip olduğumuz birikim, tarih ve literatüre rağmen yazarın ifadesiyle içinde bulunduğumuz cehalet dolayısıyla ayağımızın altındaki zeminler birer birer kaymaktadır. (13)

Yazarın giriş kısmında ele aldığı bir diğer mesele, eserde Sünnî ulema diye bahsedilen şahıslardır. Özellikle bu hususta âlim diye sunulan kişilerin tartışılan konularda zikrettikleri deliller, ilmi seviyeleri gibi hususlar göz önünde bulundurulduğunda aslında onların hakiki anlamda âlim diye kabul edilemeyeceğini ileri sürmektedir. (14). Ayrıca yazar eserin sonradan sanki münazara sonucu oluşturulmuş gibi bir formatta hazırlandığı ve esere sürekli ilaveler yapıldığı bu durumda eser hakkında akıllarda soru işaretleri oluşmasına neden olmuştur. Zira eserin Arapça ve Türkçe gibi bazı dillere çevrilirken bazı paragraflarda ekleme veya çıkarma yapıldığı bu durumun nüsha karşılaştırmalarında fark edildiğini ifade etmektedir. Yazar, giriş kısmının sonunda, "*Şia'nın Telbisleri*" başlığı altında özellikle Şia'nın mezhep ihracı kapsamında ortaya atılmış oldukları argümanları desteklemek için ilmi ve ahlaki olmayan yollara tevessül ettiklerini ileri sürmektedir. Bu iddiasını beş madde ve bazı maddelerin içerisinde alt maddeler de olacak şekilde etraflıca ele alan yazarımız Şia'nın iddialarına da yine delillerle cevap vermektedir. Bu kısımda müellifin üzerinde durduğu bir husus daha var ki o da özellikle meseleler ele alınırken ve iddialara cevap verilirken asla kimseyi tahkir ve tahrir etmeyeceğini vurgulamasıdır. Bununla birlikte zikredilecek bütün hususların deliller etrafında gerçekleşeceğini ve yapacağı bütün tenkitlere yapılacak olan eleştiri ve yorumlara da açık ve hazır olduğunun altını çizmektedir. Burada asıl amacının Şiileri Sünnileştirmek olmadığını, aslında yegâne amacının *Peşâver Geceleri* adlı eserde zikredilen bazı hususlara ve iddialara cevap vermek olduğunu ifade etmektedir. (26)

Eserin birinci oturumunda ilk ele alınan mesele Hz. Peygamber (sav)'in nesli hakkındadır. Bu mesele, Sünnî âlim diye ismi geçen Hâfız Muhammed Reşid'in Musavî'den şeceresini zikretmesini istemesine müteakip Musavî şeceresini zikretmiş ve Hz. Ali (ra)'ye ulaşan bir şecere ortaya çıkmıştır. Hâfız ise Musavî'nin şeceresini Hz. Peygamber (sav)'e isnat ettiğini, O'nun evlatları olduğunu iddia etmesi hususunda eleştirmiş ve kendisinin Hz. Peygamber (sav)'in evladı değil ancak akrabası olabileceği hususunda eleştirmiştir. Buradan hareketle ortaya çıkan tartışma ile alakalı Sifil, Sünnî âlim olarak zikredilen kişilerin zayıf argümanlarla tartışmaya katılması ve tutarsız ifadeleri bulunması sebebiyle eleştirmekte ve giriş kısmındaki âlim olamayacakları şeklindeki iddiasını desteklemektedir. Burada özellikle Hz. Peygamber (sav)'in soyu ile alakalı bir açıklama yapmaktadır. Ayrıca bu tartışmanın sonunda Musavî'nin eserinde Sünnî ulema ile alakalı olumsuz imaj oluşturmak istediğini söylemektedir. (34) İlk oturumda tartışılan bir diğer konu, Musavî ile bölge eşraflarından biri ile arasında geçen namazların cem edilmesi meselesidir. Bölge eşrafından söz konusu kişi Musavî'ye Şiilerin Hz. Peygamber (sav)'in sünnetine aykırı olarak neden namazları (Öğle-İkinci/Akşam-Yatsı Namazları) cem ettiğini sormuştur. Musavî, Şiilerin sünnete aykırı davranması düşüncesinin Ehli Sünnet mensuplarına yanlış aktarıldığını aslında Hz. Peygamber'in namazlarını cem ederek kıldığını ifade etmiştir. Bu ifadelerini de Sünnî kaynaklardan da aldığı rivayetlerle destekleyerek kanıtlamaya çalışmıştır. Sifil ise Musavî'nin delil olarak kullandığı rivayetleri tahlil ederek kendi görüşlerini ifade etmiş ve daha sonra da hadisin râvilerinden biri olan İbn Abbas'ın rivayeti üzerinde durarak Musavî'nin konuyla alakalı delil olarak ileri sürdüğü rivayetlerde tahrife gittiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Sifil, namazların cem edilmesi meselesinde Şii rivayetlerine -özellikle Zeydî imamlardan gelen- değinerek aslında Şii rivayetlerde de meşru bir mazeret bulunması durumunda cem etmeyi caiz gördüğüne dair görüşleri ortaya koymuştur. Daha sonra Ehli Sünnet'in cem meselesi konusundaki tavrını ortaya koymuş, bu tavrın oluşmasında temel alınan sebepleri maddeler halinde zikretmiş ve rivayetler arasındaki tearuzlara değinerek meseleyle alakalı genel bir sonuca varmıştır. Buna göre Ehli Sünnet, ayet ve sünnetten yola çıkarak mukîm olanlar için her namazın bizatilihi vaktinde kılınması gerektiği hususunda genel bir kural benimsenmiştir. (63)

Eserin ikinci oturumuna ilk olarak Hz. Ali (ra)'nin kabrinin tespiti ile başlayan müellif, burada ilk olarak Musavî'nin konuyla alakalı rivayetine yer vermiştir. Buna göre Abbasi halifelerinden Harun Reşid dönemine kadar Hz. Ali (ra)'nin kabrinin gizli kaldığını ancak Harun Reşid'in avcılık için Tell-ü Necef'e gittiği bir zaman aralığında yaşanan hadiseler ve bu hadiselerle alakalı anlatılanlardan yola çıkarak kabrin yerinin tespit edildiğini ifade etmiştir. Sifil, Hz. Ali (ra)'nin kabrinin Hz. Nuh (as) zamanı ile ilişkilendirilmesi, mezar taşında Süryânice olarak bilgilerin yazılması gibi durumlardan yola çıkarak Musavî'nin ifadelerindeki tutarsızlık ve imkânsızlıkları ifade ederek söz konusu iddiayı çürütmeye çalışmıştır. (70) Bu bölüm, öncelikle ilk oturuma atıfta bulunarak herkesin Musavî'nin konuşmalarından ikna olduklarını ifade ederek başlamıştır. Daha sonra kütüphanelerdeki kitaplardan yola çıkarak Hâfız Musavî'ye Mecûsî İranlıların adetlerini kabul ettikleri, geçmişlerin saçma adetlerini devam ettirdikleri hatta bir takım Yahudi eliyle İslam'a bazı bid'atlerin sokulduğunu söylemiştir. Özellikle bu hususta Abdullah b. Sebe', Ka'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih isimleri ön plana çıkmış ve tartışma bu üç isim üzerinden devam etmiştir. Sifil bu konuda özellikle bu üç isimle alakalı İslam Tarihi'nde çeşitli spekülasyonların yapıldığını ifade ederek her bir isim ile alakalı geniş açıklamalara yer vermiştir. (73) Özellikle Abdullah b. Sebe ile ilgili olarak onun varlığı ve varlığını inkâr eden hatta hiç yaşamadığını öne süren oryantalistlerin düşüncelerine yer verilmiştir. Yine bu oturum altında ileri sürülen Ka'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih ile ilgili gerekli açıklamalar yine yazarımız Sifil tarafından verilmiştir. (78) Ayrıca "*Şia*" kavramı, tarihçesi ve hadis-i şeriflerde bu kavramın geçip geçmediğine dair tartışmalara yer verilmiştir. Çünkü Musavî Şia'nın bir hizip olmadığı, hak mezhep olduğu, Hz. Osman (ra) döneminde ortaya çıkmadığı ve bu kavramın Hz. Peygamber (sav) zamanında ve O'nun

izniyle ortaya çıktığı hatta Şia'nın usul ve esasları bizatihi Hz. Peygamber tarafından belirlendiğini iddia etmiştir. Sifil yine bu meselede de Musavî'nin meseleleri dile getirirken yapmış olduğu usul ve esasları yani "Sizin âlimleriniz, Ehl-i Sünnet imamları" da böyle düşünmektedir şeklinde bir tarzda sanki söz konusu meseleler de tıpkı Musavî'nin dile getirdiği gibi Ehli Sünnet kaynaklarında geçiyormuş imajı yaratmasını eleştirmektedir. Bu şekilde bir yaklaşımın ilmi olmadığını özellikle bu hususta yapılması gerekenin delalet ve sübutu açık, sarih ve sahih rivayetlerin zikredilmesinin uygun olduğunu ifade etmiştir. (89) Yazarımız ikinci oturumun sonunda, bir önceki meselenin sonunda vurguladığı ve bazı meselelerin Sünnî kaynaklarda geçiyor olması üzerine bazı hususlara dikkat çekmiştir. Öncelikle bazı Sünnî kaynaklarda uydurma rivayetlerin bulunup bulunmadığı ile alakalı bir açıklama yapmıştır. Bu konuda bazı âlimlerin de ismini zikreden Sifil, bazı Sünnî kaynaklarda zayıf hadislerle yer verilmesinin kinanamayacağını, bu tür eserlerin sıradan insanlar için değil alanında uzman olan kişilere yönelik yazıldığını ifade etmiştir. Özellikle mütekaddimün dönemi âlimlerinin bu tarz bir uygulamada bulunmaları aslında bir zaaf olarak görülmemesi gerektiğini tam aksine rivayetlere ilmi emanet gözüyle baktıkları için bir sonraki nesle aktarma düşüncesini kendilerine şiar edindiklerini aktarmıştır. (90)

Yazar, eserin geri kalan kısmında üç ekten müteşekkil bir ekler kısmına yer vermiştir. İlki, "Sünnî Kaynaklarda Yer Alan 'Şia'nın Üstünlüğü/Ayrıcalığı Temalı Hadislerin Metin Tenkid ve Delalet Sorunu" başlıklı ektir. Bu çalışmayla alakalı Sifil'in daha önce kaleme aldığı benzer bir çalışması bulunmaktadır (Sifil, 2014a). Yazarımız bu çalışmada, Şia'nın ayrıcalık veya üstünlüklerini ifade eden hadisleri maddeler ve konular halinde ele alıp değerlendirmiştir. Bu değerlendirmeyi yaparken de tarihsel gerçekliklerle aykırılık, Kur'ân'a aykırılık ve İmamiyye itikadına aykırılık şeklinde üç temel başlık altında yapmıştır. (110) İkinci ek kısmında ise "Sünnî Kaynaklardaki 'Şia'nın Üstünlükleri/Ayrıcalıkları" Temalı Hadislerin İsnad Tenkidi" başlıklı çalışmadır. Bu çalışma da müellifin daha önce aynı başlık ile yayımlanmış çalışmasıdır (Sifil, 2014b). Bazı Sünnî kaynaklarda Şia'nın üstünlüğü ve ayrıcalıklı olmasıyla alakalı geçen rivayetler İmâmî âlimler tarafından kullanıldığı malumdur. Sifil bu çalışmasında hadislerde kullanılan lafzlara göre rivayetleri tasnif ederek değerlendirmiştir. Bu bağlamda Ali Şiası'nın;

- Kurtuluşa eren fırka olduğunu anlatan hadisler,
- Hayru'l-beriyeye olduğunu anlatan hadisler,
- Cennette olduğunu anlatan hadisler,
- Kıyamet günü nurdan minberlerde oturacağını anlatan hadisler

olmak üzere dört alt başlık ve maddeler halinde rivayetleri ele almış ve her rivayetin sonuna da rivayetlerin hükmünü yazmıştır. (112) Üçüncü ekte yer alan "Câbir el-Cü'fi'nin Güvenilirliği Meselesi" başlıklı çalışma ise Şii râvilerden biri olarak bilinen ve Şiilerin hakkında çalışmalar yaptıkları ancak bazı Sünnî ricâl otoriteleri tarafından da belgelerle doğrulanan Câbir el-Cü'fi hakkında yapılan çalışmayı içermektedir. Bu çalışma da Sifil'in daha önce kaleme aldığı benzer içerik ve isimli bir çalışmasının (Sifil, 2015) bu eser için yeniden uyarlanmasından ibarettir. Ayrıca Câbir el-Cü'fi'nin hayatı sahabeyle yaklaşımı rec'ât gibi bazı inançlara dair görüşleri gibi hakkında daha çok bilginin ortaya çıkarılmasını sağlamıştır (164)

"Peşâver Geceleri" adlı bu eser, Şiiler tarafından günümüzde yoğun olarak kullanılan bir eser olmakla birlikte daha çok Musavî'nin görüşlerini ön plana çıkararak sanki arka planda mizansen olarak "Sünnî âlim" olarak zikredilen bazı isimlerle -ki bu unvanı hak edip etmediği dahi Sifil'in eserinde tartışılmaktadır- birçok konunun tartışılması sonucu oluşan bir eserdir. Birçok baskısı ve tercümesi yapılmış olmakla birlikte bası nüshalarda ekleme ve çıkarma işleminin yapıldığı aşikârdır. Sifil'in bu eserinin, Peşâver Geceleri adlı çalışmaya yönelik ülkemizde yapılan ilk çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Aslında bu eserle alakalı yapılan çalışmaların azlığı da dikkat çekmektedir. Söz konusu eserle ilgili yapılan sınırlı sayıdaki çalışmalara bakıldığında İran menşeli olması da (Bkz. Shirdel, Bahabadi, 2016) dikkat çekmektedir. Söz konusu bu eserin on oturumdan oluştuğu girişte ifade edilmişti. Sifil'in bu çalışmasında ele aldığı meseleler daha çok eserdeki ilk iki oturumda geçen tartışmalardır. Ayrıca bu çalışmanın bu eserle alakalı yaptığı çalışmalardan ilki olarak (1) zikredilmiş olması muhtemelen diğer oturum ve konularla alakalı çalışmaların devamının geleceğine işaret etmektedir. Eser reddiye tarzında kaleme alınmış olup Şii müellifin yazmış olduklarına ve düşüncelerine karşı çıkarak ortaya koyduğu delillerle görüşlerini çürütmek şeklinde reddiye türü eserlerin özelliklerine sahiptir. Bu yönüyle eser, reddiye geleneğinin birçok özelliğini bünyesinde barındırmaktadır. Dili akıcı olup ifadeleri anlaşılırdır. Ayrıca anlatımı ve konuları ele alış itibarıyla herkes tarafından anlaşılabilir olma özelliğine sahiptir. Konuyla alakalı daha önce kaleme almış olduğu çalışmalarını ekler kısmına koyması, okuyucuya açısından mezheplere ait meseleleri hadis ilmi perspektifinden de bakabilme imkânı sağlamıştır. Eserin giriş kısmında konuları nasıl ele alacağı ile alakalı dile getirdiği hususlara birebir bağlı kaldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte yazarımızın kendi görüşleri ile alakalı her türlü eleştiri ve itiraza açık olduğunu söylemesi, şeffaflık açısından önemlidir. Sifil'in muhtemelen seri halde yazmayı planladığı çalışmanın ilki olan bu eser, bu konuda yapılacak olan sonraki çalışmalar için bir adım olacaktır. Bu hususla alakalı olarak özellikle bu çalışmaya konu olan mezkûr eserin içeriğinde geçen isimler ve konuların tespit ve tartışma biçimleri, nüshalardaki ekleme ve çıkarmalar gibi birçok yönden ele alınıp incelenmeli ve değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

ebubekirsifil.com. (19.05.2018). *İstanbul Celseleri-1-Peşâver Gecelerine Reddiye*. 28.04.2021 tarihinde <https://ebubekirsifil.com/istanbul-celseleri/> adresinden alındı.

Formichi, C. (2015). One Big Family? Dynamics of Interaction Among the "Lovers of the *Ahl al-Bayt*" in Modern Java. *Shi'ism in Southeast Asia: Alid Piety and Sectarian Constructions*, (ed. Chiara Formichi, R. Michael Feener), (ss. 269-272) Oxford University Press.

- Musavi, S. M. (2015). *Peşaver Geceleri (Şiilik-Sünnilik Üzerine Tartışma)*, (çev. Fahrettin Altan, Kadri Çelik, Arslan Başaran, Serdar Aytekin, Yusuf Töre, Mehdi Aksu), İstanbul: Kevser Yayınları.
- Musawi, A.S.M. (2009). *Mazhab pecinta keluarga Nabi: kajian Al-Quran dan sunah*, Bandung: MPress.
- Shirdel, M; Bahabadi, B. R. (2016). Strategies and Approaches of Debate in order to Defend Shi'a Boundaries (Case Study "Peshawar Nights"). *Shi'a Pajoohi (Shiite Studies)*, II/8, 71-94.
- Sifil, E. (2014a). Sünnî Kaynaklarda Yer Alan 'Şî'a'nın Üstünlüğü' Temalı Hadislerin Metin Tenkîdi ve Delâleti Üzerine. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XII/1, 7-22.
- Sifil, E. (2014b). Sünnî Kaynaklarda Yer Alan 'Şî'â'nın Üstünlüğü' Temalı Hadislerin Sened Tenkîdi. *Hadis Tetkikleri Dergisi*. XII/2, 65-93.
- Sifil, E. (2015). Sünnî Ricâl Kaynaklarındaki Boşlukların Doldurulmasında Şî'i Ricâl Edebiyatının Önemi: Câbir el-Cu'fî Örneği. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XIII/1, 23-39.
- Sifil, E. (2018). *İstanbul Celseleri-1 Şia'nın Peşâver Geceleri İsimli Kitabına Reddiye*, İstanbul: Rihle Kitap.
- Wikipedia. (ty.). *Peshawar Nights*. 28.04.2021 tarihinde https://en.wikipedia.org/wiki/Peshawar_Nights adresinden alındı.